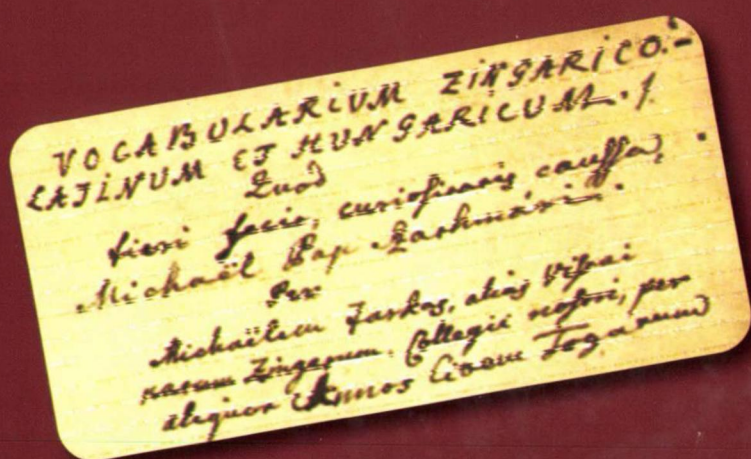

Szabóné Kármán Judit

A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota

Gondolat

695.

A magyarországi
roma/cigány értelmiség
historiográfiája, helyzete,
mentális állapota

Szabóné Kármán Judit

**A magyarországi
roma/cigány értelmiség
historiográfiája, helyzete,
mentális állapota**

Gondolat Kiadó
Budapest, 2012

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti
Kulturális
Alap

© Szabóné Kármán Judit, 2012

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Simon Adri
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 441 5

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
1. BEVEZETÉS	13
1.1. Aktuális társadalmi tér és idő; a kutatás időszerűsége	13
1.2. Az értekezés kulcsfogalmai	15
1.2.1. <i>Roma/cigány</i>	15
1.2.2. <i>Értelmiség</i>	15
1.2.3. <i>Mentális állapot</i>	16
1.3. A kutatás céljai, előzményei	19
1.4. A kutatás menete, hipotézisei	21
1.5. A kutatás során alkalmazott módszerek, a kutatási minta	23
1.5.1. <i>Kérdőíves vizsgálat, interjúk készítése</i>	23
1.5.2. <i>A minta, a mintavétel módszerei</i>	26
1.6. Az értekezés szerkezeti felépítése	27
2. ALAPVETŐ ISMERETEK A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉGRŐL	28
2.1. A hazai roma/cigány népesség nyelvi csoportjai, területi elhelyezkedésük	28
2.2. A magyarországi roma/cigány népesség demográfiai mutatói	30
2.3. A hazai cigányság lakhatási helyzete	32
2.4. A magyarországi roma/cigány népesség foglalkoztatottsági helyzete	34
2.5. A roma/cigány népesség legveszélyeztetettebb csoportjai; nők és gyermekek	35
3. A HAZAI ROMA/CIGÁNY NÉPCSOPORT ETNIKAI IDENTITÁSA, MENTÁLIS HELYZETE	41
3.1. A roma/cigány emberek identitásának alakulása, változása	41
3.2. Az etnikai identitást meghatározó külső elemek	44
3.3. Az etnikai identitás formái, identitászavarok	46

3.4. Identitásproblémák a hazai roma/cigány népesség körében	48
3.5. A hazai roma/cigány népesség mentális helyzete	49
3.5.1. A kisebbségi lét mentálhigiénés következményei	54
4. AZ ÉRTELMSÉG	56
4.1. Az értelmiség meghatározása, értelmiségi tipológiák	56
4.2. Az értelmiség szerepe, funkciói	61
4.3. Az első generációs értelmiség – a „feltörekvés” ára	63
5. A MAGYAR ÉRTELMSÉG HISTORIOGRÁFIÁJA, SZEREPE A TÖRTÉNELEM SORÁN	67
5.1. Az első magyar írástudók (1000 körül), a keresztény iskolahálózat kiépülése	67
5.2. A hazai értelmiség artikulálódása (13. század vége – 14. század eleje)	68
5.3. Reformáció és ellenreformáció hatása az oktatásra (15–17. század)	69
5.4. Felvilágosult abszolutizmus – az értelmiség és az oktatás megerősödése	71
5.5. A reformkor és a kiegyezés értelmisége	75
5.6. Népoktatás, értelmiségi utánpótlás a dualizmus korában	78
5.7. A „boldog békeidők” és a Nyugat alkotói	82
5.8. A Trianon utáni értelmiség, a népi-urbánus ellentét, a keresztény-nemzeti kurzus	83
5.9. A háború felé sodródó ország értelmisége, szerveződés, ellenállás a háború éveiben	88
5.10. A magyar értelmiség cseréje, népi kollégiumi mozgalom	91
5.11. A Rákosi-diktatúra, a népi demokrácia új, munkás-paraszt értelmisége	93
5.12. Az értelmiség szerepe az 1956-os forradalomban és a konszolidáció éveiben	97
5.13. Értelmiség a Kádár-korszak és a 3T évtizedeiben	99
5.14. A rendszerváltó értelmiség – a mai értelmiség kritikája	102
6. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG OKTATÁSÁNAK HISTORIOGRÁFIÁJA, ÉRTELMSÉGÉNEK ARTIKULÁLÓDÁSA A 17. SZÁZADTÓL A 21. SZÁZADIG	105
6.1. Az első cigány írástudók megjelenése (17–18. század)	105
6.2. A cigány értelmiség formálódása (19. század)	109
6.3. Az 1893. évi országos cigányösszeírás iskolázottságra, értelmiségiekre vonatkozó adatai	114

6.4. Iskolázottság és értelmiség a 20. század első felében	116
6.5. A magyarországi roma/cigány értelmiség artikulálódása, szerveződése, mozgásteret az államszocializmus idején, a „nagy generáció”	123
6.5. A magyarországi roma/cigány értelmiség artikulálódása	123
6.6. A cigány értelmiség a késő Kádár-korban, oktatási eredmények és visszasságok	136
6.7. Roma/cigány népesség és oktatás a 20. század utolsó évtizedében	140
6.8. Rendszerváltás és a roma/cigány értelmiség	145
 7. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG A HARMADIK ÉVEZRED ELEJÉN	148
7.1. A magyarországi cigányság iskolázottsága a 21. század első évtizedében	148
7.2. A roma/cigány értelmiség szerepe, kihívásai a harmadik évezred elején	154
7.3. A hazai roma/cigány értelmiség összetétele	156
7.3.1. A zenész cigány dinasztikiákban a generációkon átívelő tanulási motiváció	158
7.3.2. A roma/cigány diplomás nők	160
7.3.3. Az első generációs roma/cigány értelmiség	163
7.3.4. A roma/cigány értelmiség körében eddig végzett kutatások	165
 8. A MAGYARORSZÁGI TÖBBSÉGI ÉS A ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK ÖSSZEHAONLÍTÓ ELEMZÉSE	172
 9. A HAZAI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG HELYZETÉT, MENTÁLIS ÁLLAPOTÁT FELTÁRÓ KUTATÁS	175
9.1. Kutatás I. és II. célja, hipotézisei	175
9.2. A kutatás módszerei; kérdőíves és interjú-kutatás	176
9.3. A mentális státusz vizsgálata	177
9.4. Kutatás I.	178
9.5. Kutatás II.	184
9.6. Kutatás I. és II. közös eredményei	191
9.7. Az interjú-kutatás kapott eredményei	198
9.7.1. Az interjú-kutatási minta	198
9.7.2. Gyermekkor, tanulási motivációk	199
9.7.3. Iskolaévek	200

9.7.4. Felsőfokú tanulmányok, a diploma értéke, kultúráváltás	202
9.7.5. A diplomás roma/cigány nők	204
9.7.6. A következő generáció	205
9.7.7. Cigány elit – cigány értelmiség	206
9.8. A mentális egészségállapot-kutatás eredményei	207
9.8.1. A szociális támogatottság mértéke	207
9.8.2. A Crumbaugh & Maholick életcél-vizsgálat eredményei	208
9.8.3. A minta érintettsége neurózis szempontjából	209
9.8.4. A depressziós tünetegyüttes előfordulása, súlyossága	210
9.8.5. A kutatási minta összesített mentális státusa	212
10. KUTATÁSI ÖSSZEFOGLALÁS, HIPOTÉZISEK MEGVÁLASZOLÁSA	217
11. AZ ÉRTEKEZÉS ÖSSZEGZÉSE	222
12. VÉGKÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK, TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK	225
12.1. Végekövetkeztetések	225
12.2. Javaslatok a hazai roma/cigány értelmiségi réteg jelentős bővítése érdekében	226
12.3. További kutatási irányok	228
13. FELHASZNÁLT IRODALOM	229
14. MELLÉKLETEK	239

ELŐSZÓ

A könyv, amit az Olvasó a kezében tart, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézetének „Oktatás és Társadalom” Doktori Iskolájában 2012-ben védett doktori értekezésem némileg kibővített változata.

Terjedelmi okok miatt a disszertációból kimaradt a magyar értelmiség historiográfiáját bemutató fejezet, itt azonban fontosnak tartottam, hogy szerepeljen, hisz kutatásom egyik célja volt, hogy összehasonlítsam a hazai roma/cigány és a nem cigány többségi értelmiség történelmét, megtaláljam a kapcsolódási pontokat, hasonlóságokat és különbségeket és a többségi értelmiség történelmének azon elemeit, melyek alkalmasak lehetnek a hazai cigány¹ értelmiség számának jelentős növelésére.

Az értekezés megjelenésének nem titkolt szándéka, hogy mind a cigány, mind a nem cigány olvasókat megismertesse a hazai roma/cigány értelmiség jeles alkotóival, bemutassa, mivel járultak ők hozzá a magyar szellemi, művészeti élethez.

A magyarországi cigányság oktatásának történelmét, értelmisége kialakulásának, artikulálódásának könyvét még sem a hazai értelmiség-kutatók, sem pedig a cigányságkutatók nem írták meg, egyedülálló ilyen szempontból ez a munka. Igyekeztem igen aprólékosan minden adatot felkutatni, így – mint puzzle-darabkákból – állt össze a hazai cigány értelmiség történelme a 17. századtól napjainkig. Bizonyára – minden igyekezetem ellenére – kimaradhattak belőle még fontos részletek, de szándékom szerint egy biztos alap készült el, melyre további adatokat lehet felfűzni, bővíteni, s ha szükséges, korrigálni.

Disszertációm másik fő kutatási területe a mai, hazai roma/cigány értelmiség életútját, helyzetét feltáró vizsgálatom. Romológusként, egye-

¹ A hazai cigányság különböző – roma illetve cigány – önmegjelöléseiről az 1. 2. 1. alfejezetben van szó részletesebben.

temi oktatóként, mentálhigiénés szakemberként érdekes és izgalmas munkának ígérkezett a kutatás. A közel száz fős mintán kérdőívekkel, interjúkutatással, s skálákkal, tesztekkel végzett vizsgálataim végén megkísértem felvázolni a harmadik évezred eleji magyarországi roma/cigány értelmiség profilját.

Társadalmunk jelentős részében csak negatív sztereotípiák élnek a cigánysággal kapcsolatban, legnagyobb hazai kisebbségünk diplomás, tanult tagjai, az értelmiségi cigány réteg társadalmunk szövetének csupán láthatatlan alkotói, de ismeretlenek ők jórészt saját népük előtt is. Pedig útkeresésük, helyzetük, sorsuk lámpás lehet a mai roma/cigány fiatalok előtt, de kivívhatja a többségi társadalom elismerését is, hozzájárulhat egy pozitív cigánykép kialakulásához.

Ertekezésem befejeztével köszönetet mondok mindazoknak, akik nélkül ez a dolgozat nem készülhetett volna el.

Köszönöm témavezetőmnek, Prof. Forray R. Katalinnak útmutatásait, kutatásaim során nyújtott támogatását.

Nagy hálával gondolok mindazon cigány válaszadóimra, akik megtisztelték bizalmukkal, őszintén válaszoltak kérdéseimre. Köszönetet mondok a Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszéke cigány származású hallgatóinak, majd a tanszék oktatóinak és dolgozóinak – Orsós Annának, Labodáné Lakatos Szilvinek, Ignácz Máriának –, s az ország számos pontján élő cigány válaszadóimnak, ismeretlen ismerőseimnek, barátaimnak. Őszinte hálával tölt el, hogy részesévé lehettem egy kissé életüknek, beavattak sorsuk alakulásába, örömeikbe, bánataikba, gondolataikba. Nagy tisztelettel gondolok mindegyikükre – Csonka Józsi lelkészre és óvónő feleségére, Klárra, akik tudatosan saját népük, a hosszúpályi cigányok közé mentek szolgálni, Zsoltira és Csokira, akik mindketten cigánytelepen születtek és nőttek fel, s jelenleg a monori cigánytelep szociális munkásai, az ott élő gyerekek, fiatalok példaképei (akikre őszinte tisztelettel néznek egyetemi hallgatóim is), Évára, aki olyan okos lett, hogy már nevéen szólítják, Ádámrá, aki keresztényi szelídséggel és megértéssel viseli a felé irányuló meg nem értést, Erikára, aki a roma motívumokból egészen egyedülálló divatot teremtett, Gyurirra, aki évtizedek óta elkötelezetten és sikeresen építi irodalmi tevékenysége mellett a hidat cigányok és nem cigányok között –, s minden költőre, íróra, művészre, papra és szerzetesre, pedagógusra és mindenkire, akikkel kutatásom éveit alatt kapcsolatba kerültem.

Meggyőződésemmel, hogy dolgozatom semmiképpen nem születhetett volna meg, ha nem kapom örökségül, ha nem hozom magammal fel-

menőim, őseim válogatás nélküli emberszeretetét, szolgálatát, rendíthetetlen hitét az emberi jószágban, egyenlőségben, a világ megjobbíthatóságában. Munkám mindenképp az ő munkájuk folytatása, disszertációm feléjük irányuló hálám, tiszteletadásom kifejezése is.

S végül családomat illeti a legnagyobb köszönet; férjemet, akiben mindig társat találtam kutatásom dilemmáinak megbeszélésében, s gyermekeimet – Andrist, Zsófit, Dominikát és Fruzzsinát –, akik nagy érdeklődéssel követték kutatásaimat, munkám alakulását.

1. BEVEZETÉS

„Amelyik nép nem becsüli értelmiségét,
az pusztulásra van ítélve.”

(Whitehead)

1.1. Aktuális társadalmi tér és idő; a kutatás időszerűsége

A 14. század végén a történelmi Magyarország területére érkező cigányság – hasonlóan más szimbiotikus nomád népekhez² – bizonyos mértékig illeszkedett ugyan a lakossághoz, de évszázadokon keresztül elkülönülten, a társadalom peremére szorulva élt. A többségi társadalomtól való határozott elkülönülésük – mely részben a tőlük való idegenkedés, részben pedig önvédekezés következményeként alakult ki – s a csoportérdeket az egyéni ambíciók fölé helyező közösségi akarat tette lehetővé, hogy a cigányság évszázadokon át megőrizze identitását, nyelvét, hagyományait.

A gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások következtében azonban a letelepedett cigányság és a többségi társadalom közötti távolság csökkenni kezdett. A folyamatot felgyorsította a 18. század végétől a cigányságon belül megindult foglalkozási differenciálódás, aminek eredményeként kialakult egy réteg, amelyik szolgáltatásai révén fokozatosan közelebb került, majd többé-kevésbé asszimilálódott a többségi társadalomhoz. E zenész cigány csoport el is távolodott a hagyományörzőktől; nyelvüket, szokásaikat jórészt elhagyták.

A távolság csökkenése jelentősen felgyorsult a huszadik század ötvenes, hatvanas éveiben, amikor a szocialista nagyipar – gyáripar, bányászat, építőipar – a képzetlen cigányok tömegeinek munkaerejére is igényt tartott. Hagyományos közösségeikből kilépve így egyre inkább a többségi társadalom részévé váltak. Az államszocializmus idején a cigányság felzárkóztatására irányuló célzott – bár igen ellentmondásos – politikai intézkedések eredményeképpen javultak iskolázottsági mutatóik, s a hetvenes évek közepére egy igen vékony értelmiségi réteg is kialakult közöttük. A kilencvenes évekre azonban ez a folyamat lelassult, s bár folyamatosan növekszik a roma/cigány diákok száma a felsőok-

² A szimbiotikus nomád olyan népcsoport, amelyik ugyan vándorol, de a letelepült népességgel egyfajta együttműködést alakít ki; szimbiózisban, gazdasági egymásrautaltságban él együtt a két nép.

tatási intézményekben, számuk meg sem közelíti azt az arányt a közel nyolcszázezer főt számláló közösségükön belül, ami meghatározó húzóerőként, mintaként szolgálhatna.

A roma/cigány értelmiség társadalmi súlya, hatása ma még elenyésző; míg a társadalom többségében a „tanulatlan, képzetlen, munkakerülő, lusta, bűnöző” sztereotip cigánykép él, ők, a diplomás, több nyelven beszélő cigányok rejtve maradnak a többség előtt. Előfordul, hogy ők maguk titkolják el származásukat, de gyakran a többség vélekedik róluk úgy, hogy ők „már nem is cigányok.”

Az értelmiségi réteg mellett a magyarországi cigányok túlnyomó többsége ma is aluliskolázott, még a nyolcosztályos végzettség sem teljes körű. Piacképes szakma, diploma nélkül a munkaerőpiacon való elhelyezkedésük lehetetlen; így többségükre a nyomor, a kilátástalanság, a segélyeken való tengődés, alkalmi, feketemunkák, egészségtelen életmód és lakóhely, betegségek, devianciák, korai halál vár, s mindez átöröklődik a következő generációkra is.

Érthető tehát, hogy fokozott érdeklődéssel kell fordulnunk azok felé, akik többszörösen hátrányos helyzetből indulva eljutottak a diploma megszerzéséig. Életútjuk elemzése során reményeim szerint választ kaphatunk olyan kérdésekre, hogy milyen módon segíthetünk a roma/cigány fiataloknak a szakma, diploma megszerzésében, milyen akadályokat kell leküzdeniük a felemelkedés útján, mekkora árat fizetnek ezért, változik-e identitásuk, rokoni, baráti kapcsolataik átalakulnak-e, s végül hogyan érvényesülnek megszerzett tudásuk, diplomájuk által.

A dolgozat témaválasztásának aktuálpolitikai jelentősége is van; a „cigánykérdés”³ megoldása össztársadalmi érdek, a mai, de a jövő Magyarországának is egyik legfontosabb kérdése, sikerül-e a munkanélküli, nélkülöző, pozitív jövőkép nélküli, egyre nagyobb lélekszámú cigányság tömegeit, illetve az ő gyermekeiket eljuttatni a szakma, a diploma megszerzéséig (Szabóné 2010). S ez nem csupán fontos gazdasági kérdés, de a társadalmi béke megteremtésének is egyik feltétele.

³ A „cigánykérdés” részletesen: Szabóné Kármán Judit 2010. Őszintén a „cigánykérdésről”. *Embertárs* 2, 179–189., ill. <http://www.szabonekarmanjudit.hu/oszinten-a-ciganykerdesrol> (2012.01.02.)

1.2. Az értekezés kulcsfogalmai

A disszertáció tárgyalása során elkerülhetetlen a legfontosabb alapfogalmak – roma/cigány megjelölés, értelmiség és mentális állapot – értelmezése.

1.2.1. ROMA/CIGÁNY

A hazánkban élő cigányság egy része önmegjelölésként a roma kifejezést használja. Romani nyelven (a hagyományörző, nagyobb létszámú oláh cigányok nyelvén) ugyanis a rom embert, (cigány embert) jelent, többen a cigány megjelölést pejoratívnak, sértőnek találják; „Roma vagyok, nem cigány.”⁴ Velük szemben azonban a cigányság másik csoportja (a jóval kisebb lélekszámú beás cigányok) magukra nézve a cigány megjelölést tartják helyesnek; „Cigány vagyok, nem roma”, hisz a beás nyelv egészen más, mint a romani, az ő nyelvükben nincs rom, roma kifejezés. A cigányság többsége is szívesebben használja a hagyományos megjelölést, ám az utóbbi évtizedekben egyre inkább terjed, s a többség körében is követőkre talál ez az általánosító megnevezés, amely kizárja az értelmezésből a többi cigány csoportot (de kizárja a nőket is, akiket romnyinak neveznek a magukat romnak valló férfiak). A szakirodalomban többnyire a roma/cigány megjelölést használjuk, de a fentiek miatt elfogadható a két szó egymás szinonimájaként is. Értekezésemben mindkét elnevezést használok, jelezve, hogy a cigány népnévhez az én értelmezésemben semmiféle negatív konnotáció, pejoratív jelentés nem társul.

1.2.2. ÉRTELMISÉG

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az értelmiség *„a társadalomnak szellemi munkával foglalkozó, magasabb végzettségű, műveltebb rétege”* (MÉKSZ 2006). A kutatást végző ugyanakkor tisztában van azzal, s maga is vallja azt az alapvetést, hogy *„nem minden értelmiségi diplomás, s nem minden diplomás értelmiségi”*. Az értelmiség tipológiáit részletesen tárgyalja a 4.1. alfejezet, felsorolva számos meghatározást, melyek közül

⁴ 1971 áprilisában a Nemzetközi Cigány Bizottság által London mellett megrendezett I. Romani Világtalálkozóan született a megállapodás; cigány (gypsy, zigeuner, Gitano etc.) helyett roma legyen az elnevezés. (A zászló, a himnusz és a jelmondat kérdésében is ezen a találkozón döntöttek.)

leginkább Aron és Babits nézeteit fogadom el és ötvözöm. Aron úgy véli, értelmiségiek mindazok, *„akik nem elégszenek meg azzal, hogy éljenek, hanem el is akarják gondolni az életüket”* (Aron 2006). Babits szerint pedig az írástudó, az értelmiségi a *„szellem embere”* aki *„az egyes helyett az általánosra néz, s ennél fogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján, a szellem összekötő és törvényadó princípium, a Szellem embere túllát ösztönein, talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek az ösztönöktől”* (Babits 1928).

Kutatásom szempontjából azonban egyértelmű volt, hogy meghatározott kritériumok felállításán és az annak megfelelő alapsokaság kiválasztásán keresztül juthatunk el releváns eredményekhez, ezért értékezésemben a magukat romának/cigánynak valló, diplomával rendelkező s valamilyen értelmiségi szerepet felvállalókat értem a roma/cigány értelmiség megjelölés alatt.

1.2.3. MENTÁLIS ÁLLAPOT

Az egészség meghatározásánál többnyire a fizikális, testi állapot minősítésére gondolunk, holott évezredek óta ismert – már Konfuciusz, Lao-ce, Buddha, Mózes, Jézus, Patón is tanították –, hogy a lélek meghatározza a test állapotát.

Az ember lelki világának leírása, összefüggéseinek feltárása lehetővé tette, hogy a mentális egészségre vonatkozóan megszülessen egy interdiszciplináris megfogalmazás. Ennek megfelelően az Egészségügyi Világszervezet meghatározása szerint:⁵ *„Az egészség nem egyenlő a betegség hiányával, hanem a teljes fizikai, mentális és szociális jólét állapotát jelenti. A mentális egészség az általános egészségi állapot összetevője, egyben olyan erőforrás, amely a mindennapi élethez, a sikeres életvezetéshez szükséges. A »jól-levés« pozitív tudata egyfajta érzelmi, lelki teherbíró-képesség, amely hozzásegít az élet pozitív megéléséhez, a fájdalmak, problémák, csalódások és szomorúság leküzdéséhez, elviseléséhez.”*

A lelki egészséget kialakító és fenntartó összetevők kérdésében nem alakult ki egységes álláspont; attól függően, hogy az egyes szakemberek melyik irányból, melyik területről (egészségügyi, szociális, politikai) kö-

⁵ Implications for the field of mental health of the European targets for attaining health for all. World Health Organization Regional Office for Europe. The Office 1991.

zelítik meg az emberi személyiséget, más-más külső és belső tényezőket tartanak meghatározónak.

Az intrapszichés tényezők közül leginkább:

- az érzelemgazdag kapcsolatok igényét,
- a mások általi elfogadottságot,
- megerősítést és hitelesítést,
- különböző közösségekhez tartozást,
- az önbizalmat,
- a szabadságot,
- a személyes teljesítmény és hatékonyság érzetét,
- a változó körülményekhez alkalmazkodás képességét,
- az érzelmek felismerésének, megtapasztalásának, kifejezésének képességét,
- az emberi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának képességét,
- a problémák megoldásának képességét emelik ki a szerzők.

A mentális egészséget meghatározó külső körülmények közé gyakran sorolják a megfelelő lakhatást és élelmezést, az anyagi és egzisztenciális biztonságot, a különböző közösségi támogatásokban részesülés lehetőségének biztosítását.

Maslow szerint a lelki egészség érdekében mentesnek kell lenni a szenvedéstől, a környezeti ártalmaktól, a szükségtelen stresszektől, a kiszákmányolás minden formájától (Maslow 2003).

Napjainkban Doku megfogalmazása a legfigyelemreméltóbb, mert a multikulturális társadalmak igényeihez igazodva a kulturális szenzitivitást is bevezette a lelki egészség összetevői közé, s ennek megfelelően tíz pragmatikus ismérvet sorol fel:

- képesség a szeretet adására és elfogadására,
- a társadalomban a biztonság és a státus adekvát érzése,
- a spontaneitás megfelelő mértéke, az érzelmi válaszok megfelelő skálája (pl. harag, szomorúság, öröm),
- hatékony kapcsolat a valósággal (nem túl sok és nem túl kevés),
- gazdag fantáziavilág, amely a kreativitást segíti,
- az önismeret és önítélés olyan foka, amely elősegíti a saját én és a másik ember ártalmak utáni reparációjának megvalósítását, az ehhez szükséges képességek gyakorlását,
- a tapasztalatból való tanulás képessége,
- a csoport igényeinek teljesítési képessége, együtt azzal a választási szabadsággal, hogy ezt mikor és mennyiben teszi, figyelembe véve saját felelősségét, mint a csoport tagját,

- az önkifejezés szabadsága, tekintettel azonban a saját viselkedés vagy cselekvés hatására másokat illetően,
- a saját és mások testi szükségleteinek kielégítési képessége (Doku 1997).

A mentális egészség magában foglal érzéseket és hiedelmeket is; annak hitét, hogy jogaink vannak, értékesek vagyunk, azt az érzést, hogy van erőnk, és képesek vagyunk a világ dolgait uralni és befolyásolni. Annak megértését és elfogadását is jelenti, hogy pszichológiai vagy érzelmi problémák előfordulhatnak és elő is fordulnak bennünk és másoknál is, és hogy ez normális a legtöbb embernél életének valamelyik szakaszában. Ezen kívül a lelki egészséghez tartozik, hogy pozitív érzéseink vannak önmagunkkal és másokkal kapcsolatban, boldognak, vidámnak és szeretetteljesnek érezzük magunkat.

Freud szerint a lelki egészség középpontjában

- egyfelől az ember örömkészsége áll; az ilyen egyén az életben örömet talál, szeretni és dolgozni egyaránt képes;
- másfelől az én ösztönöket szabályozó, egyensúlyozó munkája áll; ez az ösztönökkel való megfelelő bánásmódban, azok célszerű kielégítésében, a szükség szerinti lemondásban, esetleg a kielégületlenség elviselésében (azaz a frusztrációs toleranciában) jelentkezik.

A pszichoanalitikus modellből alakult ki a személyiségfejlődés kognitív elmélete (Kelly, Beck, Lazarus), amely szerint a lelki egészség meghatározója az egyén énképe, én-ideálja, s e kettő egymáshoz és a személyhez való viszonya. Én-ideálnak nevezzük azt az önmagunkról kialakult ideális képet, amelyhez szeretnénk hasonlítani, s amihez mindig viszonyítjuk, hasonlítjuk magunkat. Az én-ideál a szülőkkel, a környezettel való azonosulás hatására alakul ki. Énkép az a magunkról kialakított kép, ahogy látjuk magunkat, s amit az én-ideálhoz állandóan hasonlítunk. A kognitív elméletek szerint ha énképünket állandóan negatívan minősítjük, ha az énképünk és az én-ideálunk túlságosan távol áll egymástól, akkor szorongóvá, depresszióssá válik a személyiségünk (ez az elmélet Durkheim anómia-elméletében is felbukkan, amikor az öngyilkosság alapvető okának ezt a feszültséget – mint a társadalom által keltett feszültséget – tekinti).

Más megközelítésben a mentális egészség olyan értelmezhető állapot, mely jelzi, hogy az individuumok miként reagálnak környezetükre és a hétköznapi életükben jelentkező problémák megoldására milyen eszközökkel rendelkeznek. A mentálisan egészséges ember én-tudata, ön-

azonossága fejlett, helyesen ismeri fel a valóságot, emberi kapcsolatai számára örömforrássul szolgálnak.

A lelki egészséget érzésekkel is jellemezhetjük, a bizalom, kihívás, kompetencia, teljesítmény és humor meglétével, illetve hiányával, zavarával.

A definíciók változatosak, mindegyik másra helyezi a hangsúlyt, de valamennyi jelzi, hogy a mentális egészség megléte vagy hiánya biológiai, pszichoszociális, gazdasági és környezeti, társadalom- és individuálpaszichológiai feltételek és körülmények kölcsönhatásának függvénye (Grezsa 1998).

Összefoglalva megállapítható, hogy az egyén mentális egészsége külső és belső tényezőktől függ, melyek közül azonban önmagában egyik sem tud egészséget biztosítani, s munkanélküliség, diszkrimináció, szegénység megroppantja a mégoly teherbíró, jó neveltetésű, eredetileg pozitív önképpel rendelkező személyiséget is.

A mentális egészség zavara, károsodása olyan meghatározott fizikai megbetegedéseket, pszichoszomatikus tüneteket, magatartási zavarokat s tünetegyütteseket – pszichózis, neurózis, abúzusok, demencia – hoz létre, melyek az egyén számára jelentős szenvedést és teljesítménycsökkenést okoznak.

A mentális állapot mérését, e fenti tünetek megjelenését megelőző jelek korai felismerését – a mielőbbi eredményes kezelés megkezdése céljából – tesztek, skálák teszik lehetővé.

1.3. A kutatás céljai, előzményei

A magyarországi roma/cigány értelmiségről készült értekezésem két kutatási területet – egy oktatástörténeti és egy empirikus kutatást – ölel fel, ennek megfelelően különböző pilléreken nyugszik.

E fő pillérek, s a kutatás céljai:

- a roma/cigány értelmiség kialakulásának, történelmének feltárása és leírása,
- a hazai többségi és roma/cigány értelmiség történelmének összevetése; a hasonlóságok és különbségek, az érintkezési pontok keresése,
- a mai roma/cigány értelmiség útjának, helyzetének, s annak kutatása, hogy milyen árat fizettek az értelmiségi létbe való eljutásért,
- vizsgálata annak, hogy mint diplomás roma/cigány férfiak és nők miképp boldogulnak társadalmunkban,

- a mintába került roma/cigány értelmiség mentális státusának felmérése,
- a kapott eredmények alapján a 21. század eleji hazai roma/cigány értelmiség profiljának megrajzolása.

Az értekezés oktatástörténeti pillére – a dolgozat egyik nívója – a hazai cigány értelmiség historiográfiája. Fontosnak tartom, hogy a magyar történelemben, a magyar értelmiség történelmébe ágyazva kutassuk e ki-sebbség oktatástörténetét, s megkeressük, feltárjuk, leírjuk az érintkezési pontokat, hasonlóságokat és különbségeket a két értelmiség között.

Az értekezés következő pillére a közel százfős mintán végzett kérdő-íves kutatás, melynek célja a mai roma/cigány értelmiség artikulálódásának, jelenlegi helyzetének, társadalmi mobilitásuk okainak, menetének, következményeinek feltárása.

A mai cigány értelmiség profiljának minél hitelesebb, alaposabb meg-rajzolása érdekében a kérdőíves vizsgálat mellett huszonöt fős mintán félig strukturált interjúk kutatást is végeztem.

A disszertáció további nívója a roma/cigány értelmiség körében vég-zett mentális kutatás; a társadalmi mobilitás és mentális állapotfelmérés összekapcsolása a hazai roma/cigány kutatásokban egy új kutatási mód-szer, reményeim szerint bővíti a roma/cigány értelmiségről eddig meg-szerzett ismereteinket, tágítja a támogatásukról, segítségükről, ösztönzé-sükről szóló eddigi nézeteinket, tudásunkat. A mentális státus vizsgálata a közel százfős mintán – hasonlóan a hazai átfogó, a teljes népességet reprezentáló mintákon végzett magyar lelkiállapot és Hungarostu-dy kutatásokhoz (Kopp–Skrebski 1995, Kopp 2008) – jelentősen hozzá-járulhat a vékony hazai roma/cigány értelmiség megértéséhez, számbeli növekedésének elősegítéséhez.

A kutatás előzményének két jeles hazai kutató vizsgálatai tekinthetők; Forray R. Katalin roma/cigány értelmiségkutatásai, valamint Kopp Mária mentális egészségkutatásai. A felsőoktatásban tanuló roma/ci-gány diákok, s az értelmiségi életutak, életpályák vizsgálatait⁶ mellett iránymutatóak Forray R. roma/cigány értelmiségről, s a velük kapcsola-tos kutatásokról vallott nézetei:

„A közelmúltig az volt a jellemzőjük, hogy kisebb csoportjaik önállóan szer-veződtek, versengve vagy éppen ellenségeskedve a többiekkel.[...] Amióta a roma

⁶ Forray R. Katalin 2003. Roma/cigány hallgatók a felsőoktatásban. *Magyar Felsőoktatás*. 8, 8–10., Cigány diákok a felsőoktatásban. *Educatio*. 2003/3, 253–264, Értelmiségképzés – cigány diákok a felsőoktatásban. *Kézirat* 2008. www.forrayr-katalin.hu (2011. 11. 02.)

közösségben is vannak értelmiségiek, ők azok, akik a romák azonosságtudatát, egyúttal közösségi tudatát alakítják és erősítik.[...] Éppen az elmúlt évszázad mutatta föl annak véres bizonyítékait is, hogy egy (vékony) értelmiségi rétegnek a többség diszkriminálásával és marginalizálódásával párhuzamosan történő kialakulása kedvez a politikai radikalizálódásnak.[...] A cigányellenesség és a cigányellenes diszkrimináció ezt a folyamatot valamennyi európai országban felgyorsíthatja, különösen az ifjúság körében. A fentiek nyomán ezért különösen indokolt, hogy a felsőoktatásban tanuló roma/cigány fiatalokról, leendő értelmiségiekről ne abban a szociológiai összefüggésben gondolkodjunk, amelyben a cigányságra irányuló kérdésfeltevésekben szoktunk, azaz ne a hátrányos helyzet és az abból való kijutás nehézségeire fókuszáljunk. A diákokat elsősorban abból a szempontból próbáljuk megközelíteni, hogy milyen jellemzői vannak a leendő roma értelmiségnek.” (Forray R. 2008)

Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád a nyolcvanas években (1983, 1988) – mikorra a nemzetközi népegészségügyi vizsgálatok alapján egy-értelművé vált, hogy a civilizált országokban a hagyományos kockázati tényezőknél (fertőző betegségek, dohányzás, elhízás, mozgásszegény életmód) lényegesen veszélyeztetőbb tényező a szociális-gazdasági helyzet – a világon elsőként egy széles körű, országos reprezentatív mintán vizsgálták a magyar népesség mentális egészségállapotát.⁷ Vizsgálati eredményeik alapján – ma már Hungarostudy követéses kutatásokká szélesítve⁸ – időről időre képet kaptunk a társadalom mentális állapotáról. A pszichológiai háttértényezők feltárása, s a magyar lakosság lelkiállapotának leírása mellett e kutatások által lehetővé vált a lelki-magatartási zavarok hatékony prevenció, megelőzési módszereinek, irányainak kidolgozása. A mentális állapot felmérésére Kopp Mária nemzetközileg elfogadott, illetve általa és munkatársai által átdolgozott, kifejlesztett tesztek használt.

1.4. A kutatás menete, hipotézisei

A magyarországi roma/cigány értelmiség kialakulását, történelmét, helyzetét és mentális állapotát feltáró kutatásom két fázisban, s némileg eltérő módon történt.

⁷ Kopp Mária–Skrabski Árpád 1995. *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Kiadó, Kopp Mária–Skrabski Árpád 1995. *Alkalmazott magatartástudomány*. Budapest: Corvinus Kiadó.

⁸ Kopp Mária szerk. 2008: *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis Kiadó.

Az előkutatásnak tekintett (Kutatás I.) kérdőíves vizsgálat 2004 tavaszán kezdődött a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának romológia szakos hallgatói között, majd rajtuk keresztül – hólabda módszerrel – további adatközlőkhöz eljutva folytatódott. A mintába bekerült – magát romának/cigánynak valló, diplomával rendelkező – ötvenegy fő körében végzett kutatásom arra kereste a választ, hogy a magyarországi cigány értelmiségnek milyen a helyzete, milyen problémákkal kell szembeesnie, milyen út vezetett a diploma megszerzéséig, a diplomán túl felvállalnak-e értelmiségi szerepeket, van-e küldetéstudatuk a cigányság felé. Vizsgáltam azt is, hogy mi és kik voltak a motiválói a továbbtanulásuknak, kikre számíthatnak nehéz helyzetekben, működik-e még a cigány közösségekre tradicionálisan jellemző családi-rokoni kapcsolati háló. Kutattam, hogy a múltban valamint a jelenben érték-e, érik-e atrocitások kisebbségi létükből fakadóan, tapasztaltak-e megkülönböztetést, s cigány, illetve nem cigány környezetük miképp fogadta, fogadja diplomássá, értelmiségivé válásukat. Arra kívántam választ kapni, hogy a cigányságnak, társadalmunk e stigmatizált, kisebbségi sorsban élő népének milyen lehetősége van az értelmiségi létbe való felemelkedésre, s milyen árat kell ezért fizetnie. Az önkitöltéses kérdőívek – a személyes kapcsolatfelvétel után – az ország különböző területein élő roma/cigány diplomásokhoz jutottak el (Szabóné 2005).

A kutatás második szakasza (Kutatás II.) – 2010–2011-ben – három részből állt; az előző vizsgálattól némileg eltérő kérdéseket is tartalmazó, negyvenhét fő mintán végzett kérdőíves felmérésből, huszonöt fővel készített interjúkutatásból, valamint a hazai roma/cigány értelmiség kialakulásának és történelmének feltárása céljából végzett kutatásból.

E kérdőíves és interjú vizsgálat a diplomához vezető út megismerésén túl hangsúlyozottabban irányult az intergenerációs mobilitás, az értelmiségi életmód, a saját csoport és a többség minősítése, párkapcsolati kérdések, a roma/cigány közösség és az értelmiség kapcsolatának feltárására.

Mindkét kutatásnak (Kutatás I., II.) szerves része a hazai és nemzetközi gyakorlatban egyaránt használt mentális állapotmérő tesztekkel végzett mentális egészségállapot-felmérés; a kapott eredmények alapján valós, objektív képet kaptam a mintában szereplő hazai roma/cigány értelmiség mentális státusáról, életcél-viszonyulásairól, szociális támogatottságáról.

A kutatás megkezdése előtt a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

1. Feltételeztem, hogy az értelmiségivé válás útján egy külső segítő (tanár, pap/lelkész, barát) támogatásának, példakép szerepének van meghatározó szerepe.

2. A mai roma/cigány értelmiség túlnyomó többsége első generációs értelmiség, minta alig vagy egyáltalán nem áll előttük, ami különböző típusú és súlyú nehézségeket okozhat.
3. Az értelmiségivé vált cigány emberek ma még jelentősen eltérnek mind népük, mind a többség hagyományos cigányképétől, ezért fogadtatásuk egyik környezetben sem egyértelműen pozitív.
4. A roma/cigány értelmiségi nők többsége – a tanulással töltött évek, a magasabb iskolai végzettség, s a hagyományos, alávettett női szerepek elutasítása miatt – nehezen talál társat, párkapcsolati zavarok, válás, egyedüllét gyakoribb körükben, mint a hasonló végzettségű cigány férfiak között.
5. E fenti okok miatt feltételeztem, hogy a mintába került roma/cigány diplomások mentális státusa nem kielégítő, neurózis, depressziós tünetegyüttes gyakori körükben, amit mérni tudok.
6. A diplomás roma/cigány emberek közül kevesen őrzik hagyományaikat, nyelvüket, körükben – családjaiktól való térbeli elszakadás miatt, s a többségi társadalomba való beilleszkedés érdekében – gyakoribb a kultúraváltás, nyelvvesztés.

1.5. A kutatás során alkalmazott módszerek, a kutatási minta

1.5.1. KÉRDŐÍVES VIZSGÁLAT, INTERJÚK KÉSZÍTÉSE

A kutatás során kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmaztam; nyitott, zárt és kombinált kérdésekből álló kérdőíveket, állapotmérő teszteseteket használtam, félig strukturált interjúkat készítettem és történetírást végeztem. Historiográfiai kutatásomban irodalomtörténeti, oktatástörténeti, társadalom- és jogtörténeti munkákra, dokumentumokra, forrásokra támaszkodtam, a korabeli nyomtatott sajtó, a jelentősebb irodalmi folyóiratok, napi és hetilapok írásait tanulmányoztam.

A Kutatás I. kérdőív harmincegy kérdést – melyekből tizenhárom zárt, tizenegy nyitott, hét pedig kombinált volt – tartalmazott. A zárt kérdések a szociológiai háttérváltozókra irányultak (nem, életkor, lakóhely, családi állapot etc.). A kombinált kérdéseket kapcsolatok minőségének kifejtésére, s egyértelműen megválaszolható, de bővebben kifejtve árnyaltabb választ adó kérdéseknél alkalmaztam (kisebbségi létből fakadó hátrányok, küldetéstudat leírása). Nyitott kérdéseket a kutatásnál leginkább preferált kérdéseknél használtam; a múltban, illetve a kutatás időszakában őket ért hátrányos megkülönböztetésük, az értelmiségivé válás motivációjának, valamint a cigány és nem cigány környezet reakcióinak

felmérésekor. Az első kutatás során ötvenegy válaszadó értékelhető kérdőívét dolgoztam fel.

A második kutatás alkalmával mélyebben kívántam megismerni válaszadóim háttérét, értelmiségi életformájukat, s ezért az előző vizsgálatban feltett kemény adatok mellett a diplomaszerezés módjára, társuk iskolai végzettségére, foglalkozására, szüleik, testvéreik iskolázottságára is rákérdeztem. A Kutatás II. kérdőívben szerepeltek kérdések a cigányságon belüli csoport-hovatartozásra, nyelvhasználatra, hagyományőrzésre vonatkozóan. Igen sok nyitott kérdést tettem fel, melyben az értelmiségi léthez köthető szokásaikat, életformájukat, a női-férfi szerepről, párkapcsolatról vallott nézeteiket és gyakorlatukat kutattam, s vizsgáltam politikai, közéleti szerepvállalásukat is. Fontosnak tartottam arra vonatkozóan is kérdést feltenni, milyennek látják ők a cigányságot, illetve a többségi társadalmat; azaz mennyire jellemző rájuk a saját csoport aránytalan túlértékelése, s a csoportközi különbségek maximalizálása. A kutatás második szakaszában negyvenhét adatközlő kérdőíve került feldolgozásra.

A huszonöt fős mintán készült interjú kutatás közepes mértékben volt formalizált, félig strukturált szerkezete által lehetőség nyílt a kérdőívekben feltett kérdésekre kapott válaszoknál még alaposabban, még több szempontból megismerni a cigány értelmiségiek életét, életkörülményeiket, életútjukat, gondolataikat. Az átlagosan három-négy óra alatt elkészített huszonöt interjú többsége a válaszadók otthonában készült, így megismerhetővé váltak életkörülményeik, családjuk, családi kapcsolataik is. A félig strukturált interjúk során feltett kérdések, témakörök listája a Mellékletben található (1. melléklet).

A két kutatás közös (Kutatás I. és II.) és eltérő témáit (Kutatás I., illetve Kutatás II.) az 1. ábra mutatja.

A mentális státus felmérésére – a már előzőekben említett – teszteket, skálákat alkalmaztam (2. melléklet), melyeket a kérdőívekhez hasonlóan a válaszadók saját maguk, s anonim módon töltöttek ki. A teljes – azaz közel százfős – minta mentális egészségállapotát vizsgáló tesztek:

A Beck-féle depressziós skála (BDI) Kopp és Skrabski által alakított rövidített változata (Kopp–Skrabski 1995), melynek megadott állításaira adott választásokból a válaszadó depressziós tünetegyüttes szempontjából való érintettségére, illetve a depressziós megbetegedés súlyosságára tudtam következtetni.

A mindössze négy tételből álló – az eredeti Crumbaugh & Maholick (Crumbaugh–Maholick 1964) Kopp és Skrabski által rövidített változata (Kopp–Skrabski 1995) – életcél-kérdőív alapján egyértelműen kiszűrhetővé váltak a mintából a depresszió, neurózis szempontjából veszélyeztetett válaszadók.

Kutatások	Kutatás I.	Kutatás I. és II.	Kutatás II.
Mintasám	n = 51	n = 98	n = 47
Témakörök	Egészségi állapot	Nem	Foglalkozás
	Alkoholfogyasztás	Életkor	Diplomák száma
	Dohányzás	Családi állapot	Diplomaszerzés módja
	Távolság szülőktől	Lakóhely	Társ iskolai végzettsége
	Elégedettség	Első diploma	Társ foglalkozása, csoport-hovatartozása
		Diplomás családtag	Szülők isk. végzettsége
		Életkörülmények	Testvérek száma, iskolai végzettségük
		Továbbtanulás motivációi	Csoport-hovatartozás
		Cigány környezet reakciói	Cigány nyelvhasználat
		Nem cigány környezet reakciói	Hagyományok ápolása
		Küldetéstudat	Ösztöndíj, támogatás
		Civil, politikai szerepvállalás	Cigányok jellemzői
		Beck-skála	Nem cigányok jellemzői
		Életcél-kérdőív	Párkapcsolat és diploma
		Neurózis-skála	Női szerepek és diploma
		Szociális támogatottság	Diploma következménye
			Értelmiségi életforma

1. ábra

Kutatás I., Kutatás II. valamint a két kutatás közös témaköréi, mintaszámái
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004) és Kutatás II. (2010–2011)

A Caldwell-féle Szociális támogatás kérdőív (Caldwell 1987) – ugyancsak átdolgozott, hazai viszonyokra adaptált változata (Kopp–Skrabski 1995) – válaszaiból a társas kapcsolatok meglétére vagy hiányára s azok erősségére utaló információkhoz jutottam.

A Juhász-féle neurózis pontozó skála (Juhász–Kopp–Veér 1978), melynek kapott – szorongásra, tartós hangulatzavarra, megváltozott munkaképességre, testi és vegetatív funkciók zavaraira utaló – adataiból a neurózis szempontjából veszélyeztetett, illetve valamilyen fokban érintett neurotikus válaszadókat tudtam szűrni.

A kapott mentális mutatók mögött a háttéradatokat vizsgálva lényeges összefüggéseket találtam.

1.5.2. A MINTA, A MINTAVÉTEL MÓDSZEREI

A kutatási mintát nem valószínűségi kiválasztási eljárással, ún. hólabda módszerrel állítottam össze, hiszen a hazai cigányság esetében valószínűségi minta kiválasztása lehetetlen; létszámukra, összetételükre (kor és nem), területi elhelyezkedésükre, iskolai végzettségükre vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésünkre, cigány származású értelmiségiek számára, arányára vonatkozóan pedig még becslések sem készültek.

Az első kérdőíveiket a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának romológia szakos roma/cigány hallgatói töltötték ki, majd rajtuk keresztül, általuk megadott címeken át – azaz hólabda módszerrel – jutottam el újabb és újabb válaszadókhoz. A kutatásba bekerült kilencvennyolc válaszadó az ország különböző területein, eltérő típusú és nagyságú településeken él, mindegyik hazai roma/cigány csoporthoz tartozók megtalálhatók közöttük (kivéve az igen kis létszámú, s inkább ideiglenesen hazánkban élő szintókat/szintiket), igen eltérő korúak és mindkét nem képviselői.

A kérdőívek postai úton történő elküldését mindig megelőzte személyes kapcsolatfelvétel, melynek során sor került a kutatás bemutatására, céljainak ismertetésére. Kérdőív egyetlen esetben sem ment ismeretlen helyre. A kutatási mintában való részvételre történt megkeresések a legtöbb esetben eredménnyel jártak; a felkeresett roma/cigány emberek igen nyitottan, őszintén reagáltak, durva elutasítást nem tapasztaltam. Minden bizonnyal a hólabda-módszernek köszönhető a pozitív hozzáállás; mindig valamilyen ismerős, rokon, barát ajánlott új alanyokat, s rájuk hivatkozva kerestem fel az újabb válaszadókat. Gyakran előfordult, hogy a kérdőívet kitöltők a felbélyegzett és megcímezett válaszborítékban nemcsak a kérdőívet küldték vissza, hanem újabb címeket is küldtek, sőt, leveleket írtak, részletesen kifejtve a roma/cigány értelmiséggel kapcsolatos megállásait, véleményüket. Sokan kérték, hogy a kutatás eredményeiről valamilyen tájékoztatást kapjanak. A roma/cigány népességen belüli széles és erős kapcsolati háló a kutatásban nagy segítséget jelentett.

Mintám összetétele és létszáma alapján úgy vélem – ha nem is reprezentatív –, de reális képet kaphatunk a mai magyarországi roma/cigány értelmiségről.

1.6. Az értekezés szerkezeti felépítése

A dolgozat a Bevezetés mellett – melyben indokolom a témaválasztás aktualitását, s ismertetem a kutatás célját, irányait, előzményeit és módszereit – szerkezetét tekintve két fő részre tagolódik; egy elméleti és egy empirikus egységre.

Az elméleti modul elején egy rövid áttekintés mutatja be a hazai roma/cigány népesség összetételét, körülményeit, főbb jellemzőit, s legveszélyeztetettebb – a tanulás és a fejlődés szempontjából legfontosabb – csoportjainak, a nőknek és gyermekeknek a helyzetét. A roma/cigány értelmiség útjának, feladatainak, háttérének megértéséhez nélkülözhetetlen ezeknek a mutatóknak, tényeknek ismerete. Ugyancsak elengedhetetlen az identitás, a kisebbségi identitás elemeinek, formáinak, kialakulásának tárgyalása. Külön fejezet ismerteti az értelmiségkutatások alapvető megállapításait; az értelmiség meghatározásait, tipológiáját, funkcióit.

Az elméleti rész a továbbiakban oktatástörténeti és kutatástörténeti fejezetekből áll. Az oktatástörténeti modul előbb a magyarországi értelmiség kialakulását és történelmét tárgyalja 996-tól a 20. századig, majd a magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiáját a 17. századtól napjainkig. A kutatástörténeti fejezet áttekinti a témához kapcsolódó hazai kutatásokat, s hasonló külföldi kutatások hiányában néhány, a tárgykörhöz közelítő nemzetközi vizsgálatot, vélekedést ismertet.

A disszertáció második része az empirikus vizsgálatokat tartalmazza, dolgozza fel és elemzi; a 2004-ben és 2010–2011-ben, közel százfős mintán végzett kérdőíves és mentális állapotfelmérő tesztekkel végzett kutatásaimat, valamint a huszonöt fővel készített interjúk eredményeit.

Az értekezés befejező része a kapott eredményeket összegzi; összehasonlítja a többségi és kisebbségi értelmiség fejlődésének útját, hasonlóságait és eltéréseit, megállapításokat tesz, valamint a kapott kutatási eredmények alapján megkísérli felrajzolni a hazai roma/cigány értelmiség harmadik évezred eleji profilját.

Az oktatástörténeti és az empirikus kutatások kapott eredményei alapján javaslatokat fogalmazok meg arra vonatkozóan, miképp lehetne jelentősen és hatékonyan növelni a hazai roma/cigány értelmiség mennyiségi és minőségi mutatóit, s további lehetséges kutatási irányokat ajánlok.

2. ALAPVETŐ ISMERETEK A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉGRŐL

2.1. A hazai roma/cigány népesség nyelvi csoportjai, területi elhelyezkedésük

A hatszáz éve köztünk élő cigányság, melynek lélekszáma becslések⁹ szerint 650 000–700 000 fő, több csoportra, törzsrre, nemzetségre tagozódik. A magyarországi cigány törzsek, nyelvek leírása, rendszerezése Erdős Kamill (1924–1962) ciganológus, etnográfus, nyelvész érdeme.¹⁰

Anyanyelv szerint a hazai cigányok két fő csoportját különböztetjük meg; a magyar anyanyelvű és a kétnyelvű cigányokat.

A magyar anyanyelvű, azaz „magyar cigányok/magyarcigányok” (romungrók) alkotják a hazai cigányság túlnyomó többségét, 86,9%-át.¹¹ Ők azok, akiknek ősei, a kárpáti cigányok elsőként érkeztek a történelmi Magyarország területére; bevándorlásuk – a legutóbbi kutatások eredményei szerint – a tizennegyedik és a tizenhetedik század között egy elhúzódó, folyamatos migráció volt. Az asszimilációs kényszer következtében nyelvüket és hagyományaik jelentős részét az évszázadok során elveszítették, mára csupán néhány kárpáti nyelvet beszélő közösség, „nyelvsziget” – Nógrádban, Pomázon, Csobánkán és Versenden – maradt meg. A magyar cigányok nem egységesek, három fő csoportjuk: a zenész, muzsikus cigányok (az „úri réteg”), a kereskedők (régiséggel, ékszerrel, hasznáلتikkal kereskedők) és a vályogvető, kosárfonó, szegkovács, alkalmi munkások szegény rétege. Magyar cigányok főleg Bu-

⁹ Kemény István a 2003. évi kutatásai alapján 520–650 ezer fő közé becsülte a lélekszámot. (Kemény István-Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. *Beszélő* 10, 64–76.)

Kertesi és Kézdi a kilencvenes évek elejére 400–500 ezer fő létszámot becsültek. (Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1999. *A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején*. Kemény István szerk., *A cigány népesség Magyarországon*, 45–72. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.)

¹⁰ Főbb munkái: *A magyarországi cigányság* (1958), *A békés megyei cigányok – Cigánydialektusok Magyarországon* (1959), s munkáiból készült gyűjteményes kötete: *Erdős Kamill cigánytanulmányai* (1989).

¹¹ A hazai cigányság anyanyelv szerinti összetételét Kemény István 2003. évi kutatásának adatai alapján tárgyalom.

dapesten és környékén (Pomáz, Zsámbék) élnek. A kárpáti cigány nyelvnyelvjárásait beszélik a hazánkban igen kis számban élő szinto („német”) és a vend („szlovén, horvát”) cigányok; előbbiek foglalkozása hagyományosan a köszörülés, körhintázás, s közülük kerülnek ki a hárfán játszó muzsikusok is, lakóhelyük többnyire a Dunántúl, utóbbiak pedig főképp Somogy és Zala megye településein élnek.

A kétnyelvű cigányokat – anyanyelvük szerint – további két csoportba soroljuk; az oláh cigányokra és a beás cigányokra.

Az oláh cigányok (kolompárok, beások elnevezésében lăcătăroci) cigány anyanyelvűek, a romani valamelyik nyelvjárását beszélik, a hazai cigányság 7,7%-át alkotják. A 18. és a 20. század között folyamatosan vándoroltak be hazánkba, ők őrizték meg legerősebben nyelvüket, hagyományait, hiedelemvilágukat, emiatt büszkén tekintik és nevezik magukat „chacho rom”-nak, igazi cigánynak. Nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád ind (szanszkrit) ágába tartozó romani, rokonai a kasmír és hindi nyelvek. A csoport tagozódása foglalkozás szerinti, ennek alapján megkülönböztetik maguk között a lovári, khelderás, kherari, churari, cerhari, colari, gurvar, mashari, chadrari, drizari, potyorari, bugari törzseket. A csoportok közötti hierarchia, s ennek megfelelően az endogámia¹² való törekvés a mai napig fellelhető az oláh cigány közösségen belül. Hazánkban lovárik – hagyományosan lókupec, ma már főleg színesfém, használati- és régiségkereskedéssel foglalkozók – a Dunántúlon, a Duna-Tisza közén és a fővárosban élnek nagy számban, lókereskedéssel foglalkozó masárik Heves, Pest, Békés és Hajdú-Bihar megyékben, colárok Budapesten (Pestszenterzsébeten) és Somogyban, cerhárok, csurárok, gurvárok leginkább az Alföldön, Szabolcsban, Borsodban és Hajdú-Biharban, kelderások főképp Fejér megyében, de egy csoportjuk a főváros III. kerületében él, drizárok pedig Pest megyében telepedtek le.

A beás cigányok – arányuk a hazai cigányságon belül 4,6% – a 18. és a 20. század között folyamatosan vándoroltak be hazánkba, leginkább Román területről, ahol többnyire bányászként, aranyosként dolgoztak. Népnevük eredetét tekintve még nem született konszenzus a kutatók között; egyik csoportjuk szerint a román tájnyelv băjas, azaz bányász szavából született a beás elnevezés, más kutatók szerint inkább a teknővájó mesterségüket jelzi a nevük. Nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád latin ágába tartozó, nyelvújítás előtti román nyelv – rokonai a román, olasz és a francia nyelvek –, az oláh és a kárpáti cigányok nyelvét meg sem értik. Hagyományos mesterségeik a teknővájás, famegmunkálás, kosárfonás.

¹² Endogámia: saját csoporton belüli házassági kötelezettség.

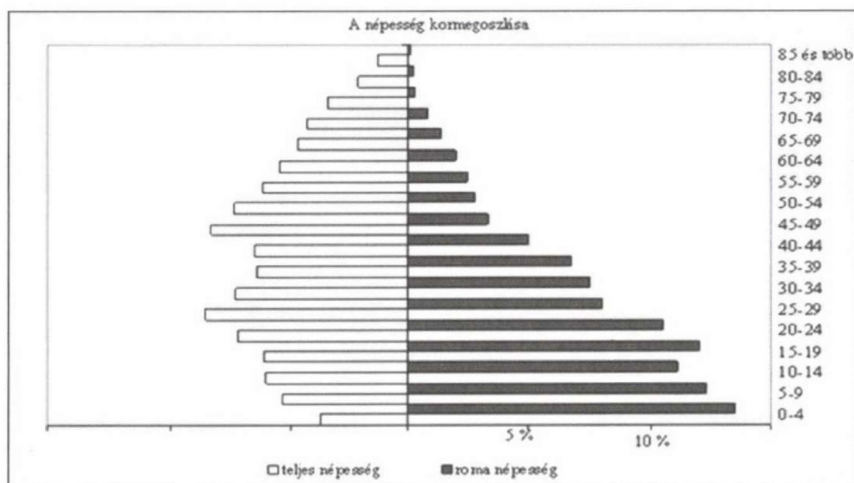
A beás cigányság sem egységes, magukat további három csoportba sorolják; a többséget alkotják az árgyelánok, akik a nyelvújítás előtti bánáti román dialektust beszélik, s leginkább Somogy, Tolna, Zala, Baranya és Vas megyében élnek. A muncsánok nyelvjárásának eredete még nem ismert, Alsószentmárton teljes cigány lakosságát ők adják. A ticsánok a nyugat-erdélyi krisán nyelvjárást beszélik, Tiszafüreden, Tiszántúlon, Poroszlón, a főváros környékén Máriabesnyőn, Pécelen telepedtek le. A csoportok bár különböző dialektusokat beszélnek, egymást megértik (Orsós 1997).

2.2. A magyarországi roma/cigány népesség demográfiai mutatói

A magyarországi cigányság lélekszámára vonatkozóan csupán becsléseink vannak, pontos számok soha nem is álltak rendelkezésünkre. Az évszázadok során elrendelt cigányösszeírások, népszámlálási eredmények és a becslült, vélt létszámok között mindig nagyságrendbeli különbségek voltak.¹³ A cigányság legújabb kori történetét tekintve – létszám kérdésében – Kemény István szociológus és társai 1971, 1993 és 2003 években végzett kutatásaira, illetve néhány KSH – számlálási eredményre, s ezekből becslült számokra tudunk támaszkodni. Keményék 2003-as kutatásuk alapján 520–650 ezer fő közé becslték a cigányság létszámát (Kemény és mtsai 2004). Az erre alapozott népesség-előjelzések szerint 2010-ben 650–700 ezer fő volt a legnagyobb kisebbség lélekszáma (Hablicsek 2007). Mai becslések szerint a cigányság létszáma 700 ezernél több, de egymilliónál kevesebb (Kemény 2004).

Demográfiai mutatóit tekintve a cigányság fiatalos népesség, magas termékenységi arányszámmal rendelkezik; két-háromszor több gyermek születik a roma/cigány népcsoportban, mint a többségi társadalomban. Az ezer lakosra jutó szülések száma a teljes népességben 9,3, a cigány népességen belül pedig 25,3 (Kemény 2004). E magas születésszám mögött azonban a cigányság esetében – a többséghez viszonyítva igen nagy eltérést mutatva – gyakran fiataikorú anyák, tinédzser terhesek vannak; 14 éves, vagy annál fiatalabb a cigány várandósok 5,3 ezreléke, 15–17 éves korú 27,9 ezrelék. Többek között e korai gyermekvállalásnak is kö-

¹³ A népszámláláskor kapott (KSH) és az elvégzett kutatások (Kemény, Kertesi, Kézdi) alapján becslült számok közötti különbségek: 1990. évi népszámláláskor 142 683 fő vallotta magát cigánynak (a becslült szám 32%-a), 2001. évi népszámlálás szerint 190 046 fő cigány származású (a becslült lélekszám 33–34%-a).

2. ábra

A cigány és a teljes népesség kormegoszlása

Forrás: Babusik Delphoi (2004)

vetkezménye, hogy igen magas a koraszülöttek és a kis súlyú újszülöttek aránya, s jelentős a perinatális¹⁴ halálozás a cigány újszülöttek körében.

Meg kell említenünk a változás jeleit is; a cigányság születési kedve is csökken, 1971 és 2002 között 20%-kal kevesebb cigány gyermek született (Kemény 2004). Az alacsonyabb gyermekszám leginkább a tanult cigány fiatalokra, valamint a kevésbé hagyományőrző, illetve asszimilálódott cigány közösségekre jellemző. A 0–14 éves korú gyermekek aránya a cigányság körében 36,8%, a nem cigányok esetében 15,4%.

A cigány és a teljes népesség korfáját együtt ábrázoló diagramról (2. ábra) azonban leolvashatjuk – a teljes népesség előregedését mutató adatok mellett – a cigányság demográfiai helyzetének szomorú adatait is; hiába magas a születési gyermekszám, az egészségtelen életmód, egészségtelen táplálkozás, lakókönyezet, iskolázatlanság, munkanélküliség, korai, elhúzódó betegségek, a cigányságra oly jellemző komorbiditás¹⁵ mind korai halálhoz, a nem cigány lakossághoz képest tíz-tizenöt évvel rövidebb élettartamhoz vezetnek.

Az idősek – 60 éves és annál korosabbak – aránya a teljes népességben ötször nagyobb, mint a cigányságban; a többség 21%-a ehhez

¹⁴ Születés időszaka körüli időben történő.

¹⁵ Betegségtársulás; több betegség együttes jelenléte.

a korosztályhoz tartozik, a cigányságnak azonban csak 4%-a éri el ezt az életkort.

A roma/cigány népesség számának, arányának alakulása a teljes népességen belül állandó kérdése a többségi társadalomnak; szélsőséges szerveződések témája a cigányság „túlszaporodásával” való riogatás. Tény, hogy a teljes népességen belül növekszik a cigányság lélekszáma, de korántsem olyan mértékben, mint ahogy az elterjedt; statisztikai számítások, előrejelzések és becslések szerint arányuk a teljes népességen belül 2030-ban 10%, 2050-ben 15% lesz (Polónyi 2002).

2.3. A hazai cigányság lakhatási helyzete

A hagyományosan vidéki életformát követő cigányság több mint 60%-a mai is rurális környezetben él, mára egyre inkább szegregátumokban, elkülönülve a többségi népességtől. A cigány népcsoportok országon belüli, valamint településtípusok szerinti elhelyezkedése jelentősen eltér a nem cigány lakosságtól, s területi egyenlőtlenséghez vezet. Túlnyomó többségük ugyanis az ország hátrányos helyzetű, recessziós északi, északkeleti (51%), dél-dunántúli (20%) régióiban él; arányuk szerint felülreprezentáltak Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Baranya megyékben (Kemény és mtsai 2004). A regionális hátrányokat felerősíti előnytelen településtípus szerinti letelepedésük is; kétezer fő alatti településen él a teljes népesség 16,8%-a, a romáknak viszont 40%-a. Ezer fő alatti aprófalvakban – orvos, gyógyszertár, iskola, sokszor önkormányzat nélkül – további 20%-uk él, míg a többségi népesség 7,8%-a lakik ilyen kistelepüléseken.

A cigány lakosság e régiókban és településeken való koncentrációja gazdasági, társadalmi, történeti eseményekkel magyarázható, illetve a huszadik század végén megélenkülő migrációs folyamatok következménye¹⁶ (Cserti Csapó 2008).

Az ország gazdasági nehézségeivel párhuzamosan egyre nő az országon belül a szegregátumok, azaz a többségi lakosságtól elkülönülten, cigánytelepeken élők aránya; Keményék kutatásai szerint 1971-ben a

¹⁶ A Somogy megyei – régen többségében svábok lakta – Csomán például ma is csupán a lakosság 1,9%-a cigány, a közeli Büssün pedig – ahol eredetileg csak magyarok laktak – ma 49,3% a cigány népesség aránya. Részletesen: Cserti Csapó Tibor 2008. *Területi-szociológiai jellemzés a magyarországi cigány népesség körében*. Cserti Csapó Tibor szerk., Társadalom és életstílusok. 75–109. Gypsy Studies 21. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.

cigányok kétharmada élt telepeken, 1993-ra csökkent ez az arány, majd a 2003-as felmérésük ismét az 1971-es adatokhoz való közeledést mutatta (Kemény 2004). 1997-ben 540 cigánytelep – megközelítőleg százezer lakossal – volt az ország négyszázhat településén. Az ÁNTSZ 2003-as felmérése az ország tizennégy megyéjére kiterjedő vizsgálatában már 637 telepet írt össze, főleg az ország északkeleti régióiban (Bényi 2003). A kormány, azaz a KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság által kidolgozott Roma stratégia száz olyan településről tud, amelyek végérvényesen szegény-cigány gettóvá váltak, s további kétszáz településről, amelyik elindult a gettósodás útján, s úgy tűnik, már visszafordíthatatlan a folyamat (KIM 2011). Egy 2010-es kutatás szerint az országban – 813 települését és a főváros tíz kerületét vizsgálva – a szegregátumok száma 500–1660 közé tehető, ezek negyede a települések belterületén, kétharmaduk a szélén található. A különálló telepek 14%-a a településhatáron túl, attól átlag 3,8 km távolságra van. Tizenhét telepen nincs kút és világítás. A kutatás szerint 1633 gettókezdeményben háromszázezer ember él (Domokos 2010).

A migráció másik irányát választók a nagyvárosokba és a fővárosba költöztek; ott élő rokonoknál szállást találva, vagy üresen álló lakásokat elfoglalva, mint jogcím nélküli lakáshasználók, vagy olcsón – a városok már egyébként is cigány családok által lakott részeiben, illetve a városok peremén – lakást vásárlók, bérlők tömegei, a munkához jutás reményében hagyták el szülőházaikat, közösségeiket. A cigányság folyamatos beköltözése az adott városrészbe, kerületbe, az ott élő nem cigányok folyamatos kiköltözésével járt együtt, ennek következtében pedig etnikailag homogén gettók jöttek létre az ország sok nagyvárosában. E városi gettók – melyek sajátos gettókultúrával, törvényekkel, gettóiskolákkal rendelkeznek – a főváros belső kerületeiben jellemzők leginkább, de megtalálhatók minden vidéki nagyvárosban is. Az önkormányzatok rehabilitációs programjai – melyek e slumosodott, lepusztult lakónegyedek lebontásával, az ott lakó szegény-cigány lakosság kiköltöztetésével jár együtt – időről időre átrajzolják a települések szegregációs térképeit; mivel többnyire egy tömbben helyezik el a kilakoltatás után a cigány közösséget, így új szegregátumok, új feszültségek keletkeznek, leginkább a városok peremkerületeiben. Előfordul az is, hogy a horizontális cigány gettók vertikális gettókként születnek újjá; a kiköltöztetett cigányokat egy tömbben lakótelepi házakba, üresen álló magasházakba költöztetik; amint történt ez a miskolci Ávas lakótelepen, vagy a veszprémi „Pokoli toronyban”, s még több helyen az országban. Új telepek létesülése a nagyvárosok peremkerületeiben már általánossá vált jelenség; Miskolc-Lyukóbánya, Hajdúböszörmény–Bocskai szőlőskert, Jászberény–Neszűr telepei a huszonegyedik századi gettósodás tanújelei.

2.4. A magyarországi roma/cigány népesség foglalkoztatottsági helyzete

A magyarországi roma/cigány népcsoport és a teljes népesség közötti foglalkoztatottsági mutatókban a nyolcvanas évek közepéig elenyésző volt a különbség. A férfiak körében csaknem teljes körű volt a munkavállalás különösen az ipari régiókban, a nők többsége pedig a hagyományos családmódot követve otthon maradt a gyermekekkel, s mellette foglalkozott állattartással, háztáji gazdálkodással, s besegített idénymunkásként, napszámosként a paraszti gazdaságokba, mezőgazdasági szövetkezetekbe. A nyolcvanas évek közepétől meginduló gazdasági változások – a szocialista nagyipar összeomlása, a munkahelyi leépítések, melynek következtében legelőször a képzetlen, alacsonyan iskolázott, a betanított és segédmunkások hatalmas tömegét adó cigányság vált munkanélkülivé – azonban alapjaiban rengették meg a romák/cigányok életét. Míg addig a társadalmi, gazdasági felemelkedés lehetősége bizonyos mértékig adott volt számukra – általános foglalkoztatottság, biztos és állandó jövedelem, nagyobb társadalmi megbecsültség és ugyanennyire fontos önbecsülés által –, pozitív jövőképpel rendelkeztek, gyermekeikre ezt a mintát hagyományozták, a kilencvenes évek elejére ismét a társadalom peremére szorultak, társadalmon kívülivé váltak. A roma/cigány népesség kiszorulását a munkaerőpiacról jól szemlélteti a Kemény kutatásokból és az adott évekre vonatkozó KSH adatok összevetésével készült ábra.

Év	Teljes népesség (%)		Cigányság (%)	
	Munkaképes korú férfiak	Munkaképes korú nők	Munkaképes korú férfiak	Munkaképes korú nők
1971	87,0	64,0	85,0	30,0
1993	64,0	66,0	29,0	15,0
2003	56,5	43,7	28,0	15,0

3. ábra

A foglalkoztatottság alakulása a cigányságon és a teljes népességen belül (1971–2003)

Források: 1971-es, 1993-as, 2003-as Kemény-kutatások és KSH-adatok

A TÁRKI 2010-ben végzett Háztartás Monitor-adatfelvétele szerint a cigány népesség körében a munkanélküliség óriási mértéke miatt a szegénységi arány 70% volt (KIM 2011). Keményék kutatása alapján 2003-ban a cigányság foglalkoztatási rátája alig érte el a 20%-ot, a nők esetében pedig csak 10% volt (Kemény és mtsai 2004).

Az EUROSTAT 2010-es vizsgálatait – mindamellett, hogy kimutatták, hogy hazánk az egyik legalacsonyabb foglalkoztatási szinttel rendelkező tagország az unióban – megállapították, hogy a cigányok munkanélküli rátája három-ötszöröse a többségnek, s a tagországok közül a magyarországi cigányokat sújtja leginkább a munkahelyi diszkrimináció. A foglalkoztatás területi egyenlőtlensége kirívó, legrosszabbak a mutatók az ország északi és keleti régióiban, ahol a cigányság létszámban felülreprezentált. Hazánk elmarad az alacsonyan iskolázottak elhelyezkedési esélyeiben is; az EU27 országaiban foglalkoztatottsági arányuk átlagosan 45,1%, Magyarországon 25,9% (KIM 2011).

A romák/cigányok ilyen mértékű munkaerő piaci kizáródása nem csupán a cigányságot érinti súlyosan, ennek következménye – Világbanki számítások szerint – az egész ország gazdaságára nézve akár 0,5 milliárd euró veszteség is lehet, az alacsonyabb adóbevételek és a magasabb jóléti kiadások következtében (Világbank 2010).

2.5. A roma/cigány népesség legveszélyeztetettebb csoportjai; nők és gyermekek

A magyarországi cigányságon belül a nők és a gyermekek különösen veszélyeztetettek, kiszolgáltatottak. A tradicionálisban különösen, de a kevésbé hagyományőrző roma/cigány közösségekben is a nőkre mindig nagyobb felelősség hárult, mint a férfiakra; az ő feladatuk volt a mindennapi élelem előteremtése – házalással, faluzással, parasztnak végzett munkák elvégzésével, jóslással, koldulással és minden egyéb módon –, a gyermekek gondozása, nevelése, a háztartás ellátása. Mindemellett – s ez etnikai sajátosság – a közösségen belül a nőknek alávetett szerepe volt, és gyakran még ma is az van; ki kell szolgálnia a férfiakat, kezdetben az apját, fivéreit, majd a férjét és a fiait. Önállósága, önálló élete nincs, a roma/cigány nőnek a feladata, hivatása a gyermekek szülése, nevelése, a család összetartása, a hagyományok őrzése, férje ellátása, kiszolgálása. Gyermekekortól kezdve erre szocializálódnak a lányok, a karriert – elmentében a többségi lányokkal – nem a munka, valamilyen külső hivatás, feladat jelenti, hanem az említett anyaság, a sok gyermek. Épp ezért kevésbé lényeges a családok többsége számára a lányok sikeres iskolai

Végzettség	Férfiak (%)	Nők (%)
8 osztály alatt	21,6	34,7
8 osztály	62,8	58,1
Szaktanulmányok, szakiskola	13,2	5,2
Középiskolai érettségi	1,8	1,7
Felsőfokú	0,5	0,3

4. ábra

Roma/cigány férfiak és nők iskolai végzettsége 2001-ben
Forrás: Habcsek (2007)

előmenetele. A roma/cigány nők nem csak a többségi nőkhöz képest, de a roma/cigány férfiakhoz képest is aluliskolázottak (4. ábra).

Keményék kutatásai az utóbbi évtizedekben a hagyományok változásait s a különböző csoportokhoz tartozó nők eltérő emancipációs mozgásait jelzik. Adataik szerint először a romungro nők kapcsolódtak be az oktatásba, az 1970-es és '80-as években a beás nők között volt a leggyorsabb növekedés a nyolc általános elvégzésében, s az oláh cigány nők között volt a legkisebb az előrelépés. A foglalkoztatási arányok tekintetében is hasonló a változás sorrendje; a hetvenes évektől kezdve a beás nők hamar felzárkóztak a munkavállalás terén is a magyar cigányok mellé, az oláh cigányoknál e téren is lemaradás észlelhető (Janky 1999).

Minden valószínűség szerint összefüggésben van ez a hagyományörző oláh cigány közösségekben néhol még élő „szüzesség tabuja” tradícióval is; eszerint a lánynak szűzen kell férjhez mennie, ellenkező esetben a családja elveszti megbecsültségét a cigány közösségen belül. Hogy megakadályozzák korai – nem ellenőrzött, nem kívánt kapcsolatok létrejöttét – nem ritkán már hetedik, nyolcadik osztályban kiveszik az iskolából, magántanulónként szerepel az intézményben, s igyekeznek mielőbb férjhez adni. A korai gyermekvállalás, a korai házasodás, vagy, ahogy ők gyakran mondják „összeállás” esetükben nem azonos a többségi fiatalok tini szerelmével, ez inkább etnikai sajátosság. A cigány közösségben ugyanis – többségi kortársaiktól eltérően – jóval korábban tekintik és kezelik felnőttként mind a fiúkat, mind a lányokat. S mivel a fiatal lányok előtt ez a minta, s még ha szerepel is terveikben, álmaikban valamilyen

más út – hivatás, továbbtanulás –, nagyon kevés esélyük van arra, hogy elérjék, megvalósítsák azt.

A roma/cigány nők fokozott veszélyeztetettsége így módon összeadódik; alacsony iskolai végzettségük következtében munkaerő-piaci elhelyezkedésük szinte lehetetlen, jövedelemmel nem rendelkeznek. Legtöbbjük előtt a korai gyermekvállalás az egyetlen minta, a kitaposott út; hisz szülőként emelkedik presztízsük a családban, a közösségben, már nagykorúnak tekintik őket, s nem mellékesen a gyermek után járó támogatások anyagi segítséget jelentenek az egész családnak. Így öröklődik tovább generációról-generációra a korai gyermekvállalás a szegény cigány közösségekben. A munkalehetőség és a gyermekvállalás elhalasztása közötti összefüggést már több kutatás alátámasztotta; az országnak azokban a térségeiben, régióiban ahol a munkaerő-piaci kilátástalanság jellemző, jóval magasabb mind a korai gyermekvállalás, mind pedig a gyermekszám a cigányság körében (Janky 2005). A fiatalkori várandósok aránya Észak-Magyarországon háromszor nagyobb, mint Nyugat-Dunántúlon. A nagy számban romák által lakott térségekben az országos, 22,5%-ot jelentősen meghaladja az arányuk; Észak-Magyarországon 38,4 ezrelék, Észak-Alföldön 29,2 ezrelék, Dél-Dunántúlon 26,2 ezrelék. A település nagyságát, a lakosság lélekszámát tekintve, azokon a településeken, ahol a cigányság számban felülreprezentált, szintén az átlagosnál jóval magasabb a tizenennyolc éven aluli várandósok aránya; a kétezer fő alatti településeken 32,8%, az ezer fő alatti településeken 34,1% (KIM 2011). A Kemény-kutatások szerint bizonyos hullámvázis látható a várandósok arányának alakulásában; 1990–1994 között a 18 évnél fiatalabb roma/cigány kismamák aránya 32%, 1995–1999 között 24%-ra csökkent, majd 2000–2003 között ismét emelkedett, 29%-ra (Janky 2005).

Természetesen lényeges különbség van a különböző cigány csoportokhoz (romungro, beás, oláh cigány), de még inkább a különböző rétegekhez (tanult, muzsikus, kereskedő, vállalkozó, értelmiségi) tartozó nők lehetőségeiben, életében. Az iskolázottsággal arányosan csökken a korai szülések száma, de csökken a gyermekszám is, a nők egyre inkább –elsősorban a fiatal generációban – partnereivé válnak társuknak. A roma/cigány népesség túlnyomó többségét, több mint hatvan százalékát kitevő szegénységben, mélyszegénységben élő cigány családok lányainak, asszonyainak azonban kevés lehetőségük van arra, hogy kitörjenek a hagyományos női szerepből. Predestináltak tűnő helyzetükkel azonban egyre többen elégedetlenek, s igyekeznek változtatni, amint azt egy asszony, a pécsi Roma Asszonyok és Nők Jogaiért Egyesület (ARANJ) tagja írta: *„23 éves vagyok. Egy hagyományos kelderás-lovári roma családból származom. Három gyermek édesanyjaként dolgozom. A nemzetközi roma női*

hálózatban az ARANJ másodikként végzett egy kutatást Magyarországon, melyet hasonló kezdeményezések követnek Szlovákiában, Szerbiában, Romániában, Csehországban és Bulgáriában. A felmérés témája: szexuális tabuk és a szüzesség kultusza a roma közösségekben. Kutatásunk eredményei egyértelműen mutatják: a szüzesség kultusz hagyományát mi romák is károsnak valljuk, úgy gondoljuk, hogy a roma nőket szabad akaratuktól teljesen megfosztjuk, szüleik döntenek gyermekeik felett, többnyire az iskolai tanulmányaikat sem fejezik be, hiszen szüleik által elrendezett házasságok révén tizenévesen férjhez mennek, gyerekeket szülnék, és egy életen keresztül férjét és gyermekeit szolgálja a saját álmaival, vágyaival és egészségével nem törődve. Mindezek ellenére gyakoroljuk és őrzük ezt a szokást. Én magam is megtapasztaltam ezt, hagyományos roma nőként. 23 éves vagyok, 14 évesen mentem férjhez, s azóta három gyermeket szültem. Az elmúlt nyolc évben csak ők és a férjem voltak fontosak számomra. Nyolc év alatt eljutottam arra a pontra, amikor azt mondom, ez nem elég számomra. A férjem építette a maga életét mellettem, míg én mindig csak egyre lejjebb csúsztam. Sosem gondoltam, hogy valaha élhetek azzal a jogommal, hogy foglalkozom önmagammal, saját érzéseimmel és gondolataimmal. Sosem hittem, hogy ugyanolyan jogaim vannak, mint a férjemnek, hogy én is érek annyit, mint ő." (Szabóné 2008).

A magyarországi roma/cigány nők fokozott kiszolgáltatottságát jelzik azok az adatok is, amelyek a prostituáltak körében rendkívül magas arányokat mutatják; hazai nőjogi szervezetek szerint az amszterdami prostituáltak 25–30%-a, a zürichi utcai prostituáltak 96–99%-a magyar állampolgár, akik közül 80–85% cigány származású (KIM 2011).

A cigány nőkre háruló terhek, a munkanélküliségből fakadó nyomor, a kilátástalanság, a perspektívák hiánya, a reménytelenség súlyos mentális problémák kialakulásához vezet. 1998-ban Gyukits és munkatársai 15–24 éves roma és nem roma nők között végeztek egészségfelmérést (Gyukits és mtsai 2000). Az 5. ábráról leolvasható, hogy mentális mutatókat tekintve milyen szignifikáns különbség van a cigány és a nem cigány nők között.

A nők, az anyák, a cigány családok többségének halmozottan hátrányos helyzete maga után vonja a gyermekek fokozott veszélyeztetettségét. A TÁRKI 2010-es vizsgálata szerint a cigány népesség körében a szegénységi arány elérte a 70%-ot. Az EUROSTAT adatai alapján 2009-ben Magyarországon a gyermekek 21%-a, közel háromszáznolcvanezer kiskorú élt szegénységben. Hazánkban a szegénységnek fiatal arca van; a szegények 30%-a a 0–17 éves korosztályba tartozik. A hazai szegénység profilja: alacsony iskolai végzettség, cigány származás, magas gyermekszám, rurális lakóköznyezet (KIM 2011).

Státusz	Vizsgált cigány nők (%)	Vizsgált nem cigány nők (%)
Súlyos depresszió	9,3	2,1
Depresszió	50,0	25,0
Öngyilkossági kísérlet	12,1	5,6

5. ábra

Depressziós tünetegyütes előfordulása
15–24 éves roma és nem roma nők körében

Forrás: Gyukits (2000)

A roma/cigány gyermekek többsége az ország hátrányos helyzetű, azon belül is a 47 LHH (leghátrányosabb helyzetű) kistérségeiben – Észak-Magyarországon, északkeleten, a Dél-Dunántúlon, Dél-Alföldön – él. 2003 óta több mint 230 településen szűnt meg az alapfokú oktatás, főleg ezekben a kistérségekben. A KSH 2009. évi felmérései szerint az ország 926 településén – kiemelten az észak-magyarországi, dél-dunántúli régiókban – nem működik óvoda (KIM 2011). E régiókban a legalacsonyabb a betöltött háziorvosi, valamint gyermekorvosi praxisok száma, ennek is következménye, hogy e megyékben:

- az országos átlagnál (8,4%) jóval magasabb a koraszülöttek aránya; Észak-Magyarországon 10,3%, Észak-Alföldön 9,9%, Dél-Dunántúlon 9,4%,
- a perinatális halálozások számának országos átlaga 7,48 ezrelék, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 13,17 ezrelék,
- a kis súlyú újszülöttek száma az országos 8,1%-nál jóval magasabb, az Észak-keleti Régióban mind 10% feletti érték,
- a csecsemőhalálozás aránya is kirívóan magas; az országos 5,95 ezrelékhez képest Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 10,52 ezrelék, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 7,44 ezrelék.

A cigány gyermekek további veszélyeztetettsége fakad abból, hogy az oktatási rendszer, az iskola a szegénységből, szociokulturális másságból fakadó hátrányokat nem megszünteti, lefaragja, kiegyenlíti, hanem éppen megerősíti, tartósítja. A PISA vizsgálatok szerint az OECD-országok közül hazánk oktatási rendszere a legkevésbé képes az esélyegyenlőséget megteremteni, oktatási rendszerünk továbbra sem segíti elő a társadalmi mobilitást, s ebben az első, 2000-ben történt vizsgálat óta sem történt előrelépés (Balázsi és mtsai 2010). Az elkülönített oktatás – ami leginkább

a cigány gyermekeket érinti – tovább emelkedik; 2003 óta 34%-kal nőtt a szegregált iskolák száma, amelyek többségében bizonyítottan nem a továbbtanulást biztosító minőségi oktatás folyik (KIM 2011). Az iskoláskorú roma/cigány gyermekek kétharmada halmozottan hátrányos helyzetű; a HHH¹⁷-s tanulók fele cigány származású.

A roma/cigány gyermekek veszélyeztetettségének felismerése, összetett voltára adandó célzott válaszok, megoldási módok kidolgozása, s azok megvalósítása mára állampolgári érdek, gazdasági szükséglet.

¹⁷ Hátrányos helyzetűnek (HH) minősül az a gyermek, tanuló, akit családi körülményei, szociális helyzete miatt a jegyző védelembe vett, illetve akiknek rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultságát megállapította. Ezen belül halmozottan hátrányos helyzetűek (HHH) mindazok, akiknek a törvényes felügyeletét ellátó szülője óvodás gyermek esetén a gyermek három éves korában, tanuló esetében a tankötelezettség beállásának időpontjában legfeljebb az iskola nyolcadik évfolyamán folytatott tanulmányait fejezte be sikeresen. A tartós nevelésbe vett gyermekek is ide tartoznak.

3. A HAZAI ROMA/CIGÁNY NÉPCSOPORT ETNIKAI IDENTITÁSA,¹⁸ MENTÁLIS HELYZETE

3.1. A roma/cigány emberek identitásának alakulása, változása

Bár Péli Tamás – a hazai cigányság kiemelkedő tehetségű festőművésze – igen szemléletesen fogalmazta meg népének kettős identitását: „*Két aranypántot viselünk homlokunkon; egyik cigány identitásunk, másik meg magyar kultúránk*”, a bikulturalizmus¹⁹ mint az együttélés legértékesebb, legkíváncsabb formája még nem jellemző a cigányság és a többségi népesség együttélésére. S számos jel utal arra is, hogy az identitással magának a cigányságnak is problémái vannak. Ezt erősíti meg többek között a 2001. évi népszámláláskor az etnikai hovatartozásról önbevallás által kapott adat, mely szerint mindössze 190 000 fő vallotta magát cigánynak, holott becslések szerint már ekkor legalább 5–600 000 főből állt a roma/cigány népesség, sőt a cigányság vezetői még ennél is nagyobb létszámot tartottak reálisnak. Az ellentmondások miatt különösen fontos megvizsgálnunk az identitás alakulását, az identitást meghatározó, befolyásoló elemeket, formáit és zavarait. Ezek megismerése nélkül sem a hazai cigányságot, sem annak értelmiségi rétegét nem tudjuk megérteni.

Az etnikai identitás nem velünk született tudás, hanem másokkal – más etnikumokkal – történő interakciók folyamatában alakul, formálódik, születik meg (Barth 1996).

Identitásunk, azonosságtudatunk, válaszunk arra, hogy „kik és mik vagyunk”, a cigányság esetében sem egyéni spekuláció, hanem szocializációs folyamat eredményeként jön létre. A roma/cigány emberek is tár-

¹⁸ Az etnikai identitásról szóló rész megjelent: *De kik is vagyunk? Ba kon vi sam? Dá sjinyé nyisz noj?* címmel Vigilia 2011. 3. sz. 162–170., ill. Az év esszéi 2012. (Magyar Napló) kötetben 300–313.

¹⁹ A bikulturalizmusról bővebben: Varga Aranka 2009/a. *A gyermekvédelmi gondoskodásban élők inklúziójának esélyei*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. <http://www.ofi.hu/tudastar/varga-aranka> (2011. 09. 30.) továbbá Forray R. Katalin–Czachesz Erzsébet–Lesznyák Márta 2001: *Multikulturális társadalom–interkulturális nevelés*. Báthori Zoltán–Falus Iván szerk., Tanulmányok a neveléstudományok köréből. 111–125. Budapest: Osiris Kiadó, valamint Meleg Csilla 1996. szerk., *Iskola és Társadalom I*. Pécs: JPTE BTK-TKI

sas interakcióik során, mások reakcióit megtapasztalva építik fel saját én-identitásukat, miközben szocializációjuk során fokozatosan kialakul identitásuk másik fontos eleme, a csoport-hovatartozás tudata. Phinney szerint az etnikai identitás három szakaszban alakul ki; az első a „reflektálatlan” szakasz, amikor az egyén passzívan, kritika nélkül átveszi a többség vélekedését saját csoportjáról. A második – „feltárás” – fázisban már feltárja és összehasonlítja a saját és a domináns (többségi) kultúra értékeit, s majd a harmadik, „beteljesült” szakaszban fogadja el, azonosul saját csoportja kultúrájával. Ez utóbbi fázisban történik meg az elköteleződés a saját csoport mellett, azaz az én-identitás mellett a csoport-identitás kialakulása is (Phinney 1992). Ez utóbbi erőssége különösen fontos egy kisebbség esetében.

Indokolt a kérdés, vajon a cigányság – ez az évszázadokon keresztül vándorló, igazán szívesen sehol nem fogadott, saját hazával nem rendelkező, gyakran üldözést, erőszakos asszimilációs törekvéseket elszenvedő nép – vajon miképp tudott fennmaradni, megmaradni, oly sok néphez hasonlóan miért nem tűnt el a nagy nemzetek olvasztótégelyében? A választ pontosan az identitás megőrzésében, átadásának erősségében találjuk meg; a cigányság azért tudott megmaradni, mert erősen őrizte hagyományait, ereje a külvilágtól, többségtől való határozott elkülönülésben rejtett. A csoportidentitás az egyéni érdekek felett állt, az összefogás, a közösségen belüli szolidaritás erőt adott a külső – nemritkán ellenséges – világgal szemben. Identitásuk megőrzéséhez nagymértékben hozzájárult a többségi társadalom idegenkedése, elzárkózása, s azon törekvése, hogy a cigányság mindenütt csak marginális csoportként élhessen.

E hagyományos cigány közösségekben az identitás stabil, készen kapott elemekből állt, ami az egyén számára adott és természetes volt. A nemi és életkori szerepek, az elvárások, az életút, a szokások egyértelműek és tiszták voltak. Ezek átadása, átvétele mindaddig nem járt nehézségekkel, amíg a többségi társadalomtól sikerült elkülönülni. A távolság csökkenésével azonban – az említett foglalkozási differenciálódás, majd a szocialista nagyiparba történő tömeges beáramlás következtében – a roma/cigány identitás is változni kezdett. A hagyományos közösségekhez tartozók (oláh és beás cigányok) még ennek ellenére is igyekeztek megőrizni szokásaikat, identitásukat. Choli Daróczi József, a cigányság egyik nagy öregje így emlékezik erre az időre: *„A legelmaradottabb zugból a legmodernebb gyári életbe kerültünk. A nyomorúságból a jobb megélhetésbe, de ez nem kavarta meg az otthoni életünket. Ha levetettük a munkaruhát és hazamentünk, ugyanúgy éltünk, mint azelőtt. Egymás között csak cigányul beszélünk. Megmaradt a szoros családi összetartozás, tovább éltek a régi szokások.”* (Juhász 2003).

A politikai, gazdasági és társadalmi változások következtében azonban megkezdődött a hagyományőrző közösségek lassú felbomlása, ami nehezítette/nehezíti az identitás átadását, kialakulását. A készen kapott, bár gyengülő tradicionális identitáselemek mellett ugyanakkor megjelentek a választott és teljesítmények által megszerzett, személyes erőfeszítések által megtalálható identitások. Ez különös feszültségeket eredményez, kiváltképp a hagyományos közösségekből származó, tanult, diplomás cigány fiatalok identitásában.

Egy kisebbség esetében nagy jelentőségű a többségi társadalom megítélése, abból a szempontból is, hogy minek tekintik őket. A hazai cigányság sajátos utat járt be e téren is; 14. századi megjelenésükkor egyértelműen etnikai csoportként fogadták őket. Az évszázadok során azonban egyre inkább a társadalom sajátos, megszüntetendő rétegévé devalválódott, s mint ilyen, előbb a felvilágosult abszolutista uralkodók erőszakos asszimilációs törekvéseit (nevük eltörlése, nyelvük, szokásaik, hagyományaik tiltása, büntetése, gyermekeik elvétele), majd az államszocializmus kevésbé erőszakos intézkedéseit élte át. A cigányságon belül már a hatvanas évekre kialakult egy erős igény, hogy etnikai csoportként ismerjék el őket, a politika azonban határozottan elutasította e törekvéseket. Az MSZMP PB 1961. évi párthatározata a cigányságot társadalmilag elmaradott, sajátos életmódot folytató, megszüntetendő társadalmi rétegnek minősítette, s deklarálta, hogy a cigányság bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. A roma/cigány népesség e státusa egészen az 1993. évi Kisebbségi törvényig megmaradt, annak ellenére, hogy a cigányság nemzetközi szerveződése már a 20. század első évtizedeiben megkezdődött; 1971-ben London mellett megrendezték az első cigány világtalálkozót, 1977-ben pedig az ENSZ a cigányságot sajátos etnikai csoportként ismerte el. Az 1993. évi Kisebbségi törvény²⁰ az első a hazai cigányság közel hatszáz éves történelmében, amely először ismeri el önálló etnikai kisebbségként a romákat/cigányokat. Az etnikai identitás vállalásában, illetve elrejtésében, a kisebbséghez tartozók önértékelésében nyilvánvaló, hogy jelentős szerepet játszik e társadalmi minősítés; nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedekben pozitív változásokat is tapasztalunk e téren; a cigányok körében fokozódó érdeklődést saját történelmük, hagyományaik iránt, s sokan újratanulják a már szüleik által is alig használt, elfeledett nyelvüket.

²⁰ 1993. évi LXXVII. Törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.

Ugyanakkor az 1993. évi Kisebbségi törvény tette lehetővé az identitásválasztás szabadságát,²¹ amellyel azonban újabb kérdések merültek fel az identitással kapcsolatban.

3.2. Az etnikai identitást meghatározó külső elemek

Az etnikai identitás kialakulása, vállalása, hordozása egy kisebbség esetében számtalan tényezőtől függ. A cigányság esetében meghatározó, hogy melyik közösséghez tartozik (romungro, oláh vagy beás cigány), mennyire hagyományőrző az adott közössége, hol él, mennyire elszigetelten a többségi társadalomtól (cigánytelepen, cigánysoron, városi gettóban vagy nem cigányok között). Minden kutatás azt bizonyítja, hogy minél szegregáltabban, elkülönültebben lakik egy cigány család, közösség, annál inkább saját hagyományai szerint éli életét. Az integráltan élők, tanulók, dolgozók sokkal inkább átveszik a többségi társadalom mintáit, elvárásait minden területen.

Minden kisebbség esetében identitásuk szempontjából (is) meghatározó erejű a társadalmi minősítés, ami többek között megjelenik a társadalmi kommunikációban, valamint a rájuk aggatott emblémák, címkék szövegeiben a róluk folyó diskurzusban. Amennyiben a csoportközi viszonyaiban egy kisebbséghez tartozó saját csoportjának negatív minősítését tapasztalja, az esetek nagy részében negatív énkép, problémás identitás (Voci 2006), sztereotípiá-szorongás (Pinel 1999), stigma-tudatosság (Brown–Lee 2005) alakul ki.

Az elfogadottság-elutasítottság megélése – egy olyan kisebbség esetében, amely a társadalom többségének nem a támogatását, hanem idegenkedését tapasztalja – már korai életkorban negatívan alakítja a gyermekek identitását; korán szembesülnek azzal, hogy nem jó csoporthoz tartoznak. A gyermekkori identitástudat-kutatások már a múlt század első felében a „jó”, illetve a „rossz” csoporthoz való tartozás felismerésének kialakulását, az etnikai csoportok minősítésének befolyásolhatóságát vizsgálták. Az 1940-es évek elején Kenneth és M. Clark²² három

²¹ Uo. 7. § (1): “Valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez [...] tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A kisebbségi csoporthoz tartozás kérdésében nyilatkozatra senki sem kötelezhető.”

²² Clark K. és Clark M. kutatása: Festus E. Obiakor: Self-Concept of African-American Students: An Operational Modell for Special Education. <http://www.questia.com/googleScholar.gst?docId=5000150290> (2011. 12. 13.)

évnél idősebb, amerikai fekete és fehér gyermekeket állítottak választás elé; két játékbaba – egy fehér és egy fekete – közül kellett választaniuk. A kutatók meglepetésére a fekete gyermekek fehér óvodás társaikhoz hasonlóan mind fehér babát választottak; inkább a fehérekkel, mint a saját csoportjukkal azonosultak. Több, ehhez hasonló kutatás megerősítette azt a feltételezést, hogy négyéves korukra a gyerekek már tudatában vannak az etnikai különbségeknek, s azt is megértik, hogy melyik csoporthoz érdemes tartozni, azaz: feketének lenni nem jó. (Később e kísérletet mások úgy módosították, hogy egy osztály diákjainak fehér és fekete emberek képeit mutatták. Miután a fehér emberek képeinek preferenciája ez esetben is jóval magasabb volt, a kutatást vezető elkezdték jutalmazni azokat, akik a feketék képeit választották. Hamarosan megfordult az arány, egyre többen találták szimpatikusnak a fekete embereket. Jutalmazással olyan mértékben és olyan hatásosan sikerült megváltoztatni a gyermekek attitűdjét, hogy még hetekkel a kísérlet után is ugyanezt az eredményt kapták.)

A magyarországi romák/cigányok etnikai identitása, s annak a felismerése, hogy egy nem igazán elfogadott csoporthoz tartoznak, már gyakran kora gyermekkorban tudatosul. Szüleik, hozzátartozók mellett az elutasítást a gyermekek is világosan megértik; olyan esetek kapcsán, amikor bezárják előttük az iskolák kapuit, s csak nehezen találhatnak helyet, ahová befogadják őket – amint ez a 2007/2008-as tanév kezdetekor harminc csörögi cigány tanulóval történt –, vagy amikor a többségi diákoktól külön ballagtatják őket – mint 1997-ben Tiszavasvári egyik általános iskolájában –, de az országban vannak olyan iskolák is, ahol külön étkeztetik őket, nem használhatják az iskolai büfét, a tornatermet.

Az identitás megélése, vállalása szempontjából meghatározóak az antropológiai elemek, a rasszjegyek is. Minél kevésbé feltűnőek, annál inkább lehetőség van az etnikai hovatartozás elrejtésére, vagy más, kevésbé elutasított etnikumhoz (spanyol, olasz) tartozás felvállalására. Bár olyan szélsőséges megoldási mód, mint a bőrfehérités – ami napjainkban afrikai és ázsiai nők és férfiak millióinak ígéri a gyors felemelkedés lehetőségét, magánéleti problémáik megoldódását – a hazai cigányság körében nem terjedt el, a roma/cigány családok is úgy vélik, minél kevésbé látszanak egy gyermekben a rasszjegyek, annál jobban tud boldogulni az életben.

3.3. Az etnikai identitás formái, identitászavarok

Etnikai identitás alatt nem csupán egy etnikumhoz való tartozás szubjektív érzését értjük, hanem ennek határozott megnyilvánulását, kifejezését is a csoporthoz tartozókkal történő intenzív kapcsolatokban, interakciókban. Így fordulhat elő, hogy bár valaki rasszjegyei alapján a cigánysághoz tartozik, ám neveltetése vagy saját elhatározása miatt nincs cigány identitása.

Felvállalása sokszor függvénye a vele együtt járó előnyöknek (ösztöndíj, különféle juttatások, politikai szerepvállalás), valamint hátrányoknak (fenyegetettség, megvetett csoporthoz tartozás érzelmi következményei) is.

A fentiektől függően előfordul a csoporthoz tartozás időszakos, illetve végleges feladása, amelynek legegyszerűbb és legáltalánosabb formája a névváltoztatás (Lakatos, Kalányos, Orsós, Rézműves, Rostás, Kolompár, azaz a hagyományos cigány mesterségekre utaló cigány nevek megváltoztatása). Tapasztalataink szerint a legtöbb esetben már ez is disszonanciát okoz, sokan később megbánják, restellik, hogy elhagyták szüleik nevét.

Rejtett identitás (Okley 1983, Hancock 1997, Kwiek 1998) esetén az egyén nem adja fel a csoporthoz tartozását, de elrejtí környezete előtt, legtöbbször a diszkriminációtól való félelem miatt. Kiknek lehetséges ez? Egyrészt azoknak, akiknek a rasszjegyei nem egyértelműen jelzik származásukat, valamint azoknak, akik nem férnek bele a többségnek az adott kisebbségről vallott sztereotípiáiba. Egy cigány orvostanhallgató lány így fogalmazta meg ezt: *„Fel sem merül bennük, hogy ebben a környezetben (a orvosok körében) egy cigány lány is lehet”*.²³

Az utóbbi időben gyakori az „újra felfedezett” identitás; amikor valaki elkezd tudatosan keresni gyökereit, kultúrájának elemeit (Bindorffer 2001). A romák/cigányok többsége – hasonlóan a többségi társadalomhoz – egyáltalán nem ismeri saját népe történelmét, hagyományait, csoportjait, nyelveiket, sokan nagy érdeklődéssel jönnek előadásokra, különböző róluk szóló kurzusokra.

Különös helyzetben vannak azok, aki állami gondoskodásban nőnek fel, ahol nem kérdés, hogy ki milyen származású. Esetükben a választóvonal – akár az adott település iskolájában – az *„intézetis”* és a *„nem intézetis”* között húzódik. Két igen tehetséges, Budapesten élő cigány képzőművész fiatal mesélte el ezzel kapcsolatos élményét; 18 évesen kikerültek

²³ Idézet Novák Péter: *A romák érvényesülése a továbbtanulásban* című, a Strucc TV2 által 2008. 10. 10. készített DVD-ről.

egy vidéki gyermekotthonból, s felköltöztek a fővárosba. Itt szembesültek életükben először azzal, hogy ők cigányok, addig ugyanis „csak” intézetisek voltak. Kezdetben ezért nem is értették a feléjük – rasszjegyeik miatt – irányuló magatartást, ellenségeskedést. Elmondásuk szerint két év ment el életükből arra, hogy feldolgozzák, mit is jelent, hogy ők cigányok, mit kezdjenek ezzel. Szerencsájüknnek tartják, hogy ketten voltak, így egymás segítségére lehettek.

Az etnikai identitás teljes elvesztése valósul meg az asszimiláció – inkább asszimilációs törekvésekről van szó – esetében, amikor egy kisebbség feladja eredeti kultúráját, s igyekszik beolvadni a domináns, többségi kultúrába. Bármennyire is kívánatos ez a többség számára, számolni kell azzal, hogy ennek beláthatatlan káros következményei vannak. A nyolcvanas évek második felétől, amikor cigány munkavállalók százezrei zuhantak ki a munkaerőpiacról, s megindult a migráció, igen sok cigány család költözött be a nagyvárosokba, a fővárosba munkavállalás reményében. Elhagyván közösségeiket, csupán a városi szegény, gyakran lumpen réteghez tudtak illeszkedni, s hamarosan mindenütt kialakultak a városi gettók a maguk sajátos szubkultúrájával. A hagyományos cigány identitást a felnövekvő nemzedékekben felváltotta a veszélyes gettóidentitás; ahol mintául, követendő például a deviáns, de könnyen pénzt, tekintélyt szerző bűnözők szolgálnak. Könnyen belátható, ha ezek a fiatalok egész életüket itt élik, iskoláikat is e gettókon belül végzik, pozitív példát, más utat nem látnak maguk előtt; a szegregáció újraszüli önmagát (Szabóné 2011).

Moretti és munkatársai az asszimiláció másik árnyoldalát fedezték fel a kilencvenes évek elején, klinikájuk pszichiátriai osztályára felvett, szokatlanul nagy számú roma/cigány betegek eseteit megismerve. A páciensek megfelelő körülmények között élő, többnyire roma férfiak – akik öngyilkossági kísérettel, szuicid gondolatokkal kerültek felvételre – családjait kivétel nélkül egy közös vonás kötötte össze; mindannyian tudatosan elszakadtak eredeti közösségeiktől, megszakították kapcsolataikat, elköltöztek, s igyekeztek a többséghez asszimilálódni. Egy idő után azonban mentálisan és fizikálisan is légüres térbe kerültek; gyökereiket elvágták, a többség pedig nem fogadta be őket. Identitásuk válságba került, ez okozta mentális problémáikat. Nem véletlenül adták a szerzők *Az asszimiláció ára* címet tanulmányuknak (Moretti és mtsai 1997).

3.4. Identitásproblémák a hazai roma/cigány népesség körében

A pozitív énkép, az önbecsülés, amit jelentősen meghatároz etnikai hovatartozásunk, csoportunk társadalmi elismertsége, megbecsültsége elengedhetetlen mentális egészségünkhöz. Egy ország mentális státusa – ami meghatározza életrevalóságát, erőt ad a nehézségekkel szemben, növeli kreativitását, ezáltal gazdasági jólétét, a világban kivívott szerepét, presztízsét – közösségeinek mentális állapotából tevődik össze. Magyarországon nagy létszámú roma/cigány népesség él, akiknek jelentős része küzd a pozitív énképének megeremtésével vagy annak hiányától. A többség, a média, a közbeszéd, a politika többnyire csak elmarasztaló, negatív minősítést küld a cigányság felé, jogos, hogy legtöbbszörük valóban értéktelennek, kevesebbet érőnek tartják magukat. Öngyűlölökké válnak, önbeteljesítő jóslatként a negatív sztereotípiáknak igyekeznek megfelelni. Sokan közülük sem csoportjukat, sem önmagukat nem tudják elfogadni. Az elutasítás, a negatív minősítés, a jövőkép hiánya nem csupán az identitás zavarához, de tartós frusztrációhoz, szorongáshoz is vezethet, ami agressziót eredményez mind önmaguk, mind a kívüllág felé.

A hazai cigányságon belül ugyanakkor kialakult egy egyre erősödő, harcos jogvédő réteg is; a politikából kiábrándult, a sokféle ígéretésbe belefáradt idősebb értelmiségi cigány generáció egy részének holdudvarában egy keményebb, néha magyarellenes hangot is megütő, igen erős identitással rendelkező csoport.

Az etnikai identitás – ami énerősítő szerepet játszik az egyén életében – eltúlozva fejlődési gátja is lehet a cigány közösségnek. Az egyik leggyakrabban előforduló következménye a csoporton belüli határok minimalizálása, s a csoportközi különbségek maximálása, azaz, a saját csoport túlértékelése, s a külső (többség) leértékelése. Ahogy ez az elkülönülés a múltban a megmaradást szolgálta, úgy ma ez akadály a cigányság fejlődésének. Az ellenségesnek tekintett iskola, többségi társadalom ugyanis önmagában nem, csak a cigánysággal együtt képes a társadalmi integrációt megvalósítani. Hasonló, gyakori probléma, amikor az egyéni kudarcok valódi okainak felismerése és korrigálása helyett sokan egyedüli okként etnikai hovatartozásukat jelölik meg. Az állandó áthárítás – amellet, hogy valóban sok esetben éri diszkrimináció őket –, az etnikai hovatartozásra való folytonos hivatkozás „*azért, mert cigány vagyok*” a fejlődés lehetőségét kizárva a személyiség és a közösség torzulásához is vezethet.

A tanult cigányok egy jelentős rétege a tudatos kultúraőrzők közé tartozik, ami nem azt jelenti, hogy cigányos ruhákban járnak, otthon cigány

nyelven beszélnek, hanem gyűjtik a régi hagyományokat, megtanulják, esetleg tanítják is a nyelvet, más mesekönyvet ír romani vagy beás nyelven, cigányos motívumokat, színvilágot felhasználva ruhákat, ékszereket tervez, készít, autentikus cigány zenét játszik, egytől-egyig értékes, a többségi kultúrát is gazdagító tevékenységet végez. A diplomás fiatal cigány generációban kezd kialakulni egy olyan réteg, amelyik a kettős identitást vallja, így neveli gyermekeit is, s erős meggyőződése, hogy ebben az országban többség és cigányság csak egymást támogatva juthat előre.

3.5. A hazai roma/cigány népesség mentális helyzete

A hazai cigány lakosság általános egészségi állapotának felméréséről szóló kutatási eredmények évtizedek óta tragikus egészségügyi helyzetükről, a hiányos és egészségtelen táplálkozás, egészségtelen lakókörnyezet és életmód, a szűrővizsgálatok és preventív szemlélet hiánya következtében kialakuló 10-12 évvel rövidebb élettartamról szóló ismereteinket erősítik meg. A cigányság körében bizonyos betegségek – vészeségénység, pajzsmirigy- és vesebetegségek, agyi vérkeringési zavarok, krónikus légúti megbetegedések, asztma, szívbetegségek, látási zavarok – jóval gyakrabban fordulnak elő, mint a többségi népesség között. Jellemző a cigányságra a komorbiditás, azaz több betegség egyidejű jelenléte, valamint a betegségek tartós, elhúzódó jellege. Kimondottan csak a mentális állapotra vonatkozó átfogó kutatás azonban még nem történt a roma/cigány népesség körében, egészségügyi felmérések mellékadatai és egy-egy kismintás összehasonlító vizsgálat áll csupán rendelkezésünkre, de ezekből is kirajzolódik egy – a tapasztalatainkkal harmonizáló – mentális kép.

Gyukits és munkatársai az 1998-as SOTE Magatartástudományi Intézet által végzett országos reprezentatív kutatás mintájának 15–24 év közötti cigány és nem cigány női adatközlőinek körében vizsgálták a depresszió előfordulásának gyakoriságát és mértékét. A Beck-féle Depressziós Skála rövidített változatát használva kilenc változó – pesszimizmus, elégedettség, örömképesség hiánya, önvádolás, szociális visszahúzódás, döntés- és munkaképtelenség, alvászavar, fáradékonyság, túlzott aggodalom – mentén vették fel az adatokat. A kapott eredmények alapján szignifikáns különbséget találtak a roma és nem roma nők depressziós mutatói között; cigány nők esetében a közepsúlyos depresszió háromszor, súlyos depresszió négyszer gyakrabban fordult elő. Öngyilkosságot a roma nők 12,1%-a, a nem roma nők 5,6%-a kísérelt meg.

A depresszió okaként a kutatók egyértelműen a szociális helyzetet, a kilátástalanságot, a napi kudarcélményt, a depriváltságból fakadó nehézségeket jelölték meg (Gyukits és mtsai 2000).

Az Egészségügyi Minisztérium 2001-ben készített felmérése szerint²⁴ a felnőtt roma/cigány népesség 75%-a különböző súlyosságú depressziótól szenved.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 2002 tavaszán 1500 cigány háztartásban a 19–34 év közötti fiatal felnőttek között Babusik és munkatársai által végzett egészségszociológiai kutatás Gyukitsékhoz hasonló eredményeket mutatott. A nem organikus eredetű mentális betegségek feltűnő aránya (7,78%) különösen a vizsgált nők körében volt magasabb, s összefüggést mutatott deprivált élethelyzetükkel, kilátástalanságukkal. A rossz lakáskörülmények között, s különösen a szegregáltan élt nők között 14,4%-ban találtak mentális betegségeket, s a munkanélküliség is jobban megbetegítette a nőket. A munkanélküli férfiak körében 5%-ban előforduló mentális betegségek aránya a munkanélküli nők körében 14,4% volt (Babusik–Papp 2002).

A hazai cigány értelmiség körében 2000 elején végzett kutatásom során hasonló eredményt kaptam; a mintában szereplők 76%-ának a mentális státusa nem volt kielégítő; neurózis szempontjából érintett volt 29%, enyhe depressziós tünetegyüttest mutatott 66%, s 8% közép súlyos depressziótól – vitális kimerültség, alvászavar, döntési nehézség, önhibáztatás, elégedetlenség, kilátástalanság – szenvedett. Az ő esetükben nem a deprivált helyzet, hanem a kilátástalanság, a csalódottság – „diplomásként sem fogadnak be”, „nincs rám szükség” –, a jövőbe vetett hit elvesztése állt a kialakult kórképek hátterében (Sz. Kármán 2004).

Moretti és munkatársai a kilencvenes évek második felében az egri Markoth Ferenc Kórház II. Pszichiátriai Osztályára, valamint a SOTE Oktatási Klinika Pszichológiai és Pszichiátriai Osztályára – az előző évekhez képest feltűnően nagy számban felvételre került – cigány betegek diagnózisát, pszichés státusát, családi, rokoni kapcsolataikat, egyéni élettörténeteiket vizsgálták. E betegek többnyire feltörekvő, saját kultúrájuktól, csoportjaiktól elhatárolódó (gyakran el is költöző), jobb módú, főleg férfi roma/cigány emberek voltak. Az osztályos felvétel oka esetükben: szív-

²⁴ EÜM 2001: „Roma felnőtt népesség egészségállapota, egészség magatartása és a romák, valamint az egészségügyi szolgáltatások közötti kapcsolat vizsgálata” (Országos Egészségfejlesztési Intézet):

https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:kMv_zvOB3LcJ:www.romaweb.hu/doc/szociologia/romak_osszegzett_eum2001.pdf
(2012. 02. 21.)

panaszok, halálfélelem, romló pszichés státus, suicid kísérlet volt. Állapotukat összehasonlítva a nem cigány betegekkel, azt tapasztalták, hogy körükben lényegesen magasabb volt a dysthymia²⁵ (22% kontra 12%), a konverziós zavar²⁶ (22% kontra 7%), valamint a suicid kísérletek²⁷ száma (12% kontra 4,5%). A vizsgált, összesen 100 beteg közül – fiatal koruk ellenére – igen magas volt a morbiditás, melyek jellemzően: ishaemiás szívbetegségek, perifériás érbetegségek, krónikus bronchitis, hypertonia, krónikus lumbágó. Feltűnő volt a rokkanttá nyilvánítottak magas száma közöttük, miközben az átlagéletkoruk 43 év volt! A roma/cigány férfiak 28%-a, a nők 23%-a volt már rokkant a felvételtkor, néhány betegnek az ápolási időszak alatt zajlott a rokkanttá nyilvánítási eljárása. A betegekkel foglalkozó orvosoknak feltűnt, hogy pácienseik igen gyakran a depressziót elfedő, változatos szomatikus tünetegyütteseket mutattak, s a nem cigány betegektől eltérő, túlméretezett reakciókat produkáltak (túlféltés, féltékenység.). A családvizsgálatok során a férfiak kiemelt, domináns szerepét tapasztalták (Moretti és mtsai 1997).

Zonda a nyolcvanas évek végén Nógrád megyében a cigányság öngyilkossági cselekményeit tanulmányozta, s összehasonlítva azokat a többségi társadalom suicid szokásaival, azt tapasztalta, hogy jelentős különbség van e tekintetben a két közösség között; a cigányság körében jóval magasabb az öngyilkossági kísérletek száma, de lényegesen alacsonyabb a befejezett (azaz halállal végződő) esetek száma, mint a nem cigányok között. A roma/cigány populáció esetében tehát a figyelemfelkeltés, a hirtelen, meggondolatlan, kontrollálatlan tett, s nem az élet tényleges elutasítása az öngyilkossági kísérlet motivációja. Zonda szerint mindezek hátterében a kultúrantropológiai másság áll; az archaikusabb indulatkezelési minták, eltérő konfliktusértékelés, érzelem-vezérelt gondolkodás és alacsony frusztrációs tolerancia (Zonda 1989).

Tényi és Trixler schizophrén cigány betegeknél vizsgálták a mágius-babonás hiedelmek patoplasztikus szerepét a befolyásoltatásos téveszmék és a démonikus megszállottság kialakulásában. A kutatók szerint a cigány populációban lényegesen gyakrabban fordulnak elő pszichés megbetegedések, melyek leggyakoribb okai szerintük az inadekvát asszimilációs folyamatok, az identitás és a kulturális normák elvesztése (Tényi–Trixler 1992).

²⁵ Kóros lehangoltság; a depresszió krónikus formája.

²⁶ Hisztéria (Freud); testi panaszok, tünetek, negatív orvosi leletek mellett. Hátterben lelki betegségek, problémák állnak, melyek testi tünetek formájában hívják fel magukra a figyelmet. (Nőknél gyakoribb az előfordulása.)

²⁷ Öngyilkossági kísérlet.

A szenvedélybetegségek – addikciók, dependenciák – kialakulása köztudottan szoros összefüggést mutat az egyének szociokulturális hátterével. Az ún. kémiai közérzetjavító szerek (kávé, nikotin, alkohol, pszichotróp szerek) használata a legtöbb esetben kapcsolódik a stressz, szorongás, bűntudat, harag, tehetetlenség érzéséhez. A magyarországi cigány populáció jelentős része marginalizáltan, a társadalom peremén – ma már sok esetben társadalmon kívüliségről is beszélünk – él, mély-szegénységben, munkára s a jövőre vonatkozó legcsekélyebb pozitív elképzelés, remény nélkül. Ez a status s az ebből fakadó, már említett mentális állapot különösen kiszolgáltatottá teszi őket a szenvedélybetegségekkel szemben, amelyek ugyan ideig-óráig hatnak, de jelentős és visszatérő örömszerző forrásként szerepelnek életükben.

A HUNGAROSTUDY 2006 követéses vizsgálat külön kiemeli, hogy tapasztalataik szerint a leszakadó társadalmi rétegekbe, régiókba tartozó emberek, többek között a cigány férfiak rendkívül kínzó stresszként élik meg a munkanélküliséget, azt, hogy nem tudják eltartani a családjukat. Ez a lelkiállapot különösen hajlamosít az alkoholizmus, a deviáns magatartásformák kialakulására (Kopp 2008/b). A kutatási eredmények egyértelműen mutatják, hogy a szenvedélybetegségek kialakulásának, fenntartásának hátterében nem etnospecifikus, hanem szociokulturális, a szegénykultúrából fakadó tényezők állnak. Szignifikáns különbség mutatkozik a cigányok és a nem cigányok között a dohányzás, kávéfogyasztás tekintetében; a mintába került cigány válaszadók 61,8%-a, a nem cigányok 38,2%-a dohányzott. Ezen belül is erős dohányos az előbbiek 71%-a, utóbbiak 46%-a. Megvizsgálva azonban a cigánysághoz hasonló, rossz szociális körülmények között élő nem cigányok dohányzási szokásait, eltűnik a szignifikáns különbség; dohányzik a rossz szociális körülmények között élő cigányok 59,2%-a, a nem cigányok 48,3%-a. Napi kávéfogyasztás a cigányság 86,6%-ára jellemző (ezen belül négy vagy annál több kávé iszik 13,5%-uk), a nem cigányok esetében ez az arány 79,1% (négy vagy több kávé iszik 8,5%-uk). A szegényréteghez tartozó cigány és nem cigány populáció esetében hasonló az eredmény (89,1%, 81,1%), de ezekben a csoportokban növekedik a napi kávéfogyasztás száma, négy vagy annál több kávé fogyaszt a cigány válaszadók 15,2%-a, a nem cigányok 10,0%-a. Alkoholfogyasztás tekintetében az absztinenciára vonatkozóan van adatunk, e szerint a mintában szereplő cigányok 49%-a, a nem cigányok 38%-a soha nem fogyaszt alkoholt (Gyukits 2008).

A hazai roma/cigány népesség drogfogyasztási szokásairól egy közép-kelet-európai kutatási beszámolóból (Jean-Paul és mtsai 2001) juthatunk korrekt képhez. Az adatfelvétel szerint a vizsgált tizenegy város

közül hétben a cigány populáció intravénás droghasználata jóval magasabb a teljes népességnél (a szorzó 2–20 közötti). A felmérés megállapítja, hogy míg a rendszerváltás előtt a magyarországi cigányságra a „szegénydrogozás” volt jellemző (oldószerek, barbiturátok, benzolszármazékok), a kilencvenes évek elejétől – előbb a jómódú oláh cigány családok, majd a szegényebb cigány rétegek fiataljai között is – igen nagy mértékben megindult a heroinfogyasztás. A cigány drogfogyasztók számának megállapítása nehéz; a kutatás idején egy budapesti drogambulancia vezetője 25%-ra becsülte a városban a romák/cigányok arányát a heroinisták között. Ma ennél lényegesen nagyobb a droghasználók száma mind a drogambulanciák, mind a tűcsereprogramok vezetőinek adatai szerint. A cigányság kábítószer-fogyasztási sajátosságai sok tekintetben eltérnek a többségi társadalomban megismertektől. Lényeges különbség, hogy jóval korábban, 14-15 éves korban indul a drogkarrierjük, sokszor a kemény drogok vénás használatával indítanak, s hajlamosak a csoportos fogyasztásra. A környező országokhoz hasonlóan a drogszintér hazánkban is szigorúan megosztott az etnikai határok mentén. Szinte általános szabály, hogy mindenki a saját etnikai csoportjában szocializálódik a drogfogyasztásra. Ritkán előfordul, hogy nem cigányok és romungrók együtt alkotnak fogyasztó és terjesztő csoportokat, de az oláh cigányokra az elkülönülés jellemző. Számottevő különbség, hogy míg a nem cigány drogdílerrek egyéni vállalkozók, a cigányok körében a terjesztés családi vállalkozás, melynek hasznából az egész kiterjedt rokonság részesül. A drog megjelenése felborította a hagyományos családmódot; a drogterjesztés útján a közösségbe beáramló pénz a tiszteletet, hatalmat, presztízt hozza el a benne részt vevő fiatalok számára, s már nincs helye a felnőttek, idősek tiszteletének, útmutatásának. A gazdasági előnyök következménye a közösség szétesése, a deviancia növekedése (bűnözés, prostitúció). A felnövekvő cigány fiatalok számára a jogszfotottság, a munkanélküliség ellenében a drogkereskedelem könnyű, ígéretes jövőnek, biztos munkalehetőségnek, azaz követendő példának tűnik.

A hazai addiktológusok tapasztalatai szerint ma a roma/cigány drogfogyasztók életkor szerint két csoportra oszthatók; a 9–12 éves szipuzó gyerekekre s a náluk idősebb, heroin-kokain-amfetamin-LSD-használókra. Zacher szerint a rendszerváltozás után a drogfogyasztás rakétagyorsasággal indult meg a cigányok körében, klinikai tapasztalatai szerint a fővárosi nyolcadik kerületi, valamint a nevelőintézetekből kikerülő fiatalok körében a szerfogyasztás – drog, gyógyszer, alkohol – közel 90%-os érintettséget mutat (Zacher 2002). A szakemberek általános véleménye, hogy a függőség a cigányság körében jóval hamarabb kialakul, mint a

többség esetében, roma/cigány betegek az elvonást rosszabbul tűrik, elvonási tüneteik élelnebbek, meglátásaik szerint ennek hátterében az aktívabb érzelmi élet állhat.

3.5.1. A KISEBBSÉGI LÉT MENTÁLHIGIÉNÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A kisebbségi lét egyik legdrámaibb pszichés következménye, hogy a kisebbségben élő ember sohasem határozhatja meg önmagát a többségtől függetlenül, sajátos helyzetéből fakadóan állandóan a többséghez viszonyul, viszonyítják. Ennek következtében számos olyan személyiségjegyet, viselkedési és magatartási forma alakul ki, amelyek a többséghez tartozók esetében nem, illetve ritkábban fordulnak elő. A kisebbségi lét mentálhigiénés attribútumai minden kisebbségben élő népcsoportnál megjelenik, kialakulhat, különösen, ha egy megvetett, nem elfogadott, anyaországgal nem rendelkező, önérvényesítésében, érdekérvényesítésében gyenge népcsoportról – esetünkben a cigányságról – van szó. A kisebbségi lét legjellemzőbb mentálhigiénés következményei:

- „Sztereotípiá-szorongás” (Pinel 1999) – a sztereotípiá-fenyegetésre adott válasz; a kisebbséghez tartozó azt éli meg, hogy nem individuumként, hanem egy sztereotipizált csoport tagjaként kezelik, ítélik meg. Óhatatlanul beépíti a többség által sugallt – a cigányság esetében negatív – képet saját maga megítélésébe, ami aztán önmagát beteljesítő jóslatként fogja életét befolyásolni.
- A többségi elvárásoknak való folyamatos megfelelési kényszer állandó stresszt, frusztráltságot, a meg nem felelés pedig önértékelési zavarokat, súlyos esetben öngyűlöletet okozhat.
- „Stigmatudatosság” (Brown–Lee 2005) – csoport-hovatartozását stigmaként éli meg.
- A frusztráció kezelésére megoldási mód gyakran a kellemetlen érzések elfojtása, az identitás feladása (ami újabb, másfajta problémához vezethet), düh, harag, kifelé vagy önmaga felé fordított agresszió.
- A kisebbségből induló értelmiségiben igen erős a kitörési vágy, gyakran elementáris erővel szakad ki közösségéből. A legtöbb esetben azonban a többség nem vagy csak nehezen fogadja be, ezért gyakran magányossá, ún. „szigetemberré” válik.
- A cigány kisebbség körében igen magas fokra fejlesztett az elfojtás.
- A szorongás és a depresszió gyakori, kiváltó oka a tehetetlenség, amit azért érez, mert azt tapasztalja, hogy rajta kívül álló ok miatt került olyan helyzetbe, amiből nem tud kijutni.

- Mivel eleve hátrányos helyzetből indul, többszörösen kell bizonyítania, energiái jelentős részét a tanulás mellett egyéb buktatók leküzdésére kell fordítania.
- A kisebbségi lét velejárója a cigányság esetében a fenyegetett identitástudat. Az előítélettel sújtott etnikai csoportok identitásukat fenyegetett identitásként élik meg. Fenyegetett identitás esetén az egyén gyakran áll szemben azzal a feladattal, hogy szociális identitását hogyan próbálja meg éni-entitásának részévé tenni, összhangba hozni azt személyes élményeivel, elvárásaival, szükségleteivel, tapasztalataival. Minél erősebb egy etnikai csoporttal szemben a többség részéről megnyilvánuló előítélet, kirekesztés, annál inkább a központba kerül az etnikai identitás megvédése, viselése, s annál nehezebb a személyes identitás kialakítása. Súlyos esetben az etnikai identitás páncéllá válhat az egyén számára (Erős 1998).
- A kihívás, állandó kudarcélelem miatt gyakori a túlkompensálás.
- „Üvegplafon-szindróma” – e feministáktól kölcsönzött kifejezés azt a gyakori érzést és tapasztalatot jelenti, amely feltételez egy szintet (határt), ami fölé, aminél magasabbra már – képességei ellenére – nem emelkedhet valaki (feministák szerint azért nem, mert nő, esetükben azért nem, mert cigány). Ez a szindróma jelenik meg akkor, amikor egy kiváló szakemberrel közlik/ éreztetik, hogy hiába ő a legjobban képzett, legfelkészültebb munkaerő, vezető azért nem ő lesz. (Kiváló pedagógusnak elismerik, de azért ő soha nem lehet az intézmény igazgatója.)

A kisebbségi létből fakadó negatív következmények miatt – ha nincs körülötte az identitását erősítő, annak pozitívumait felmutató család, közösség – az egyén sem önmagát, sem saját csoportját nem képes elfogadni, pozitívan értékelni.

4. AZ ÉRTELMISÉG

4.1. Az értelmiség meghatározása, értelmiségi tipológiák

A hazai és külföldi értelmiségtörténeti és értelmiségszociológiai kutatók egyik központi kérdése az értelmiség fogalmi meghatározása, társadalmi, történelmi, ideológiai változásainak, státuszának, besorolásának leírása.

A közgondolkodás általában a felsőfokú végzettséggel, diplomával rendelkezőket, a szellemi pályán dolgozókat, a „fahérgallérosokat” tekintti értelmiségnek, mások inkább azokat sorolják közéjük, akik a társadalomban, adott közösségükben véleményformáló, irányító, szellemi vezető szerepet töltenek be végzettségtől függetlenül.

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az értelmiség *„a társadalomnak szellemi munkával foglalkozó, magasabb végzettségű, műveltebb rétege”* (MÉKSZ 2006).

Szociológiai, statisztikai értelmezésben egy körülhatárolt társadalmi csoport, amelynek tagjait hasonló (felsőfokú) iskolai végzettség s ennek megfelelő társadalmi tevékenység (szellemi munka) köti össze.

Az értelmiségszociológiai szakirodalom a fentieknél jóval árnyaltabb, szigorúbb kritériumokat megfogalmazó értelmezéseket, önmeghatározásokat tárgyal. Ezek eltérőek, gyakran egymásnak ellentmondóak, ám többnyire megegyeznek abban az alapvetésben, hogy nem minden diplomás értelmiségi, s nem minden értelmiségi diplomás. Egységes, általánosan elfogadott definíció azonban nincs, valószínűleg – történeti típusainak, jelentőségének, társadalmi funkcióinak, státuszának – folyamatos változása, alakulása miatt.

A meghatározására irányuló törekvések leginkább vélt vagy valós funkciói, a társadalmi felépítményben betöltött helye, alkalmazott ismeretanyagának jellege, s nem ritkán transzcendens attribútumai alapján próbálják meghatározni. A legjellemzőbb definíciók: *„Az értelmiség a nyilvánosság intézményesítője és funkcionáriusa”* (Schumpeter 1976). *„A szellemi munkások azon kategóriái tekinthetők értelmiségieknek, akik hivatásszerűen és rendszeresen részt vesznek a társadalom – állam és gazdaság – irányításában és szervezésében; bonyolult szellemi operációt s nagy információs apparátust*

követelő döntések előkészítésében és meghozatalában; akik az általuk elsajátított információs anyag mobilizálásával biztosítják a termelés műszaki-technikai progresszióját; akik a korábbi társadalmak által felhalmozott tudományos-szellemi értéket közvetítik; akik a tudomány és a művészet legkülönbözőbb területein új értékeket hoznak létre” (Huszár 1977). „A módszeresen figyelő, kérdező, kereső, rendszerező, értékelő, az igazságot kutató, s ha kell, azért szenvedést vállaló ember. [...] az emberiség egy „sajátos fajtája”, akinek megadatott, hogy többet egyék a tudás fájának gyümölcséből, [...] tudása révén nagyobb rálátása van a világban zajló folyamatokra, s ezáltal felelőssége is nagyobb” (ifj. Fassang 1997). „Az értelmiségi olyan ember, aki életét egy eszme vonzáskörében éli” (Malraux 1996). „Nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusza betöltéséhez nincsen más jogcíme, csak a tudása” (Konrád-Szelényi 1978). Babits szerint az írástudó, az értelmiségi a „szellem embere”, aki „az egyes helyett az általánosra néz, s ennél fogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján, a szellem összekötő és törvényadó princípium, a Szellem embere túllát ösztönein, talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek az ösztönöktől” (Babits 1928). Hasonlóan definiál Huszár is: „Az értelmiségi a „beavatott”, a „titkok tudója”, az a rendkívüli képességekkel rendelkező szubjektum, aki a „magában általános, lényeges, szubsztanciális igazság”-ot érzékeli, annak különös alakjait „felmutatja”, „megfogalmazza”, „láttatja” (Huszár 1977). Aron pedig az értelmiségiek körébe sorolja mindazokat, akik nem elégszenek meg azzal, hogy éljenek, hanem el is akarják gondolni az életüket (Aron 2006).

A magyar származású, neves kenti szociológus úgy véli: „Az értelmiségieket nem az általuk végzett foglalkozás határozza meg, hanem az a hozzáállás, ahogyan viselkednek, ahogyan magukat látják, és az értékek, amelyek megőrzéséért munkálkodnak” (Füredi 2006).

A definíciók koronként és társadalmi rendszerek szerint is eltérőek. Természetesen másképp értelmezte az értelmiséget a híres középkori dán filozófus, Boethius de Dacia, aki szerint: „A filozófusok – vagyis az értelmiségiek – természetüknél fogva erényesek, tiszták és mértéktartóak, igazságosak, szabadelvűek és bátor bírálók, jámborok és nemeslelkűek, nagyszerűek, törvénytisztelők, s nem rabjai a földi gyönyöröknek...” (Boethius 1270), s másképp a 20. század gondolkodója: „Az értelmiség történetéhez az inkvizíció ugyanúgy hozzátartozik, mint a felfedezések, nemcsak az alkotás, hanem a fegyelmzés is, nemcsak a szabadságmozgalmak, hanem a megvadult reakció is. Semmi sem történt nélkülünk, liberalizmusnak, kommunizmusnak, fasizmusnak megvolt a maga értelmisége” (Konrád 1985). S eltérő az orosz szociológus Ivanov Razumnyik 1911-ben írt értelmiségelmélete, mely szerint: „Etikai szempontból az értelmiség antiburzsoá, szociológiai nézőpontból pedig renden és osztályon kívüli csoport, amely a kulturális örökséget magáévá teszi és

továbbadja. Ezt a csoportot az új formák és eszmék területén való alkotás jellemzi, valamint az abban az értelemben vett aktivitás, hogy ezeket az eszményeket a személyiség fizikai és szellemi, társadalmi és egyéni felszabadulása céljából bevezessék az életbe" (Razumnyik 1911).

Az értelmezések közül talán a Konrád–Szelényi féle meghatározás emeli ki leginkább a lényegét: „Az értelmiségiek olyan tudás monopolisztikus birtokosai, amelyet a társadalom transzkontextuális érvényességűnek fogad el és ezért tagjainak orientálására használ fel” (Konrád–Szelényi 1978).

A fenti szerzők mára már legendás, egykori szamizdat írása szerint: „Akik egy ilyen rendszerben fent vannak, azok inkább értelmiségiek. Nem minden értelmiségi van fent. Nem mindenki értelmiségi, aki fent van. De az sincsen kizárva, hogy értelmes értelmiségiek vannak odafent. Az elit tagjai, a felső egyhuzsad, akiknél az előnyök többsége összejön, jobbára szellemi foglalkozásúak, értelmiségiek. Akiknél pedig a hátrányok összetorlódnak, azok általában fizikai dolgozók. Nem minden előny és nem minden hátrány. Vannak gazdag kékgallérosok és vannak szegény fehérgallérosok. De ha azt nézed: ki lakik a hegyen az új villákban, azok inkább fehér, mint kékgallérosok” (Konrád 1985).

Az értelmiségyszociológia másik fontos témája a különféle értelmiségi típusok leírása, melyek még a definiálásnál is gazdagabb, színesebb értelmezést nyújtanak. A tipológiában általánosan elfogadott, hogy az értelmiség három történeti típusa alakult ki; a professionals, az intellektuel és az intelligencia.

A professionals – a professzionális értelmiségi (orvosok, jogászok, mérnökök) – a rendi társadalom keretei között specializálódott (ennek következtében rendies jellegét a későbbi korokban is megőrizte), majd a 18–19. századtól szétvált.

Az intellektuel (entellektuel) – a francia forradalom előtt, a felvilágosodás idején kialakult értelmiség szellemi és morális elitjét alkotó réteg. Társadalomkritikai szerepénél fogva forradalmak, reformok elkötelezettjei; szellemi vezetők, társadalmi gondolkodók, filozófusok, művészek társasága. A forradalmi aktivitás a történelem során lanyhult, s bár a társadalmi érzékenység megmaradt, az értelmiség e csoportja egyre inkább befelé fordult.

Az intelligencia – elsősorban Kelet-Európa félféudális jellegű társadalmában alakult ki. A hiányzó polgárság helyett a státuszát és vagyonát veszített, társadalmi problémákra nyitott nemesség társadalmon kívüli rétege vállalta fel a társadalom-átalakító, modernizáló értelmiségi szerepet (Fónai 1995).

A történeti értelmiségtípusokon kívül Weber és Mannheim megkülönböztetik a „szabadon lebegő értelmiség” rétegét; ők azok, akik egyetlen

más csoport korlátaitól sem szenvednek, s így válnak képessé az elfogulatlan bírálatra (Mannheim 1940).

Bibó is kétféle értelmiségről ír; a szakmai kompetenciával rendelkező, szervező értelmiségiről, s a politikai-morális ideológiákat megfogalmazókról. Szerinte a társadalmon belül mindkét csoport megléte követelmény, hisz az elit e felelős értelmiségi emberekből áll (Bibó 1947).

Szalai szerint az „*értelmiségi piacon*” négyféle értelmiségi található; a médiaértelmiség, mely véleményformálónak tekintve magát él befolyásával, többnyire mellőzi a független értelmiségi magatartást, s inkább politikai reprezentánsnak tekinthető. Az egyetemeken, akadémiai intézetekben dolgozó szakértelmiség; ők biztosítják a szakember-utánpótlást, főként részismeretekkel foglalkoznak, kerülnek a társadalmi problémák átfogó, integráns megközelítését, tárgyalását. Az ún. szolgáltató értelmiség a gazdasági és politikai elit keresletét, megrendelését szolgálják ki, nekik kutatnak. Szalai úgy véli, e három csoport békésen él egymás mellett, közös törekvésük az „*egyéb*” értelmiségiek távoltartása, kirekesztése. E piaci szereplőkkel szemben azonban lassan kialakul a kritikai értelmiség kis tábor, melynek jellemzői: független a hatalmi mechanizmusoktól (feltétele: a lehető legnagyobb gazdasági függetlenség, s mind a politikai, mind a gazdasági elittől nagyfokú távolságtartás), képes a társadalomismeret és az elméleti igényesség ötvözésére, s tagadja az értékmentes tudományos megközelítés lehetőségét (Szalai 2000).

Csizmadia az értelmiség két *őstípusát* különbözteti meg; az intellectuelt, melyhez a kritikai értelmiséget sorolja, s a policyt, amelybe a professzionális elemző, értékelő, tanácsadó és a médiaszereplő egyaránt tartozik (Csizmadia 2008).

Szerepe alapján Fónai független, kritikai és a elkötelezett értelmiséget nevez meg. Előbbi szerepkészlete szerint az intellektuelhez kapcsolódik, független, célja a szép, a jó és az igaz szolgálata, a társadalmi problémák bírálata, a mindenkor hatalomhoz való kritikai viszony. Az elkötelezett értelmiséget a szolgálat, a népeért, nemzetéért, közösségéért való elhivatottság jellemzi, szerepkészlete az intelligencia szerepkészletén alapul (Fónai 2008). E két értelmiségi csoport hazánkban magán hordozza a régi, mély megosztottságot okozó népi-urbánus szembenállást; egymástól eltérő világmépet, szerepkészletet, politikai irányultságot.

Származását tekintve – különösen az államszocializmus idején – egymással szembenálló csoportként definiálták a polgári értelmiséget, akik hagyományosan értelmiségi, polgári gondolkodású családból származtak, és a munkás vagy parasztszármazású káderértelmiséget, akik a proletárdiktatúra időszakában kiemelt, kitanított első generációs diplomások voltak, illetve az őket követő másodgenerációs szakkáder ér-

telmiségit. A polgári értelmiség fő bűne a kommunisták szerint az volt, hogy idegenkedett a demokráciától, s „hozzászokott ahhoz, hogy a társadalmi ranglétrán magasabban állónak érezze magát, mint a munkás és a paraszt, az értelmiség hozzászokott ahhoz – így nevelték és így nevelte önönmagát –, hogy nem egyszerűen dolgozó embernek tartja magát, hanem úrnak, vagy mondjuk közkeletű szóval: úri polgári középosztálynak. És fél attól, hogy a demokrácia ebből a pozíciójából a társadalmi ranglétrán detronizálja” (Révai 1947).

Huszár a 19. századi értelmiséget úri középosztályra és polgári értelmiségre osztotta, a Horthy-rendszerét pedig nemesi, polgári, kispolgári és proletár értelmiségre.

Csepeli szerint „szakértők” és „az egész őrzésére hivatottak” alkotják az értelmiséget (Csepeli 1992).

Andorka is különbséget tesz a „tisztá értelmiség”, azaz a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, valamint az „alsóbb szintű szellemi foglalkozásúak” között (Andorka 1978).

Szcepaniski az értelmiséget tágan értelmezi, beleérti a különféle szakembereket, az entellektüeleket, a tudományos kutatókat, a világnézeti és politikai ideológusokat, mások gondolatainak bírálóit, művelőit (Szcepaniski 1966).

Gramsci a Börtönfüzetekben hagyományos és organikus értelmiséget tárgyal; „Minden társadalmi csoport, amely a gazdasági termelés világában egy lényegi funkció eredeti terepén világra jön, organikusán (saját magával együtt) létrehozza értelmiségi rétegét (vagy rétegeit), amely biztosítja a homogenitását és saját szerepeinek tudatára ébreszti nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is” (Gramsci 1971). Ugyanakkor úgy véli, egy részük a társadalmi változás során integrálódik az új társadalmi rendbe, ők a tradicionális értelmiség. (Gramsci szerint ezért független értelmiség nem létezik.)

A rendszerváltás utáni diskurzusban jelent meg a Farkas által „komprádor értelmiségnek” nevezett új típus; e technokrata, a globális elitet nem kis haszonért kiszolgáló értelmiség (Farkas 2005).

Az értelmiség mentálhigiénés megközelítését nyújtja Skrabski értelmezése, mely szerint az értelmiség a kiteljesedett személyiség szinonimája; a fejlett személyiséget a belső és külső világgal fenntartott harmonikus kölcsönhatás jellemzi. Ilyen megközelítésből értelmiséginek tekinti a bölcs szülősgazdát vagy a családját és közösségét összetartó paraszttasszonyt is (Skrabski 2003).

A fenti meghatározásokon túl az értelmiségtipológia lakóhely, tevékenység, az alkalmazott ismeretanyag jellege, a társadalom munkamegosztási szerkezetében elfoglalt pozíció alapján, ideológiai elkötelezettség, valamint a társadalomban elfoglalt mérete, státusza alapján is differenci-

ál, így megkülönböztet: vidéki és városi, alkotó és szellemi munkát végző, humán és reál, „politikacsináló”, „csatlakozott bürokratikus”, valamint „nem csatlakozott, szabad” értelmiségieket, baloldali, liberális és keresztény, többségi és kisebbségi értelmiséget.

4.2. Az értelmiség szerepe, funkciói

Az értelmiségyszociológia kardinális kérdése, hogy az értelmiség milyen szerepeket tölt be a társadalomban, s milyen funkciókat működtet, amelyek őt, mint társadalmi réteget e funkciók működésének jutalmául legitimálják (Fónai 1995).

Az értelmiség történeti típusaihoz kapcsolódó szerepeket a következőképpen értelmezhetjük:

- Az intelligenciával összefüggő szerepek: a „vátesz” és a „misszionárius.”
- Az intellektuelhez kapcsolódnak az „élő lelkiismeret” és az „antipolitikus” szerepek.
- A professionals-hoz a „szakértő – tervező – technokrata” szerepek kötődnek.
- Több értelmiségtípushoz is társul a „társadalomkritikus” szerepkészlet, megjelenése azonban jelentősen eltér egymástól. Az intelligencia ilyen irányú szerepe aktív, konkrét, ún. „aktivista kritikus”, mindig valamilyen közösség, társadalmi csoport érdekeiért harcol. Az intellektuel inkább szemlélődő „outsider”; általánosan elvont célok, eszmék, elvek nevében szólal meg. A professionals a társadalomkritikát is szakmai kérdésként kezeli, így fogalmazza meg technokrata, szakértő kritikáját (Fónai 2008).

Hasonló Sartre értelmezése is: „Az értelmiségiek korunk lelkiismeretétől szolgálnak, feladatuk a pillanatnyi politikai és szociális helyzet megfigyelése és lelkiismeretüknek megfelelő, szabad értékelése, a problémák kimondása” (Sartre 1966).

Kaslik a keresztény értelmiség küldetését tárgyalva, annak „misszionáriusi” szerepét emeli ki; „Feladata a társadalomból kiszoruló spirituális értékeknek a közéletbe és az emberek egyéni életébe való visszaállítása” (Kaslik 2010).

A kisebbségi értelmiség – az adott etnokulturális közösség avatott reprezentánsai – szerepe elsősorban az azonosságképző normák létrehozása, s a kisebbségi kollektív érdekek artikulálása a hatalmi szervekkel való kommunikációban (formális és informális alkumechanizmusok révén) (Losonc 2002).

Shils szerint az értelmiség legfőbb feladatai a magaskultúra létrehozása és terjesztése, a nemzeti és nemzetközi egyetemes sztemderdek és értékek közvetítése és propagálása, a hétköznapi kultúra fejlesztése, a társadalmi változások inspirálása, s mindezek érdekében politikai szerepvállalás (Shils 1965).

A kultúraalkotó és kritikai szerepek mellett Konrád és Szelényi fontos feladatnak tekintik, hogy az értelmiség *„cél és értelmet adjon az önmagában nem célrairányult világnak”* (Konrád–Szelényi 1978).

Skrabski az értelmiség egyik fontos hivatásának tartja az emberi kultúra egységének erősítését, mivel ez növeli a társadalmi kohéziót, fokozza az erkölcsi elkötelezettséget, csökkenti a társadalom anómiás állapotát. Szerinte az értelmiség legfontosabb feladata a kapcsolatteremtés a társadalomnak lehetőleg minden tagjával – világnézetre, társadalmi és etnikai háttérre való tekintet nélkül –, abból a célból, hogy a társadalom tagjainak személyiségfejlődése felgyorsuljon, ezáltal növekedjen az értelmiségiek számaránya, az értelmiségi életforma mindenki számára elérhetővé váljon (Skrabski 2003).

Az értelmiség váteszi, elemző, küldeteshordozó és egyéb emelkedett értelmezései mellett meg kell említeni a nem elhanyagolható szerepkonfliktusokat, valamint az értelmiség szerepét bíráló kritikákat is. Az értelmiség történetét tanulmányozva – szem előtt tartva, hogy az értelmiségi funkciók tartalma változik, a funkciók is módosulnak; egyes funkciók megszűnnek, vagy megszűnik értelmiségi jellegük, s új funkciók is kialakulnak (Szcepaniski 1977) – alapvető konfliktust okoz az értelmiségnek a politikához, a politikai osztályhoz, a politikai szerepvállaláshoz való viszonya. Ennek legfőbb oka az egymástól jelentősen eltérő gondolkodásmód, amely olyan alapképletben jelenik meg, mint *„az igaz, morális értelmiségi és a hazudozó politikus”* (Fónai 2008). Hasonló, jelentős konfliktus a kétféle szerepkészlettel rendelkező, az előzőekben már definiált független, kritikai és az elkötelezett értelmiség között feszülő ellentét, ami többek között a médiaháború, a kultúrharc táplálója. Az elkötelezettség következményei miatt ostarozza Gramsci az értelmiség egy részét: *„A hagyományos »akadémikus« értelmiségiek azonban már (többé-kevésbé tudatosan vállalva) olyan politikai és kulturális ügyek szolgálatában állnak, amelyeket nem ők határoznak meg és hajtanak végre, hanem csupán eszközül szolgálnak végrehajításuk során”* (Gramsci 1971).

Konrád és Szelényi szerint az értelmiség szerepkonfliktusából fakad skizoid helyzete: *„Skizoid volta társadalmi létének kettősségéből ered, fejlődéstörténete különböző jellegű és gyökerű tudathasadások története. Részérdekeket egyetemessé növeszt ideológiáiban, majd leleplezi ezeknek az ideológiáknak a partikularitását. Az értelmiségi szerep skizofréniája gyakran egy ugyanazon*

személyben jelentkeznek. A legkiválóbb értelmiségiek éppenséggel gondolkodásuk antinómiáiba építik be nembeli és genetikus létük ellentmondásait, ami távolról sem bizonyítja gondolkodásuk következetlenségét. [...] Gondoljunk Saulus és Paulus, az ifjú és öreg Hegel, a petrasevista és a szlavofil Dosztojevszkij, a forradalmár és a miniszter Malraux radikálisan ellentétes irányú metamorfózisára. Közhely, hogy egy kor radikális kritikája a következő kor apologetikus konzervatizmusává változhatik” (Konrád–Szelényi 1978).

A független, kritikai értelmiség ellenében a mindenkori politikai vezetéshez kapcsolódó elkötelezettek kritikáját írja le Konrád: „A hatalomnak része a szellemi holdudvara is: az éthosza és a legitimációja, a stílusa, szertartása, ünnepe és büszkesége is. (...) A politikai bizottság illetékes tagja – az elit egyik végéről – átadja a magas kitüntetést a művészeti vagy tudományos élet kitűnőségének, az elit másik sarkának” (Konrád 1985).

Ács még keményebben bírálja a társadalom szellemi elitjét: „Az értelmiség igen sokat vállalt a XX. század nagy szellemi mozgalmaiban. Volt ennek üdvös oldala is, de sajnos sokszor megtörtént, hogy az értelmiségiek balekjai lettek a szolgált ügynek. Az értelmiség mindig is ambivalens viszonyban volt a politikával, mert vagy kiszolgált, vagy éppen opponálta az adott politikai rendszert. Az pedig vagy kihasználta, vagy éppen drasztikusan elhallgattatta őt. Az értelmiség szerepét átvette egy olyan elit, amely nem a „jó ügy” szolgálatára szegődött, nem azt tűzte ki célul, hogy egy minél jobb élet tervét készítse el a társadalom számára, hanem csak az önérvényesítésnek, a sikernek a lehetőségeit keresi egy olyan világban, amely technokratákból áll mind a gazdasági, mind a politikai életben. A messzebbre és magasabbra mutató ideálokra a technokratáknak nincsen szükségük. Az értelmiség nagy része nem fogadja el, hogy valóságban volna. Jól kiegyezik marginális szerepével, és élvezi a kényszervakációt. Valahogy elboldogul, ellavírozik részben a politika vizein, részben belterjes gettójában, amit meghagy számára ez a teljesen pragmatikus és haszonelvű társadalmi szerkezet. És azokat a kudarcokat, amiket megélt, ürügyül használja fel arra, hogy ne teljesítse a hivatását, ami mindig is az írástudók hivatása volt: hogy célképzeteket, jövőképet alakítson ki az emberek életében, s hogy a hatalmat folyamatosan rászorítsa korlátai betartására” (Ács 2001).

4.3. Az első generációs értelmiség – a „feltörekvés” ára

Az értelmiségen belül különös figyelmet érdemel az első generációs értelmiségiek rétege, azoké, akik családjukból elsőként – gyakran gazdasági, tudás- és társadalmi tőke nélkül – a társadalmi felemelkedés útjával az iskolázottságot, a tanulást választották. A mobilitás, az értelmiségivé válás kiegyenlítőbben haladt/halad, kevésbé látványos azokban az or-

szágokban, ahol nem volt, illetve nincs nagy különbség a társadalom különböző rétegei között. Magyarországon azonban olyan mély szakadék tátongott a múltban – s bizonyos mértékig a jelenben is – a társadalmi osztályok között, hogy a felemelkedés, a szegény, többszörösen elmaradott rétegből való kiemelkedés egyszerre több lépcsőfok átugrását jelentette/jelenti, a feltörekvők rendszerint nagy árat fizetnek a kiemelkedésért.

A vertikális mobilitás oktatási csatornájának vizsgálatával, leírásával számtalan hazai és külföldi szociológus, társadalomkutató – Gazsó 1976, Bourdieu 1978, Andorka 1997, Sorokin 1998, Róbert 1998, Andor–Liskó 1999 – foglalkozott,²⁸ ám alig található olyan kutatás, amely a felemelkedők személyiségét, annak változásait vizsgálná, azaz a kérdés szociálpszichológiai megközelítését, elemzését adná. A nemzetközi szakirodalomban Thayer közlései, kutatási eredményei említhetők; afroamerikai, latin-amerikai, hispán első generációs hallgatók értelmiségivé válásának problémáival, s különösen az otthoni és a főiskolán tapasztalt, megélt kultúra különbözőségéből fakadó konfliktusokkal, az elidegenedéssel, a családtól való elszakadással foglalkozik (Thayer 2000).

A hazai feltörekvő generációk történelmét tekintve három nemzedéket szokás kiemelni; 1848–49 történéseinek Márciusi ifjait, a második világháború utáni Fényes szelek nemzedékét, s a hatvanas évek második felében formálódott Nagy generációt; azaz az első liberális nemzedéket, a tehetséges parasztfiatalokat, valamint a New Left mozgalom és a lázadó ifjúság követőit.

Az értelmiségivé válás szociálpszichológiai elemzését Patakinál találjuk, aki a Fényes szelek mozgalom legendájának és tényeinek, a benne résztvevők sorsának, a korabeli vélekedések, viták bemutatása kapcsán a személyiség változásairól, sorsáról is ír (Pataki 2005).

A népi kollégisták – az alacsony, leginkább parasztszármazású fiatalok – mint feltörekvők, állandó támadások kereszttüzében éltek. A „*Neveljen-e a parasztság urakat?*” című cikkel elindított heves vita – 1942 nya-

²⁸ Gazsó Ferenc 1976. *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Bourdieu, P. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.

Sorokin P. A. 1998. *A vertikális mobilitás csatornái*. Róbert P. szerk. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Róbert Péter, szerk. 1998. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Andor Mihály–Liskó Ilona 1999. *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra.

rán a *Szabad Szó* hasábjain²⁹ – arról folyt, vajon „janicsárok”-e ezek a diákok (később „Rákosi janicsárjai”-nak is nevezték őket); s vajon „úri emberre válva” elszakadnak-e saját osztályuktól? Ettől való félelem miatt sok fiatalt azzal búcsúztattak rokonai: „Aztán meg ne tagadj minket!” (Pataki 2005).

Pataki a Bolyai–Györffy kollégistákat vizsgálva – némiképp involválódva is a kutatásba, hisz maga is Györffy-kollégista, sőt a Nékosz vezetőségének tagja volt – úgy véli, a közösségi élet, a hasonló sorsúakkal való együttélés erősítette bennük a gyökereikhez, a népi sorshoz való ragaszkodásukat. A parasztdiákok úgy hitték, általuk, rajtuk keresztül, az ő felemelkedésük által történelmi igazságtétel, jóvátétel valósul meg, százados mulasztás pótlódik; velük együtt osztályuk is emelkedik. Ennek megfelelően – mint népi értelmiség – progresszív osztályelkötelezettséget, forradalmi öntudatot, nemzeti felelősségérzetet sugároztak. Mindemellett veszélyeket is rejtett a kiemelkedés; legnagyobb veszélynek az osztálymegtagadást, s az úri-dzsenti világhoz való dörgölőzést tartották.

A gyors felemelkedés okozta személyiségbeli változásokat Pataki – mint tanúja a történeteknek – így foglalta össze: *„Természetesen akadtak a kollégisták között – nem is kevesen – olyanok, akik nem tudták elkerülni a gyors és szervesen társadalmi felemelkedést gyakran kísérő sajátos társadalomlélektani „keszonbetegséget”. Az elesettség és a gyakori anyagi nyomorúság, a mindennapi küszködés világából kilendülve, „fent” megritkult a levegő, megszédült a fej. Nehezebbé vált a biztonságos tájékozódás; gátlások zavarták a társas tájékozódást; fölösleges feszültségek gerjedtek; hatalmi és egyéb csábítások gyengén működő immunrendszerrel találkoztak. Ilyen helyzetekben léptek működésbe a kompenzációs technikák, a szerepjátszási készségek vagy a különféle feszültségoldó pótszerek, elvétve az önpusztítás módozatai is”* (Pataki 2005).

E „társas-lélektani keszonbetegség” mellett leírta a parasztdiáksors patológiája tünetegyüttest is, melynek jellemzői: az úri modor külsődleges majmolása, nagyhangú vezérkedés, zavaros és megemésztetlen parasztromantikus nézetek, visszahúzódó nyomottság, megbillent karakter, korlátolt és ösztönös úr- és polgárelenesség, álcázott irigység, s faragatlansággá ferdült egyszerűség és keresetlenség.

Mindezen vadhajtások ellenére a „Fényes szelek” mozgalom számos későbbi tudóst, művészt, szellemi munkást nevelt ki. Egy 1970–71-ben

²⁹ Két releváns írás a vitából: Nánási László: Neveljen-e a parasztság urakat? *Szabad Szó* 1942. július 5., valamint Illyés Gyula: Hősök és janicsárok. *Szabad Szó* 1942. szeptember 15.

végzett adatgyűjtés szerint³⁰ a népi kollégisták túlnyomó többsége értelmiségivé vált; a volt főiskolás kollégisták 96%-a, a középiskolások 81%-a, az általános iskolások 60%-a szerzett egyetemi, főiskolai diplomát. Többségük az állami és társadalmi élet középszintjén, középvezetői beosztásba került; iskolák és művelődési házak igazgatói, tanács- és tsz-elnökök lettek, vezető orvosi, mérnöki, agronómus munkakörben helyezkedtek el. Természetesen lecsúszás – szakmai kudarc, politikai bukás, magánéleti zavar, alkoholizmus – is előfordult.

A mozgalom radikális balra tolódása miatt egyértelmű, hogy a népi kollégisták többsége szocialista értelmiségivé vált; csupán húsz százalékuk nem volt párttag (Pataki 2005).

A felemelkedéssel együtt járó osztálymegtagadás, saját csoporttól való elfordulás – ami a magyar népi értelmiség esetében nem jellemző, vagy csak ritkán fordult elő – az amerikai feketék esetében kezdettől fogva gyakoribb jelenség volt. Már a negyvenöt éve megjelent Harold Cruse-könyv – *A fekete értelmiség krízise* – bírálta az afroamerikaiakat, mert értelmiségivé vált tagjaik már nem vállalták a közösséget saját népükkel (Cruse 1967). Hasonló kritikát fogalmaz meg a híres fekete értelmiségi, Cornel West is – *Kenyértörés: Feltörekvő fekete értelmiség* című – munkájában (Cornel 1991). Legutóbb pedig a Dél-Connecticuti Egyetem professzorának, W. D. Wrightnak *A fekete értelmiség válsága* címmel megjelent könyve foglalkozik az első generációs afroamerikaiak népükkel szembeni árulásával; a szerző írásával saját „önelégült, intellektuál kollégáit” szándékozott felrázni, s figyelmeztetni az „elefántcsonttoronyokban ülő fekete értelmiséget” népükkel szembeni adósságaikra (Wright 2007).

A hatvanas évektől a hazai filmművészetben kibontakozó új hullám kedvelt témája volt az első generációs értelmiség határhelyezeteinek – a gyökerei és a modern élete közötti különbségeinek, ebből fakadó vívódásainak, feszültségeinek – ábrázolása.³¹

Az alulról érkező, tehetséges, ám az új világban magát elhelyezni igazán nem tudó, kisebbségi érzéstől, állandó bizonyítási vágytól, megfelelési kényszertől szenvedő, önmagával és másokkal egyaránt állandóan perben álló első generációs értelmiség tragédiája – s e leírásnak a leginkább megfelelő zseniális színész, Soós Imre élete – számos alkotót is megihletett.³²

³⁰ Tánczos Gábor 1977. *A népi kollégisták útja 1939–1971*. KSH Budapest.

³¹ E kérdéssel foglalkozó korabeli filmek közül néhány: *Oldás és kötés, megszálottak, Elveszett paradicsom, Tízezer nap, Zöldár, Hogy szaladnak a fák, Sodrásban*.

³² Müller Péter 1978. *Részeg józanok*. Budapest: Szépirodalmi zsebkönyvtár valamint Hubai Miklós: *Tűzet víszek* című drámája.

5. A MAGYAR ÉRTELMISÉG HISTORIOGRÁFIÁJA, SZEREPE A TÖRTÉNELEM SORÁN

5.1. Az első magyar írástudók (1000 körül), a keresztény iskolahálózat kiépülése

A magyarországi értelmiség, tanult réteg historiográfiája 996-ban, a Pannon Szent Hegyen, Géza fejedelem hívására Csehországból érkező szerzetesek által alapított monostorral kezdődik. A Tours-i Szent Márton tiszteletére emelt bencés kolostorban létesített szerzetesiskola a hazai oktatás első lépcsőfoka, s egyben a korabeli, egyetemes, európai és keresztény kultúra befogadásának kezdete. A Szent István-i kor első írástudói részben idegenek – a térítőkkal külhonból érkezett tanult papok, tudós szerzetesek –, részben a pannonthalmi kolostor szerzetesei voltak, István király első okleveleit még a német császár kancelláriájának alkalmazottai írták (Szilágyi 1939). Az első magyar írástudók között tartjuk számon a Pannonthalmán tanult Boldog Mór pécsi püspököt (1000–1070 körül), aki első legendáinkat (két magyar remete szent élettörténetét) írta le, s Dezső kalocsai érseket, aki írásai mellett ékes szónoklatairól is híres volt. A magyar irodalom első alkotásának István király, illetve a nevében író ismeretlen szerző *Intelmek könyve Imre herceghez*³³ című, 1015 körül készült művét tekintjük. A 11. században már több hagiográfia,³⁴ történeti írás, sőt úti beszámoló is született. Első magyar nyelven írt irodalmi műveink a Pray-kódexben találhatók; az 1192-ben készült *Halotti Beszéd* s az 1300-as években lejegyzett *Ómagyar Mária-siralom* a középkori költészet magyar remekművei.

A kolostorban működő oktatás célja a szerzetes utánpótlás biztosítása volt, a felvett szegény és jómódú gyerekek egyaránt a liturgiához nélkülözhetetlen olvasást és éneklést tanulták. A 11–12. században az ország területén további új, oktatást is végző bencés monostorok jöttek létre, s az István király által alapított érsekségek, püspökségek, plébániák mellett megindult a tanítás. A klerikus utánpótlás a székeskáptalani és plébánosi iskolák által volt biztosítva; a plébános maga köré gyűjtötte

³³ Címe helyesen: *Könyvecske az erkölcsi nevelésről*

³⁴ Szentek legendái

a tehetségesebb, tanulni vágyó fiatalokat, megtanította őket olvasni s a liturgikus énekeket énekelni, az egyházi szolgálatot elvégezni. Tanulmányaik elvégzése s püspöki felszentelés után a környező falvak papjai lettek. A káptalani iskolákban már magasabb szintű oktatás folyt, egyházi és állami hivatalokra készítették fel az ambiciózusabb és tehetségesebb ifjakat, ezért jogi és diplomáciai ismereteket is tanultak. A szerzetesi és alsópapi képzésben a szegény gyerekek ingyen vehettek részt, ezért hente egy alkalommal ők jártak körbe a településen és gyűjtötték össze a jómódú családoktól az iskolának szánt adományokat. A papi, szerzetesi pálya évszázadokon keresztül a szegénysorból származó fiataloknak a társadalmi mobilitás egyetlen csatornája volt.

5.2. A hazai értelmiség artikulálódása (13. század vége – 14. század eleje)

A 13. században – Európa több országához hasonlóan – az egyházi szolgálatot végző klerikusokból kivált egy laikus írástudó réteg, melyet az értelmiség első megjelenésének tekintünk. Azok a székesegyházi és káptalani iskolákban tanult, de még fel nem szentelt papnövendékek alkoták e világi értelmiségi réteget, akik az egyházi elköteleződés helyett tudásukat az állami, udvari szolgálatokba állították. A kezdetben még klerikusnak, majd literátusnak, illetve deáknak nevezett réteg a 14. század elejére végleg elvált az egyházi szolgálattól, laikussá válásuk a nőtlenség feladásával véglegessé, egyértelművé vált. Ugyanakkor magasabb állami pozíciókat továbbra is csak papi személyek tölthettek be, hisz az ehhez nélkülözhetetlen egyetemi végzettséget az egyházi pályára készülő, s főleg a nemesi származásúak szerezhették meg. A korai magyar értelmiség első képviselői – hazai egyetemek híján – külföldön szereztek katedrát és hírnevet maguknak, mint Paulus de Hungaria, a kánjog professzora a bolognai egyetemen a 13. század elején, vagy Alexander de Hungaria, aki a párizsi egyetemen tanított (Klaniczay 1964).

Az értelmiség felsőfokú hazai képzését a 14. században két egyetem biztosította; az 1367-ben Nagy Lajos alapította pécsi, s az 1395-ben Zsigmond király rendeletére létrejött óbudai. Mindkét intézmény azonban a 15. században megszűnt – részben a Mátyás elleni összeesküvés, részben az azt követő belviszályok következtében –, a tanulni vágyó diákok így ismét csak külföldi egyetemeken tanultak. (1467-ben ugyan Mátyás egyetemet alapított Pozsonyban, melynek megszervezését Vitéz Jánosra bízta, de ez az intézmény sem bizonyult hosszú életűnek, 1491. évi feljegyzések szerint már fegyverraktárként szolgált az épület nagy

része.) A peregrinatio³⁵ célpontjai Párizs, Bologna, Prága, Bécs, Oxford nagy hírű univerzitásai voltak, a korabeli feljegyzések szerint a krakkói egyetem mellett külön bursa³⁶ is működött a magyar diákok számára.

Hazai egyetemek híján a 15. századra a káptalani iskolák felértékelődtek, a hittudományi képzésen kívül világi műveltséget (zene, latin, természettudományok) is szereztek a falai között tanuló – s már nem csupán papi pályára készülő – diákok. A jelentősebb városi plébániai iskolák fokozatosan humanista gimnáziumokká alakultak át.

5.3. Reformáció és ellenreformáció hatása az oktatásra (15–17. század)

A reformáció hazánk oktatásügyében is történelmi változásokat eredményezett; a Luther által szorgalmazott anyanyelvi és az alacsonyabb néposztályokra is kiterjesztett népoktatás, a szegények ingyenes tanítása, a leánynevelés intézményesítése a művelődés új hullámát indította el, s megteremtette a tömegoktatás alapjait. A reformációnak köszönhető 1590-ben az első magyar nyelvű teljes Biblia megjelenése, Károli Gáspár gönci lelkész fordításának jóvoltából.³⁷

A korabeli iskolák református, evangélikus és unitárius kollégiumokká alakultak át, s mind műveltség, mind tanulói összetétel szempontjából jelentős hatást gyakoroltak az értelmiség számbeli és minőségi alakulására. A protestáns értelmiség német, svájci, holland és angol egyetemeken abszolválta tanulmányait, majd hazatérve széles körű európai látásmóddal gyarapította a hazai művelődést. Bethlen Gábor fejedelem a hazai értelmiség kinevelése céljából alapította 1622-ben a gyulafehérvári főiskolát, ahová neves protestáns külföldi tudósokat hívott tanítani.

A gyulafehérvári főiskola hallgatója volt a 17. századi sokoldalú tudós, teológus és pedagógus, a magyar művelődés és nevelésügy kiváló képviselője, Apáczai Csere János, aki 1625-ben született egy erdélyi szabadparaszti családban. Tanulmányait a gyulafehérvári református kollégiumban, majd hollandiai és belga egyetemeken végezte. 14 kötetes, magyar nyelven írt *Magyar Encyclopaediája* (1653) a magyar nyelvű tudományos publikálás legelső műve. Az iskolát, az oktatást a nemzeti

³⁵ Külföldi egyetemjárás

³⁶ Tanulólház

³⁷ Így ír elkészült munkájáról a Biblia előszavában: „...szabad mindenkinek az Isten házába ajándékot vinni. Egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drágaköveket, én azt viszem, amit vihetek, tudniillik magyar nyelven az egész Bibliát.”

felemelkedés alapjának tekintette, kolozsvári kollégiumi igazgatói székfoglalói beszédében így buzdított: „Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! [...] Nézd, szemléld, vizsgáld, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a világosságot, sem saját javukat, sem a haza javát. Még egyszer mondom hát, serkenj fel, és állíts alsó iskolákat! „ (Apáczai 1656). Apáczai élete kiváló példája az alacsony sorból származó értelmiségi életútjának, sorsának. Tsere János karrierje az Olt melletti Apáca kis falusi, kálvinista iskolájából indult, ahonnan Kolozsvárra került, ahol egy tanára felismerte tehetségét és buzdította, támogatta iskolai előmenetelét. A gyulafehérvári kollégiumban – ahol szegénysége és betegsége miatt kétszer is megszakította tanulmányait – kiváló tudós-tanárok tanították, majd püspöke külföldi egyetemi tanulmányútra küldte, melyhez anyagi támogatást is szerzett. Teológiából doktorált, s hazatérve a gyulafehérvári kollégium kiemelkedő, elismert oktatója lett. Joggal hitte, hogy egykori tanára halála után megkapja annak katedráját, ám II. Rákóczi György fejedelem Apáczai ellenében – annak haladó gondolatai és kritikai észrevételei miatt – a hozzá lojális, politikájával egyetértő, idegenből érkezett, angol Isaac Basiriusnak adta az állást. Apáczai elvesztette státusát, s így került az akkor rossz állapotban lévő kolozsvári kollégium élére, amit három év alatt igen magas színvonalúvá fejlesztett. Mindössze harmincnégy éves volt, amikor tüdővész következtében meghalt.

A hamarosan kibontakozó ellenreformáció is – felismerve az oktatás szerepét a hit terjesztésében is – létrehozta saját felsőoktatási intézményét. Pázmány Péter esztergomi érsek 1635-ben Nagyszombaton alapított teológiai és bölcsészeti karból álló, jezsuiták által vezetett egyetemet, ami a rend feloszlátása után 1777-ben előbb Budára, majd Pestre költözött. Pázmány a nemesi lányok oktatását is támogatta, 1627-ben Pozsonyban leánynevelő intézetet nyitott számukra. Mind a protestáns, mind a katolikus iskolák lehetővé tették a szegényebb diákok számára is tanulmányok végzését; gyakran a főúri diákok mellett házitánítóként jutottak ki külföldi egyetemekre, vagy pártfogók anyagi támogatása, illetve alapítványi és más segélyek, kedvezmények tették lehetővé a tanulást számukra. Az iskolák legszegényebb, kolduló (mendikáns) diákjai külön csoportot alkottak, különböző munkák elvégzésével váltották ki a tandíjat (fűtés, takarítás), valamint rektori engedéllyel a környéken adományokat gyűjthettek (Balassa 1939). Az ellenreformáció is kiemelt feladatának tekintette a népoktatás megvalósítását, a 16. század közepén a falusi és mezővárosi plébániai iskolák utódjaként népiskolák jöttek

létre. Pázmány elrendelte, hogy minden plébánián tanító is működjön, így népiskolai hálózat alakult ki a katolikus egyházon belül, bár általános tankötelezettség hiányában a széles néprétegek továbbra is kimaradtak az iskola nyújtotta felemelkedés lehetőségeiből. A 17. században a polgárság és a jobbágyság gyermekei számára a társadalmi mobilizáció hagyományos csatornái – papi, lelkészi pályák – mellett újak is – prókatori, doktori, sekretáriusi és ítélőmesteri foglalkozások³⁸ – megnyíltak. A falvak egyszerű népének azonban – egészen a 18. század végéig – nem volt szüksége még az elemi ismeretekre (írás, olvasás, számolás) sem, gyermekeik közül igen kevesen és rendszertelenül vettek részt iskolai oktatásban. A falusi parasztság túlnyomó többsége írástudatlan volt, csak orális kultúrával rendelkezett. Témánk szempontjából fontos kordokumentum ebből az időszakból Szőnyi Nagy István református lelkész, népnevelő 1695-ben, Kolozsváron kiadott *Magyar Oskola* című könyve,³⁹ melyben először esik szó iskolai oktatásban részt vevő cigány gyermekekről.

A század végén a kieleződő ellenreformáció következtében az 1671–1681 közötti időszakban – a Wesselényi-féle összeesküvés okán – több száz protestáns tanítót, prédikátort vetettek börtönbe, ítélték gályarabságra.

A reformációnak és ellenreformációnak is köszönhetően a 18. század közepére – európai összehasonlításban is tiszteletreméltó eredményt elérve – 4000 különböző nyelvű és felekezeti népiskola s közel 100 középiskola, protestáns és katolikus kollégium – működött Magyarországon (Kelemen 1997). A világi értelmiség pedig egyre nagyobb szerepet kezdett játszani a társadalom politikai, gazdasági, művelődési életében.

5.4. Felvilágosult abszolutizmus – az értelmiség és az oktatás megerősödése

A 18. század kiemelkedő korszak a magyar értelmiség megerősödése, szerveződése, differenciálódása szempontjából. A felvilágosult abszolutista uralkodók, Mária Terézia és fia, II. József a központosított

³⁸ Prókátor = jogi képviselő, ügyvéd; sekretárius = titkár, ügyintéző; ítélőmester = jogalkotó.

³⁹ Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya. Kolozsvár, 1695. (Az oktatás végén a szerző névbetűi Sz. N. I. Kol. R. E. P. Toldy Ferencz kiadta: Corpus Grammaticorum. Régi magyar nyelvészek. Pest, 1866. 585–604. I. Ism. Lugossy József, M. Akad. Értesítő 1844. 162. I., Néptanítók Lapja 1876. 1. sz.).

hatalom híveiként az oktatásügyet is fenségjognak, világi közügynek tekintették, s bár fennmaradhattak az egyházi iskolák, fenntartásuk, irányításuk s új intézmények alapítása az uralkodók kezébe került. Mária Terézia által hozott rendeletek közül kiemelkedik az 1777. évi Ratio Educationis, annak is azon rendelkezései, amelyek az oktatással foglalkozók képesítési követelményeit, a képzésükhöz szükséges normaiskolák létesítését s az általános tankötelezettséget írta elő. Ennek köszönhetően jelentősen emelkedett a középiskolát és felsőfokú tanulmányokat végzettek száma, így az értelmiségiek aránya is növekedett.

1773-ban IV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet, az általuk működtetett hazai közép- és felsőoktatási iskolák mind állami kezelésbe kerültek, az elkobzott rendi vagyonból Mária Terézia Tanulmányi alapot hozott létre, melyet állami oktatásra fordított. Az elbocsátott tudós szerzetesek egy része a kibontakozó magyar nyelvű irodalom művelőivé, támogatóivá váltak. Hasonlóan járt el II. József a század második felében; 1782-ben hozott rendeletével feloszlatta a hazánkban működő többi – premontrei, domonkos, piarista, klarissza, ciszter, pálos, karmelita, bencés – rendet is. E rendeletek hatására egyrészt kizuhant egy jelentős létszámú értelmiségi csoport életének meghatározott kereitei közül, másrészt megszűntek az értelmiség utánpótlásának hagyományos egyházi lehetőségei (Thimár 2007). Mindezek ellenére a társadalmi mobilizáció – bizonyos határok között – megindult, a világi értelmiség számaránya jelentősen növekedett, köszönhetően annak, hogy 1754-től már nem csak származás alapján lehetett állami hivatalokat betölteni. II. József azonban, hogy akadályozza az alacsonyabb származásúak oktatás által történő felemelkedését, komoly fékeket is beépített az iskolai előmenetelbe; származás alapján eltérő eredményekhez kötötte a diákok magasabb osztályokba való lépését. A világi értelmiség száma a század végére mégis olyan mértékűre növekedett, hogy sok esetben elhelyezkedési nehézségeik adódtak, s támogatók, pártfogók révén jutottak csak álláshoz.⁴⁰ Minden bizonnyal az „értelmiségi túltermelésnek” is tulajdonítható, hogy a nemesi származású és az újonnan formálódó nem nemesi származású értelmiség (honoráciorok) között bizonyos feszültség jött létre; a hagyományos nemesi réteg sem kellőképpen értékelni nem tudta, sem megfelelően viszonyulni nem tudott az új rétegehez. A kialakuló új értelmiség nehezen tudta megtalálni helyét, felmutatni értékeit a társadalomban, lehetséges bizonyítási területnek az irodalmi élet megszervezése, tudós társaságok, irodalmi folyóiratok létrehozása bizonyult, ami

⁴⁰ A jó nevű és nemes Kazinczy família Ferenc nevű fia is csak protekció útján tudott jegyzői állást elnyerni. (Thimár 2007).

párosult a magyar nyelv és irodalom magas színvonalú művelésének igényével.

Kiemelkedő értelmiségi alakja e kornak Bessenyei György (1746–1811), akit a kultúrtörténet a magyar felvilágosodás első korszakának legjelentősebb alakjának tart. A sárospataki kollégiumban tanult, sokgyermekes birtokos nemesi családból származó író nem csak alkotásaival emelkedett ki kortársai közül, s vált az új, modern magyar irodalom elindítójává, de értelmiségi küldetéstudata, szerepvállalása is a többiek fölé emelte. Mint a hazai protestánsok bécsi ügyvivője az egész nemzet érdekében tevékenykedett, 1779-ben pedig megalapította a Hazafiúi Magyar Társaságot az egész magyar kultúra felemelése céljából. Vallotta: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegen nyelven sohasem” (Bessenyei 1779). Mária Terézia azonban nem engedélyezte a Társaság működését, Bessenyei ezért röplapokat szerkesztett, a magyar rendekhez fordult támogatásért, ám nem nyerte meg jóindulatukat. Csalódottan tért vissza pusztakovácsi szülői birtokára, ahol haláláig csendes, visszavonult életet élt, írt és gazdálkodott. A „bihari remete” életútja egyfajta tipikus értelmiségi életútnak tekinthető. Toldy Ferenc irodalomtörténész így ír róla: „Nem főrendű születésű, nem magas állású, nem gazdag és hatalmas, hanem fiatal, lelkes és tisztán látó, lángoló a nemzeti műveltség emelkedéséért: ez villanyozta fel az öntudatlan nemzetet” (Toldy 1987).

Bessenyeit méltó utódok követték; az 1780-as évek végén Batsányi, Kazinczy és Baróti Szabó szövetkeztek a magyar irodalom fellendítése érdekében, *Magyar Museum* címmel folyóiratot adtak ki, melyben a kor neves íróinak alkotásait közölték. Együttműködésük a nemes cél érdekében azonban nem sokáig tartott; ellentétes politikai nézeteik és az irodalom szerepéről vallott eltérő véleményük⁴¹ miatt szembefordultak egymással, s ami súlyosabb, az irodalmi, tudományos, politikai élet szereplőit is megosztották. Kazinczy szakított Batsányival, *Orpheus* néven új folyóiratot alapított, ezzel komoly dilemmát okozva a korabeli szerzőknek, melyik lapba küldjék el írásaikat. A magyar irodalmi életben az értelmiség kettészakadása ettől az eseménytől datálható.

A magyar nyelv és irodalom népszerűsítését, a nemzeti hagyományok ápolását és továbbadását, a műveltség terjesztését a korabeli értelmiség számos tagja felvállalta. E célból újságokat szerkesztettek és adtak ki –

⁴¹ A helyesírás tekintetében Batsányi ipszilonista, Kazinczy jottista volt. Politikai meggyőződésük szerint: Kazinczy pártolta II. József reformjait, Batsányi a nemesi ellenállás híve volt. Irodalomszemléletüket tekintve is eltérő állásponton voltak; egyikük az irodalom társadalmi szerepvállalását, másikuk az önelvű irodalmat hirdette.

mint a Komáromi Tudóstársaság 1789-ben indult *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirata, vagy Kármán József és Pajor Gáspár 1794–1795-ben megjelenő *Urániája* –, illetve a középiskolákban, kollégiumokban szerveződő diákköröket látogatták, írásaikat felolvasták, s buzdították a fiatalokat a magyar nyelven történő alkotásra. Missziójuknak köszönhetően e diáktársaságokból nőttek ki a 19. század olyan jeles irodalmárai, mint Bárány Boldizsár, Döbrentei, Fejér, Jankovits, Péteri, Takács (Thimár 2007). A népművelés érdekében Péczeli József a *Mindenes Gyűjtemény*ben a „felső országokhoz” – a fejlett polgári országokhoz – hasonló olvasókabinétok (kölsönkönyvtárak) felállítását szorgalmazta. Az első olvasókabinét meg is nyílt 1782-ben Pozsonyban, majd a következőt 1787-ben alapította Pesten Gleixner János (Kókay 1984).

A falusi parasztság felsőbb rétegeiben a terjedő népiskolai oktatás következtében némileg javultak az iskoláztatási mutatók, azonban a század második felére is csupán e réteg 17–20%-a volt írástudó (Pukánszky 2000). Tessedik Sámuel evangélikus lelkész, pedagógus, a felvilágosodás pedagógiai eszméinek hazai terjesztője épp ezt az elmaradott, írástudatlan tömeget kívánta oktatni, fejleszteni; 1780-ban Szarvason „gyakorlati gazdasági intézetet”, afféle „szorgalmatossági iskolát” hozott létre a tanulni vágyó parasztfiatalok képzésére. Tizenöt évig működő, európai hírűvé vált intézetében először valósult meg a munkára és munkával nevelés pedagógiai módszere. Az iskolában néptanítói képzést is indított, ahol a leendő tanítók mellett tanítónő jelöltek oktatása is megkezdődött.

A 19. század első felében az alap- és középfokú oktatás terjedésével együtt – köszönhetően a tanítók magasabb szintű képzésének – javult a tanítás színvonala. 1818-ban Szepesváralján megnyitotta kapuit az első német nyelvű, majd 1828-ban Egerben az első magyar nyelvű katolikus tanítóképző intézet. Az 1830-as években a nagyhírű debreceni és nagykőrösi református kollégiumokban is megindult a tanítók speciális, a lelkészeiktől eltérő képzése (Kelemen 2007).

A pozsonyi országgyűlést követően a kibontakozó reformkori mozgalomban (1825–1848) az értelmiség szerepvállalása tovább bővült; vezető szerepet játszott mind a nemzetlegitimálás folyamatában, mind a nemzeti azonosságtudat építésében. Értelmiségi találkozóhelyek alakultak ki országszerte, amelyek a felolvasásokon, irodalmi vitákon kívül a politikai szerveződések központjaivá is váltak. A feszültség azonban az arisztokrácia és a nem nemesi származású értelmiség között tovább élt, újra és újra felszínre került. A Széchenyi által 1827-ben felállított Pesti Kaszinó az alapító szándéka szerint társadalmi származástól függetlenül az értelmiség találkozóhelye lett volna, ám a nem nemesi származásúak, ott idegennek érezve magukat, létrehozták a saját Nemzeti Körüket. A radi-

kális értelmiség – a Petőfi köré csoportosuló fiatal írók, Jókai, Arany, Vajda, Tompa, valamint Vasvári és jogász társai – azaz a Márciusi ifjak is külön társaságot alkottak, törzshelyükön, a pesti Pilvax kávéházban alapították a Fiala Magyarországa és a Tízek Társasága elnevezésű csoportjaikat. Politikai törekvések tekintetében is megosztottá vált a kor értelmisége; a birtokát veszített nemesi családból származó Kossuth határozottan szembefordult Széchenyi „arisztokratikus terveivel”, a függetlenedés kérdésén kibukkanó Kossuth–Széchenyi-vita elmérgesedése pedig pártokra osztotta a haza haladásáért tenni akaró gondolkodókat; liberálisokra, nacionalistákra, konzervatívokra, valamint a reformkor végén előretörő nemzeti radikálisokra (Petőfi, Vasvári, Táncsics).

A hazai értelmiség alakulására, számbeli növekedésére, összetételére – ha közvetlenül nem is, de közvetve minden bizonnyal – hatást gyakorolt az 1828-ban megnyílt első hazai, s az egész Monarchiában is előzmény nélküli óvoda, melyet Brunszvik Teréz grófnő alapított Budán, a Krisztinavárosban, édesanyja házában. Az Angyalkert megálmodója Wilderspin és Pestalozzi pedagógiai munkáján fellelkesülve nem a gazdagok, hanem a szegények gyermekeinek akart iskolát, kisgyermekiskolát létrehozni. Első alapítását még számtalan követte élete során, de létrehozott cselédiskolát, iparos iskolát, nőnevelő intézetet is. Példája követőre talált, a Tolna megyei Hidja-pusztán 1836-ban Bezerédy Amália – az ország egyik legelőkelőbb családjának lánya – megalapította az első falusi kisdédóvót, az uradalmi cselédek gyermekeinek. Zenét komponált, álnéven könyveket írt és adott ki, ő a szerzője az első magyar nyelvű, verses, képes kottás könyvnek, melyet a kisdédóvó gyermekeinek írt, s kislányáról *Flóri könyvének* nevezett el. A kor e két kiváló asszonya a magyar értelmiségi nők jeles képviselői voltak.

5.5. A reformkor és a kiegyezés értelmisége

A falusi nép elmaradottságának felszámolása érdekében újabb rendeletek születtek, melyek az alsófokú oktatást ingyenessé tették, s büntették a szülőket a gyermek iskolából való kimaradása esetén. Az I. Ferenc által 1806-ban kiadott II. Ratio Educationis – a nemzetiségi és vallási türelemre apellálva – előírta, hogy minden nemzetiség saját anyanyelvi iskolával rendelkezzen, ha igénye van rá. A Helytartótanács 1845. évi rendelete pedig kötelezővé tette a 6-12 éves korú gyermekek számára az alsó két osztály elvégzését (Pukánszky–Németh 1996).

A reformkori értelmiség megállíthatatlanul küzdött a magyar kultúra és nyelv térnyerésért; 1827-ben Széchenyi István javaslatára és támo-

gatásával megalakult a Magyar Tudós Társaság (negyedszázaddal azt követően, hogy apja, Széchényi Ferenc megalapította a Nemzeti Múzeumot és a Nemzeti Könyvtárat), 1836-ban Vörösmarty megírta a *Szózatot*, 1837-ben megnyitotta kapuit az első magyar nyelvű színház, a Pesti Magyar Színház, 1841-ben megjelent a Pesti Hírlap első száma. 1844-ben a Nemzeti Színházban óriási sikerrel bemutatták az Erkel által megzenésített, 1823-ban írt Kölcsey-ódát, a *Hymnust*. A saját, nemzeti himnusz megszületése és felcsendülése korszakos jelentőségű volt, hisz a 19. század elejétől ez idáig a hivatalos ünnepeken az osztrák császárhimnusz hangzott el. A reformértelmiség harca a magyar nyelv elfogadtatásáért sem volt eredménytelen, az 1844. évi országgyűlésen végre törvénybe iktatták (II. törvénycikk), hogy az államnyelv a magyar. Az 1840-es évek második felében indult meg Erdélyi János költő, akadémiai tanár kezdeményezésére az irodalmi népiesség mozgalma; 1842-ben a népköltészetéről tartotta székfoglalóját a Kisfaludy Társaságban, gyűjtött anyagait kötetekbe szerkesztette, 1855-ben pedig megjelent *Magyar népmesék* című munkája.

A szabadságharc – melyben mindenki által ismert, meghatározó szerepet játszott a korabeli értelmiség – bukása hatalmas vérvesztéséget jelentett az értelmiség soraiban; sokan emigráltak, börtönbe kerültek, meghaltak, kivégezték őket, s a megmaradtak lendülete is megtört. Bibó szerint: „a kiegyezés egy megriadt és a hatalommal kiegyezni kész értelmiséget talált” (Bibó 1947). Állítása azonban nem állja meg a helyét, hisz minden politikai nyomás, cenzúra, önkényuralmi brutalitás ellenére a megmaradt értelmiség soraiból sokan választották a passzív ellenállást és a protestálás egyéb módjait. Történt ez annak ellenére, hogy az értelmiség az osztrákok hatalmi igényeivel szembeni politikai fellépés tekintetében nem volt egységes, egy részük a feliratpárti Deákhhoz csatlakozott, mások a határozatpárti Tisza mellé zárkóztak fel, s nem volt egyetértés a kiegyezés kérdésében sem.

Komoly indulatokat kavart – s sajátos értelmiségi álláspontot és magatartást képviselt – Kemény Zsigmond az 1850 és 1851-ben írt röpirataival által, melyekben egyrészt a magyar néppel szembeni kritikáját fogalmazta meg, megrajzolva a magyar nemzetkaraktert, ezzel megteremtette a magyar finitizmus⁴² elméletét, másrészt igyekezett meggyőzni a hazai értelmiséget és az osztrák hatóságokat, hogy a forradalomnak

⁴² A finitizmus elmélete a magyarság „bezárkózási” hajlamát hirdette, s a passzív, keletiesen rest és tunya jellemvonásait hangsúlyozta. Összefügg vele a „tragikus magyarság” tana is, mely a népi írók egy részénél bukkan fel a két világháború között (Sőtér 1965).

és a radikalizmusnak nincs talaja Magyarországon. Amint írja: „*A magyar nép békés természetű, keletiesen rest, nyugalmat kedvelő és szemlélődő, passzív, kivárá, titoktartásra, szervezkedésre képtelen, a forradalmi eszmék iránt közömbös. 1848-ban csupán egy radikális csoport (Kossuthék) belesodorta a forradalomba*” (Kósa 2004).

Keménytől eltérően azonban sokan az ellenállás valamely formáját választották; mint Széchenyi István, aki 1859-ban megjelent *Ein Blick* című írásával maró gúnnyal leplezi le a Bach-korszak belügyminiszterét. A sárga könyv megjelenése hozzájárult Alexander Bach bukásához, de köze lehet Széchenyi 1860-ban bekövetkezett rejtélyes halálához, máig erősen vitatott öngyilkosságához⁴³ is. Az udvar neoabszolutista törekvéseivel szembeni ellenállás enyhébb formái – Kossuth-szakáll növesztése, nemzeti szín feltüntetése az öltözetben, németek kiközösítése – mellett fegyveres megmozdulások is voltak értelmiségi vezetéssel; az 1851-ben a Dunántúlon indult gerillaharcot, népfelkelést Noszlopy Gáspár jogi végzettségű kormánybiztos szervezte és vezette 1852-es elfogásáig és kivégzéséig. Az arisztokrata származású Teleki Blanka – a magyar nőnevelés úttörője – is aktív tagja volt a nemzeti ellenállásnak, 1851-ben a bécsi rendőrség elfogta, 1853-ban haditörvényszék elé állították, 10 év várfogságra ítélték. 1857-ben szabadult amnesztiával a kufsteini börtönből. Az aktív ellenállást választotta Tompa is, amikor megjelentette *A gólyához* című versét 1850-ben. Letartóztatták, s majd egy évig vizsgálati fogban tartották. A protestálás egyértelmű példája volt Vörösmarty hattyúdala, az 1854-ben megjelent *A vén cigány* is. Jelentős hatása volt a Deák köré csoportosuló passzív ellenállási mozgalmának is; bojkottálták a kormányzati rendezvényeket, s ahol lehetett, kijátszották a rendeleteket.

A passzív ellenállás – mint felvállalt értelmiségi magatartás – kiváló példája Arany *A walesi bárdok* című művének megszületése. A kor ünnepektől elutasította a felkérést, hogy Ferenc József 1857-es első látogatására üdvözlőverset írjon, majd hozzáfogott a ballada megalkotásához, melyben nem nehéz felfedezni a párhuzamot I. Edward angol király és az osztrák uralkodó, valamint Wales leigázása és a magyar szabadságharc vérbefojtása között.⁴⁴ A cenzúra miatt azonban csak 1863-ban

⁴³ Széchenyi halálát illetően az öngyilkosság-gyilkosság vita napjainkig tart; a témát új szempontokból közelíti meg Csorba László történész írása: A halál tényei, avagy a tények halála. *Korunk*. 2012/március 59–66.

⁴⁴ Arany művének örök érvényű üzenetét – azaz mindig lesznek olyanok, akik szót emelnek mindenfajta zsarnokság, kizsákmányolás ellen – a 21. századi kortárs művészet is magáévá tette. 2011 júniusában mutatták be Budapesten a Művészetek Palotájában a ma világszerte legtöbbet játszott, brit komponista (wa-

írástudó (Pukánszky–Németh 1996). A 6–12 éves kor közötti ingyenes és kötelező oktatás bevezetése mellett a törvény előírta, hogy minden osztályba külön tanító kell, s minden gyermeket saját anyanyelvén kell oktatni. Eötvös külön érdeme, hogy mind a nemzetiségi, mind a felekezeti igényeket, jogokat figyelembe vette a törvény megalkotásakor. A század végén 5000 római katolikus, 1700 görög katolikus, 1800 református, 1300 evangélikus, 1500 ortodox, 450 az izraelita kisiskolák száma, ezeken kívül még állami és községi fenntartású iskolák is működtek (Karnér 1931).

A népiskolai hálózat kiépítése azonban pénzhány és az óriási pedagógus hiány miatt lassan haladt; a törvényben foglaltak teljesítéséhez 14 000 új tanteremre és ugyanennyi új pedagógusra lett volna szükség. Az 1870-es évek elején csupán az iskolák egyharmadában tanították végig a törvényes tíz hónapot, az iskolák 67%-a osztatlan volt, s egy tanítóra átlagosan 61 gyermek jutott. A korabeli iskolai állapotokat jól mutatja egy nyugdíjas tanító visszaemlékezése, aki 1886 őszén kezdte meg tanulmányait: *„...sem a padban, sem a padoktól oldalt lévő két lócán nem kaptam helyet, hanem a tanszék állványain álló asztal alatt. Az asztal alját körül ültük s néha zsebkendőnkkel bátorságot vettünk a tanító cipőjét törölgetni. Hiába, 120 növendéket emlegettek, hogy annyian jártunk a bőnek éppen nem mondható terembe”* (Baska 2001).

Eötvös kidolgozta a népoktatási rendszer intézménytípusait is; elemi és felső népiskola, polgári iskola, tanító- és tanítónő képezde. A nehézségek ellenére néhány évtized alatt jelentős eredmények születtek, az analfabetizmus csökkent, s ugrásszerűen megnőtt az iskolába járók száma. 1870-ben az ország lakosságának 68,7%-a nem tudott olvasni, 1910-ben már „csak” 31,3% írástudatlan (Fehér 1996). Nőtt a hatosztályossá átalakított polgári iskolák, valamint a gimnáziumok, tanonciskolák és reáliskolák száma. A középfokú iskolákban elsősorban a közép- és felsőosztály gyermekei tanultak, a munkás- és parasztgyermekek aránya mindössze 5% ezekben az intézményekben. Az óriási pedagógushány enyhítése érdekében Eötvös új képzők létesítését rendelte el, a képzés színvonalának emelése céljából pedig négy év lett az oktatás időtartama. Az 1870-es évek végére már huszonhárom Állami Tanítóképző működött Magyarországon.

Az értelmiség arányáról és összetételéről – valamint arról, hogy kit tekintettek értelmiségnek – megközelítőleg pontos képet kaphatunk az összeírások, népszámlálások feldolgozott adataiból. Ezek szerint a 1840-es évek végén 66 000 fő tartozott az értelmiség körébe, szakma és létszám szerint a következő összetételben: pap, lelkész 20 686 fő, közhivatalnok 16 000 fő, pedagógus 10 000 fő, gazdatiszt 10 000 fő, ügyvéd 4800 fő,

orvos, gyógyszerész 3000 fő, kulturális értelmiség 1000 fő, műszaki értelmiség 1000 fő. 1869-re 137 975 főre, 1900-ra pedig 230 162 főre emelkedett ez a szám, az össznépességen belül két évtized alatt megkétszereződött az értelmiségiek aránya (Mazsu 1994). Leginkább a köztisztviselők és a pedagógusok száma nőtt, utóbbi 172%-kal húsz év alatt. Az értelmiség számbeli-területi aránya már ekkor lényeges eltéréseket mutatott az országon belül; a városi lakosság 3-5%-át, egyéb települések népességének 0,5%-át alkották. A század végére a városokban szellemi munkanélküliség, míg vidéken hiány alakult ki; képzett tanerő helyett ezért a falusi iskolákban nem ritkán obsitos katonát vagy elcsapott inaslegényt alkalmaztak tanítóként (Mazsu 1994). Faluhelyen az értelmiség szerény csoportját a jegyző, a lelkész vagy pap, a tanító, az orvos és a gazdatiszt alkotta.

Az értelmiség-utánpótlás a dualizmus korában elsősorban az értelmiségi családokból történt, mellette igen magas volt a nem értelmiségi városi polgári, illetve a közép- és kispolgári rétegből származók aránya. A földbirtokosi és paraszti származású értelmiség aránya igen alacsony, a közel 4,5 milliós agrárproletariátus pedig kevesebb, mint 2%-át adta a szellemi foglalkozásúaknak. Az ok egyértelműen az oktatási rendszer kiegyezés utáni átalakulásában, s a magyar társadalom polgárosodásának sajátosságaiban keresendők; míg a 19. század első felében a nem nemesi származásúak papi, lelkészi, segédtanítói végzettségének megszerzését tandíjmentesség, felekezeti ösztöndíjak és egyéb támogatások biztosították, a század második felében a társadalmi mobilitásban az egyéni elhatározás, az egyén polgári képességei, az otthonról hozott értékei váltak meghatározóvá (Mazsu 1994). A kisbirtokos és paraszti származásúak esélyei érthetően romlottak. A diplomás pályák – mint mobilitási csatornák – a társadalom különböző rétegei számára eltérőek voltak; a paraszti és szegényebb származásúaknak a lelkészi és a tanítói, a közép- és nagybirtokos családok gyermekeinek a jogász és politikusi pálya jelentette a társadalmi felemelkedést. A közép- és kispolgári származású fiataloknak a szabad értelmiségi pályák, valamint a jogi, orvosi és műegyetemi végzettség biztosította az előrejutást, a nagypolgárság gyermekei a műegyetemi és orvosi diploma megszerzését preferálták leginkább. Az 1900. évi népszámlálás szerint az összes értelmiségi – melybe a polgári és egyházi alkalmazottakat, a szabadfoglalkozásúakat és a tisztviselőket sorolták – 590 056 fő, a teljes népesség 3,5%-a (MKSH 1909).

A hazai – létszámában jelentősebb és magasabb iskolai végzettségű, esetleg tudományos pályát elérő – női értelmiség kialakulását lehetővé tevő rendelet megszületésére csak a 19. század utolsó éveiben került sor. Ezt megelőzően évtizedeken keresztül heves viták folytak arról, vajon

lehet-e, szabad-e a nőknek komolyabb iskolai végzettségre szert tenni? A közéletben, a politikai diskurzusban, a társasági életben az e témával kapcsolatos általános vélekedést jól tükrözik a korabeli lapokban megjelenő írások: „Az asszonyoknak elég munkát ad az ő eredeti rendeltetésük, úgymint a Magzatok jó nevelése és a ház belső dolgainak jól intézett igazgatása. A pennát bízzák a férfijakra – a Könyvírók, Kritikusok sorába ne törekedjék. Jusson eszébe a páva tollába öltöztetett szajkó. Ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon: hanem neveljen Gracchusokat a Hazának” (Kultsár 1822). Az 1895. évi Királyi Rezolúció engedélyezte, hogy nők számára lehetővé váljon bölcséleti, orvosi és gyógyszerészeti képesítést szerezni. 1903-ra azonban már olyan mértékűre nőtt a képzésben részt vevő női hallgatók aránya (10%), hogy szükségesnek tartották szabályozni az egyetemekre való bejutásukat; ettől kezdve csak a középiskolát kitűnően végzettek lehettek rendes hallgatók, a többiek csak vendéghallgatók. Az első nő mérnökhallgatók a Budapesti Műszaki Egyetemre az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején nyertek felvételt, a Tudományos Akadémiának női tagja 1949-ben lett, Andics Erzsébet történész személyében (Fehér 1995).

Sajátos értelmiségi pályát futott be Hugonnai Vilma (1847–1922), aki grófi család ötödik gyermekeként született. Alig tizennyolc évesen férjhez ment, s gyermeket szült, mikor értesült arról, hogy a Zürichi Egyetem Orvosi Kara megnyílt a nők előtt. Családja beleegyezésével, de anyagi támogatásuk nélkül beiratkozott, 1879-ben megszerezte orvosi diplomáját, Svájcban két évig praktizált is. Hazatérve azonban Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter az oklevél-honosítási kérelmét – Hugonnai többszöri próbálkozása ellenére – visszautasította, mondván: „A nők felforgatnák az államot, ha a tudományos téren egyenjogúsíttatnának a férfiakkal” (Jobst 2000). Hosszú évekig bábaként tudott csak dolgozni, majd 1886-ban kapta meg Budapesten az orvosdoktori címet. Ettől kezdve magántevékenységet folytatott; elsősorban nők és szegény betegek orvosa lett. Felvilágosító és szervező tevékenységet fejtett ki a nők körében, országszerte képzéseket tartott a betegségek megelőzése, egészségesebb életmód, helyes betegápolás megismertetése érdekében. Az I. világháború alatt – már 67 évesen – katonaoorvosként szolgált, áldozatos munkáját kitüntetéssel is elismerték. Országszerte több iskola viseli nevét, 2011-ben a budapesti Semmelweis Egyetem Szenátusa a fiatal női orvosok, kutatók, oktatók elismerésére, az utánpótlás-nevelés érdekében „Hugonnai Vilma Emlékérem” alapításáról döntött.

5.7. A „boldog békeidők” és a Nyugat alkotói

Az egyesek szerint rövid, mások szerint hosszú, megint mások szerint keresztbemetszett 20. századi magyar történelem a fájdalmasan gyakori törések s a folyamatos újrakezdés ideje volt (Gyáni 2010). A hazai értelmiség 20. századi történelme, szerepvállalása is e törések és újrakezdések mentén alakult. A kibontakozó gazdasági-társadalmi modernizáció, a közoktatás reformja, a polgárosodás felpezsdítette a szellemi életet; 1910-ben az országban három egyetem, tíz jogi főiskola, 46 hittudományi főiskola, 245 gimnázium, 48 ipari és kereskedelmi szakközépiskola, 43 művészeti szakiskola, 49 tanítóképző működött, s 1143 magyar nyelvű hírnap, 460 folyóirat jelent meg (Nemeskürty 2010). A „boldog békeidők” utolsó évtizedeihez kapcsolódó századelőn olyan nevek fémjelzik a kor értelmiségét, mint az irodalomban Arany, Jókai, Mikszáth és Ady, a festészetben Munkácsy és Csontváry, a zeneművészetben Hubay, Dohnányi, Bartók és Kodály, a tudományos életben pedig Puskás Tivadar, Kandó Kálmán, Semmelweis Ignác és Eötvös Loránd. A század első évtizedében a tankötelesek 93%-a már iskolába járt, s a hét éven felüli lakosság 69%-a írni-olvasni tudott. Az iskolai lemorzsolódás azonban még nagymértékű volt, egy 1905. évi adat szerint 1000 tanköteles gyermek közül első osztályba járt 313 diákból csupán 47 jutott el a hatodik osztályba (Pukánszky 2002).

A századelőn az értelmiség ideológiai, kulturális, politikai útkeresésének eredményeként különféle csoportok, körök jöttek létre, melyek mind létrehozták a maguk politikai formációját, fórumát. Jászi Oszkár 1907-ben jelentette meg *Az Új Magyarország felé* című írását, melyben a Monarchiától való függetlenedést, a polgárság megszervezését megvalósító radikális politikai szerveződést indított útjára. A szabadkőműves páholyok segítségével és a hozzá csatlakozó liberális értelmiséggel 1914-ben megalapította az Országos Radikális Pártot.

A *Nyugat* – a század egyik legrangosabb irodalmi folyóiratának – megszületése is egyfajta útkeresésből, elégedetlenségből fakadt; a fiatal, feltörekvő író-költő nemzedék Fenyő Miksa szavaival: „szakítani akart a századvég konzervatív prózai hagyományaival” s helyét követelte az irodalmi életben, vagy ahogy Babits indokolja: „A *Nyugat* megindulásáig seholy sem volt otthonunk. A *Nyugat* azért jött létre, mert az előttiünk járó generáció hallani sem akart rólunk” (Kokas 2003). Így vált a – 1908. január elején Ignóty, Osvát Ernő és Fenyő Miksa által megalapított – *Nyugat* az értelmiség írói mozgalmának és az irodalmi modernségnek a fórumává. A lap, mint névválasztása is bizonyította, nyugati mintára helyet kívánt adni az impresszionista, szimbolista, naturalista törekvéseknek is, ezzel

első nemzedéke (Ady, Babits, Tóth, Karinthy, Juhász, Kosztolányi, Molnár) ki is vívta a hivatalos körök támadását. A „nyugatosokkal” szemben a konzervatív értelmiség *Napkelet* (Tormay Cecile) és *Új Idők* (Herczeg Ferenc) címen ellenlapokat indított.

A trianoni békediktátum, az ország megcsonkítása a húszas évek elején új kihívások elé állította az országot s az értelmiséget, mely eltérő reakciókkal válaszolt a példátlan történelmi tetre. Antiszemitizmus, alaptalan revíziós remények, irredenta eszmék, a magyar nép Kárpát-medencei elsőbbségének hirdetése, a magyar-szupremácia érzet, a keresztény kurzus kibontakozása, a kultúrfőlény-koncepció, a népi és urbánus vita és táborok megszületése mind Trianonhoz köthetők.

5.8. A Trianon utáni értelmiség, a népi-urbánus ellentét, a keresztény-nemzeti kurzus

Az Európában terjedő fajvédő zsidóellenesség a 20. század elején hazánkban is – a szociális, gazdasági, társadalmi bajok okaként a zsidókat megjelölve – követőkre talált az értelmiség egy részében; Méhely Lajos akadémikus, neves egyetemi tanár a *Cél* című folyóiratban nyíltan hirdette fajvédő eszméit, Orsós Ferenc akadémikus, a Magyar Orvosi Kamara elnöke az elsők között kérte és sürgette a zsidó orvosok deportálását, a cigányok sterilizálását és internálását. Legelső lépésként a felsőoktatásban tanuló zsidó fiatalok számának szabályozását kimondó törvény született meg. A kialakult helyzet előzménye, hogy az osztrák-magyar kiegyezést követően nagy létszámú zsidó bevándorlás történt az ország területére; a letelepedett zsidó lakosság gyermekei generációkon keresztül elsősorban az orvosi, jogi egyetemeken tanultak, e területeken arányuk – különösen az országon belüli létszámukhoz képest – felülreprezentált volt. 1920-ban az egyetemi végzettségűek 22,4%-a zsidó származású volt, míg az ország lakosságának csak 5,9%-át alkották (Varannai 1997). Trianon után az elcsatolt utódállamokból nagy számban érkeztek repatriált értelmiségiek; legnagyobb számban tanítók és köztisztviselők, megközelítőleg háromszázezren, de hazatértek a frontokról az egyetemi hallgatók és a diplomások is, ami súlyos elhelyezkedési feszültséget okozott (Kelemen 2007). Az értelmiségi túltermelést jól reprezentálja egy korabeli dokumentum; Bozsik Pál kereszténypárti képviselő 1920 áprilisában a Nemzetgyűlésben – a numerus clausus törvény megszavazása mellett érvelve – a háborús évfolyamok egyetemistáinak helyzetét ekképp írta le: „Igen-igen sokan vannak az ifjak között menekültek, akik igen nagy nyomorúsággal küzdenek, idegen megszállások elől jöttek ide és

tanulmányaikat, mint magyar érzelműek itt kívánják folytatni. Vannak [...] akik hárman járnak egy ágyra [...], vannak akik csak este tudnak szobájukba menni és akkor úgyszólván a földön egymás tetején fekszenek" (Bozsik 1920).

A háborút követően sok más európai országban hasonló volt a helyzet, s a diplomás munkanélküliség mérséklése céljából másutt is (Norvégia, Finnország, Skócia) vezettek be részleges egyetemi kvótarendszert, de az nem fordult elő, hogy kifejezetten az állampolgárok egy csoportjával, népfajával szemben hozzanak diszkriminatív intézkedéseket (Kovács M. 1995). 1917/18-ban az egyetemi hallgatók 40%-a volt zsidó származású, a budapesti orvosi egyetemen arányuk elérte az 55%-ot. A zsidó származásúak ilyen magas aránya a felsőoktatásban, az értelmiségiek munkanélkülisége, egyes zsidó értelmiségieknek az 1918/19-es forradalmakban játszott szerepe együtt az éledező antiszemitizmussal vezetett az 1920-ban elfogadott „*numerus clausus*” (zárt szám) törvény – a XXV. tc. – megszületéséhez, ami a felsőoktatásba felvehető zsidó származásúak arányát hat százalékban állapította meg.⁴⁶ A jogszabálynak való megfelelés egyetemenként eltérő volt; a budapesti egyetemeken szigorúan, a vidéki intézményekben kevésbé szigorúan alkalmazták; az 1927/28-as tanévre azonban 8%-ra csökkent a zsidó származású egyetemi hallgatók aránya.⁴⁷

Trianonra adott válaszként terjedt el a kultúrfölény-koncepció, melynek elindítója ifj. gr. Andrássy Gyula – ugyan már 1912-ben megírt, de ekkor megjelentetett –, s a *Magyar Kultúrában* 1921-ben közzölt, *A magyar értelmiség feladatairól* című írása, melynek lényege: „*Régi dicsőségünk csak a magyar lélek egységéből, kultúrájából foghat kinőni...*” (Andrássy 1921). Az 1922-ben kinevezett Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter is hasonló szellemben fogott hozzá a hazai oktatás átalakításához; a kultúrfölény-programjához kapcsolva a neonacionalizmust, a szellemi népgyógyítás eszméjét, amint azt beköszöntő beszédében is mondta: „*A magyar hazát elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá*” (Klebelsberg 1922). A közép- és felsőoktatás, a tanárképzés megreformálása, nyolcosztályos népiskolák felállítása, népiskola-építési akció, az iskolán kívüli népművelés megszervezése nagymértékben hozzájárult az ország jövőbeli értelmiségének neveléséhez. Ugyanakkor ebben az időszakban terjedt el a tanítók

⁴⁶ 1928-ban, a bethleni konszolidáció idején enyhítették, majd 1939-ben a második zsidótörvényben visszaállították a kvótát.

⁴⁷ Varannai Zoltán 1997. *Numerus Clausus. Rubicon* 1, Horthy-rendszer.
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/numerus_clausus (2011. 11. 04.)

társadalmi elszigeteltségére, kiszolgáltatottságára utaló – a tanító, mint a „nemzet napszámosa” – mítosz és elnevezés is (Kelemen 2007).

Míg a húszas évek klebelsbergi oktatáspolitikájának középpontjában a valláserkölcsi nevelés állt, az azt követő harmincas években – Hóman Bálint minisztersége alatt – a nemzetté válás koncepciója került előtérbe. Hóman nevéhez fűződik az egységes középiskolai oktatási intézmény, a gimnázium létrehozása 1934-ben, azzal a céllal, hogy „a nemzet életében vezető szerepre hivatott értelmiség nevelésének iskolája” legyen, ennek érdekében megfelelő kontraszelekció működött a gyermekek felvételénél. Így történhetett, hogy a harmincas évek végéig az alsóbb néposztályokból származók aránya a gimnáziumokban csupán 5,1 % volt (Pukánszky–Németh 1996). Minden nehézség ellenére e kor olyan kiváló művészeket, tudósokat mutathat fel, mint Szőnyi, Aba-Novák, Molnár C. Pál a festők, Kisfaludi, Stróbl, Pátzay a szobrászok között, s ekkor kapott Nobel-díjat először magyar kutató.⁴⁸ Szent-Györgyi Albert szegedi professzor 1937-ben, többek között a C-vitamin szerepének felfedezéséért kapta az elismerést, s ebben az időben még hazánkban éltek és alkottak a később Nobel-díjban részesülő tudósaink, Hevesy, Békésy és Wigner.

A Trianon utáni új nemzettudat kialakításában, a fasizmussal és a kommunizmussal szemben a magyarság saját útjának megtalálásában az írók új nemzedéke, a népi írók mozgalma vezető szerepet játszott. Németh László 1928-ban *Népiesség és népiség* című esszéjében vázolta a mozgalom célját; e szerint az irodalomnak új, népi tartalmat kell adni, ez fogja előkészíteni és kiformálni a jövő politikáját, s így új reformkor jöhet el Magyarországon. A népi írók körébe tartozók többsége – Erdélyi, Illyés, Tamási, Darvas, Juhász – paraszti származású, fiatal értelmiségi volt, mások – Veres, Sinka, Szabó Pál, Nagy Imre – magasabb iskolai végzettség nélkül, önképzés útján váltak íróvá. A népi írókhoz csatlakoztak középosztálybeli értelmiségi – többnyire vidéki értelmiségi – családból származó írók, Németh, Kodolányi, Féja, Gombos, Gulyás, valamint a budapesti Szabó Zoltán (Görömbei 2005). Az általuk elindított mozgalomhoz köthető a Márciusi Front, a Szárszói Konferenciák, s olyan fórumok, mint a *Tanú*, *Válasz*, *Kelet Népe*, *Magyar Csillag*. Püski Sándor a Magyar Élet Kiadót a népi írók műveinek megjelenetése céljából alapította.

⁴⁸ Magyar származású tudósok kaptak már előtte is Nobel-díjat; Lénárd Fülöp 1905, Bárány Róbert 1914, Zsigmondy Richárd 1925, de nem volt igazi kötődésük, kapcsolatuk hazánkkal.

A népi írók mozgalmán belül idővel eltérő vélemények alakultak ki a magyarság további sorsát illetően; Erdei és a köréje csoportosuló írók meggyőződése szerint az egyetlen választható útnak a szocializmus tűnt, Németh és követői pedig egy „harmadik utat” tartottak elfogadhatónak. Egyetértés volt közöttük azonban abban, hogy az ország megújulása a parasztság felemelésén keresztül valósulhat meg, műveikben ezért főképp a parasztság kiszolgáltatott helyzetével, sorsával foglalkoztak. Gyakori témájuk az „alulso Magyarország”, az alföldi „ridegparasztság”, illetve a székely nép sorsának, életének ábrázolása. Kiemelkedik közülük Illyés *Puszták népe* című önéletrajzi, szociográfiái írása, melyről Babits úgy vélekedett, olyan, mintha egy ismeretlen földrészről és lakóiról szólna (Görömbei 2005).

A húszas, harmincas évektől egyre nyilvánvalóbb és élesebb lett a vita, az ellentét a népi és az urbánus, azaz a konzervatív és a liberális írók, költők, alkotók között, a két tábor határai egyértelműek voltak; a kezdetben kulturális értékrendbeli ellentét a történelem során politikai-ideológiai szembenállássá élesedett. Míg a népiek meggyőződéssel vallották, hogy az ország modernizálódása, felemelkedése a parasztság által valósul meg, az urbánusok (Ignotus, Zsolt, Fejtő, Hatvany) az Erdei-féle parasztpolgárosodás koncepciót súlyos kritikával utasították el: *„A parasztságra korlátozódó horizontból inkább a múlta lehet rálátni, mint a jövőre. Irritáló és abszurd az a törekvésük, hogy elérjék a politikai, kulturális elit, sőt, a kultúrát elsősorban fenntartó polgári (főként zsidó) közösség leváltását is”* (Nagy 2005). A népiesek, falukutatók, parasztírók az urbánusokat öncélú világpolgároknak, a nagyvárosi zsidó irodalom képviselőinek tartották, őket pedig az urbánusok elmaradottnak, vidékiesnek, provinciálisnak titulálták. Márai különösen bírálta a népi mozgalmat, a polgárság küldetéses szerepét kiemelve elutasította az általa műveletlennek, tudatlannak, szellemileg pallérozatlannak tartott népi írókat. Naplójában így indokol: *„Miért vagyok urbánus? Mert hiszek abban: mindig, mindent a városi emberek adtak az emberiségnek, a többletet, az arányt, a gondolatot, a szépet. Nem a pásztorok, nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történetének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondták el, hanem a fórumokon”* (Márai 1945).

A népi-urbánus vitát a történelem során gyakran torzították magyar-zsidó ellentété. S bár a zsidó származású magyar értelmiség nagyobb arányban képviseltette magát a radikális demokraták között, a népiek táborában is voltak zsidó írók, költők, mint Sárközi György, Szerb Antal és Kerényi Károly. A népi-urbánus ellentétből magyar-zsidó szembenállás kreálásának két fő oka van; a városiasodott életkörülmények és kultúra megteremtésében a hazai zsidóság jelentős szerepet

játszott, ugyanakkor a zsidó származású magyar értelmiség a nemzeti jelszavak alatt zajló 1919/1920-as antiszemita megnyilvánulások óta minden nemzeti megmozdulást antiszemitának bélyegzett, s emiatt indított támadást a népiek ellen. El kell ismerni azonban azt is, hogy a harmincas években felerősödő antiszemitizmus hatására a népi mozgalom uszályában is megjelentek zsidóellenes írások (Salamon 2008), különösen Erdélyi József *Solymosi Eszter vére* című, uszító hangú versét idézték gyakran nyilas lapok.

A század elején, 1919 augusztusa után bontott zászlót a keresztény-nemzeti kurzus; hirdette a konzervatív jobboldaliság értékeit, elutasítva a baloldali eszméket, a politikai és gazdasági liberalizmust. A kurzushoz csatlakozó értelmiségiek vezetője Prohászka Ottokár, székesfehérvári megyéspüspök volt, aki a mozgalom eszmeiségét így foglalta össze: „*Mi hiszünk a keresztény feltámadásban, mi hirdetjük a keresztény kurzust, fennen magasztaljuk az erkölcsi ébredést, a társadalom szanálását, az életenergiák feltámadását is*” (Prohászka 1920). Követői vele együtt vallották, az ország újjászületése csakis keresztény és nemzeti alapokon történhet. A keresztény kurzust is gyakran illették az antiszemitizmus vádjával, Prohászka erről így vélekedett: „*Az én antiszemitizmusom nem gyűlölködés, hanem a nemzet emelése, szellemének ébresztése [...], nem egyéb, mint antidekadencia, antiintellektualizmus, antiblazírtság. Nem akarom a zsidókat gettóba zárni, de viszont azt sem akarom, hogy a gettók szelleme kiömljék lelki életünk virányaira. Láttam romba dőlni egeket és kialudni örök fényeket; s ennek oka a keresztény hitnek és erkölcsnek folytonos támadása a zsidó sajtó által*” (Prohászka 1920). A kurzus a közösségépítés, nemzetépítés tömegszervezeteit is létrehozta országszerte; a KALOT, a KALÁSZ, a levente- és cserkészmozgalom, s az újjáéledő népfőiskolai mozgalom a nemzeti öntudat megerősítését, az életerős, műveltebb magyarság kinevelését szolgálta. Az értelmiség nagy része – Móricz, Kodolányi, Erdei, Féja, Német, Illyés, Csepregi – felismerve a feladat súlyát, lelkesen vett részt a népművelő mozgalomban.

A harmincas években egyéb kezdeményezések is indultak az alulról jövő fiatalok tanulmányainak támogatására, tehetségük kibontakoztatásának érdekében a Sárospataki Református Kollégiumban, az Eötvös Kollégiumban, valamint az új, szociális jellegű Horthy Kollégiumban. A felsőoktatásban tanuló fiatalok részt vettek a falukutató mozgalomban, a középiskolásokat pedig a regőscserkészlet igyekezett népnemzeti szellemben nevelni. Az évtized végén egy új, népi kollégiumi mozgalom bontakozott ki a fővárosban tanuló, paraszti származású fiatalok körében. A mindössze ötven diákból álló Parasztfőiskolások Közössége Györffy István egyetemi tanár, néprajztudós körül csoportosult, aki

bevonta őket falukutató munkáiba, majd Bolyai néven egy új kollégiumot alapított számukra. A bentlakásos internátus célja az volt, hogy a – leginkább paraszti származású – fiatalokat támogassa az értelmiségivé válás útján, de úgy, hogy közben népi gyökereiket, identitásukat megtartsák. A Bolyai – majd később Győrffy – Kollégiumot mind a korabeli értelmiség, mind a politikai vezetés egyaránt támogatta. A diákok részt vettek az 1943-as szárszói konferencia megszervezésében, s tagjai voltak a németellenes nemzeti ellenállási mozgalomnak is.

5.9. A háború felé sodródó ország értelmisége, szerveződés, ellenállás a háború éveiben

A harmincas évek végén, a világháború felé sodródva az egyre erősödő nemzetiszocialista mozgalmak, a Szálasi vezette nyilas uszító propaganda következtében ismét felszínre került a zsidókérdés; legfőbb vád volt velük szemben, hogy aránytalanul vesznek részt a gazdasági és kulturális életben, nem olvadtak be a többségi magyar nemzetbe, különálló, sajátos életet élnek, sajátos világszemlélettel és felfogással. A szélsőségesen agresszív, rasszista Magyar Nemzeti Szocialista Pártot ugyan betiltották, s annak vezetőjét, Szálasi és hetvenkét társát rendőri felügyelet alá helyezték, ennek ellenére Szálasi a Nemzeti Figyelő című újságon keresztül irányította, szervezte a szélsőjobboldali mozgalmat. Az Anschluss után hamarosan megszületett az első zsidótörvény „*A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról*” címmel.⁴⁹ Már a törvény tervezetének megjelenésekor a magyar értelmiség prominens képviselői, írók, művészek, tudósok – többek között Bartók Béla, Bernáth Aurél, Csók István, Darvas József, Ferenczy Noémi, Féja Géza, Kernstok Károly, Kodály Zoltán, Márffy Ödön, Molnár Kálmán, Móricz Zsigmond, Polner Ödön, Schöpflin Aladár, Somlay Artúr, Szabó Zoltán, Tersánszky Józsi Jenő, Vaszary János, Vikár Béla és Zilahy Lajos – deklarációt tettek közzé a Pesti Naplóban⁵⁰ (Ladányi 2010). A törvény elleni tiltakozást ötvenhatan írták alá; népies írók, urbánusok, nyugatosok egyaránt találhatók az aláírók között.

A tiltakozás ellenére 1939-ben életbe lépett a II. zsidótörvény,⁵¹ ami már nem vallási, hanem faji alapon szabályozta a zsidók életét. Az értel-

⁴⁹ 1938:XV.tc.

⁵⁰ *Pesti Napló* 1938. május 5. lapszámában

⁵¹ 1939:IV. tc.

miségi pályákon 6%-ra, az állami alkalmazottak körében 0%-ra csökkenték az alkalmazható zsidók arányát, s megszűnt kamarai tagságuk is. Ugyanez év szeptember elsején a németek lerohanták Lengyelországot, s ezzel megkezdődött a II. világháború.

A háború évei alatt, az 1944 márciusában bekövetkezett német megszállásig a hazai értelmiség különböző irányzatai utakat, megoldási módokat kerestek előbb a háborúba belépés elkerülésére, később a kiugrássra, majd a háború utáni új életre. Az útkeresést, az értelmiség felelősségét vizsgálja Németh László 1939-ben megjelent, akkor a közéletben és az irodalmi életben egyaránt nagy vihart kavarázó, de ma is viták kereszttüzeiben álló, *Kisebbségben* című írása. Ebben van szó először a „mélymagyar” és „hígmagyar” minősítésekről, ami a mai napig alapot ad szélsőséges eszmék alátámasztására. Németh azonban e megjelölésekkel nem érték-, hanem ténymegállapítást akart tenni; az értékteremtő értelmiség kontraszelekcióját értette nemzetkarakterológiája szempontja alatt. Megkülönböztette azt az értelmiséget, akik idegen mintákat vettek át kritikátlanul és alkalmaztak a magyar kultúrában, illetve azokat, akik beágyazódva a magyar kultúrába, a közösségek életébe hoztak létre nem felszínes, silány dolgokat. Mivel azonban a „mélymagyarok” felhígtak vagy háttérbe szorultak, a jött-magyarok foglalták el a megüresedett helyeket.⁵² Antiszemitának ítélt, nagy vihart kavart megjegyzéseit 1942-ben írt *Fantomok ellen* című írásában így magyarázta: „Az első hígmagyar, akit megismertem, az anyám volt, az első mély magyar az apám. S anyám fizikumába, vérmérsékletébe, osztályába zárva visszavágyódtam a pásztor ég alá, amely alatt apám az Érmenti akolban juhászoktól tanult csillagászatot.” A múltbeli jött-magyarokról pedig ekképp vélekedett: „Mi a jött magyart is elfogadtuk, ha jótulajdonságaival közénk akart állni, nem voltunk olyan sokan, hogy a németek alaposságát és szellemi lelkesedését, vagy a gyors zsidó tájékozódást, a jobb zsidók aszkézisét eltiltsuk magunktól.” A korabeli álláspontja: „A magyar fajiság sosem volt és legyen taszító ököl, hanem becsületesen kinyújtott kéz. Álláspontunk a jött-magyarokkal szemben nem lehet más, mint hogy rájuk is szükség van, amennyire használni tudnak és akarnak” (Németh 1942). Német és nyilas ellenességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a nyilas terror alatt napokig bújtatta lakásán Zelk Zoltánt, az erdélyi származású zsidó költőt.

A háború évei alatt sem csitultak az értelmiségen belüli súlyos ellentétek, amint ez Veres Péter 1940-ben kelt írásából kiolvasható: „A parasztság az igazi magyarság. A nem paraszti származásúakat még támadni sem

⁵² Részletesen: Török Bálint 2003. *Mit mondott Németh László Szárszón?* C.E.T Central European Time IX. 11–12.

érdemes, csak azt mondani, hogy nincs közünk hozzájuk. Az értelmiség műveltsége »nemzetközi álműveltség«, amelyet Nyugat-Európa és Amerika nagyvárosainak aszfaltjáról és kultúrszemétdombjáról sodort ide a kapitalista forgószél» (Veres 1940).

1942. november elején Kállay miniszterelnök és a vezérkari főnök Lillafüreden találkozóra hívta az ország meghatározó íróit, alkotóit – köztük Tamásit, Márait, Illyést, Szabó Lőrincet – de nem hívták meg a zsidó származásúakat, Sárközit, Szerb Antalt, Radnótit, Szomorót, Szép Ernőt. A megbeszélés témája az ország helyzete volt, s közös gondolkodás a béke megteremtésének lehetőségeiről. Kállay ekkor már kereste a kiugrás lehetőségeit, a kapcsolatot a nyugati szövetségesekkel; e célból vállalta a küldetést a kor legkiválóbb magyar tudósa, az akkor már Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert Isztambulba, ahol a különbséke lehetőségeiről tárgyalta. (Hitler később emiatt adott ki személyesen parancsot Szent-Györgyi elfogására.) A titkos tárgyalásokat szolgálta az ország másik nagy tudósának, Bay Zoltánnak a találmánya is; műszakilag megvalósította titkos rádióhíd működését Budapest és London között.

A lillafüredinél jóval nagyobb megmozdulás volt az 1943-ban megtartott Szárszói Konferencia a református Soli Deo Gloria Szövetség⁵³ és Püski Sándor szervezésében. A több száz résztvevő; írók, költők, nevelők, lelkészek, szellemi és fizikai munkások, diák és paraszt fiatalok témája az 1939 óta tartó háború, a magyar nép helyzete és jövője volt. A találkozón a fő előadó Németh László, de felszólalt Kodolányi, Veres, Erdei, Karácsony és Féja is. A konferencián heves vita alakult ki a jövő útját illetően Erdei és Németh között; előbbi szerint az esélyek alapján nincs más út, mint a szocializmus, Németh viszont a kapitalizmus és a szocializmus közötti „harmadik út” mellett állt ki.

A németek 1944. március 19-iki magyarországi bevonulása, majd az azt követő százhetven napos nyilas terror, Szálasi rémuralma alatt megkezdődött a vidéki zsidóság, cigányság deportálása, a budapesti gettó felállítása, halálmenetek útra indítása. A hazai zsidó értelmiség egy része elmenekült, másokat meggyilkoltak, elhurcoltak, a halálmenetekben, haláltáborokban lelték halálukat. A nem zsidó értelmiségiek közül

⁵³ A Soli Deo Gloria (Egyedül Istené a dicsőség!) Református Mozgalom, majd Szövetség 1921 nyarán Siófokon (pontosabban Somogykilitin) rendezett országos teológustalálkozón Töltéssy Zoltán vezetésével harminc lelkes fiatal részvételével jött létre. Céljuk a magyar református egyház megújításán keresztül a nemzet megújulásának elérése volt; a mozgalomban résztvevők karitatív és lelki munkát végeztek. (Havas–Kulifay 1992). Az 1949-ben feloszlott szervezet 1994-ben Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom néven újjalakult.

voltak, akik felemelték szavukat a borzalmak ellen, sőt mentették a zsidókat, menekülteket bújtattak, s voltak, akik asszisztáltak az eseményekhez. Halálmenetben, megsemmisítő táborban, munkaszolgálatban halt meg Radnóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal, Szép Ernő, Halász Gábor, Gelléri Andor Endre, Szomory Dezső. 1944 és 1945 között több mint egymillió magyar menekült el az országból, 1944-ben az Angliai Magyar Tanács legismertebb emigrált tagjai: Hatvany, Ignótus, Polányi (Borbándi 2006). Amerikában telepedett le Bartók, Molnár, Lengyel, Jászi. A deportálások ellen tiltakoztak – gyakran az életükkel fizetve érte –, zsidókat, menekülteket bújtattak egyházi értelmiségiek, s a hazai művész, irodalmi élet képviselői egyaránt; Apor Vilmos győri, Hamvas Endre csanádi katolikus püspökök, Ravasz László református püspök, Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész, Márton Áron erdélyi püspök, Kálló Ferenc katolikus esperes, Salkaházi Sára és Schlacta Margit szociális nővérek, Jávor Pál, Karády Katalin, Ottlik Géza, Ferenczy Béni.

5.10. A magyar értelmiség cseréje, népi kollégiumi mozgalom

1945 után az ország újjáépítésében kezdetben nélkülözhetetlen feladat hárult az értelmiség minden csoportjára; a magas színvonalú egyházi iskolákban folyó oktatói-nevelői munka, az iskolarendszer átalakítása – a nyolcosztályos általános iskolák, a négyosztályos gimnáziumok és szakjellegű iskolák létrehozása – az esélyegyenlőség érdekében, az analfabétizmus felszámolásáért, a néptömegek művelődéséért indult mozgalom számított minden értelmiségire. A háborút követően a volt Györffy kollégisták 1945-ben részt vettek a földosztásban, s kezdtek újrászervezni a mozgalmat. 1946-ban zászlót bontott a Népi Kollégium mozgalom, melynek célja továbbra is az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó fiatalok magasabb szintű oktatásának, továbbtanulásának biztosítása, valamint nemzeti érzelmű, népi kötődésű értelmiség kinevelése volt. A NÉKOSZ⁵⁴ jelmondataul választott Illyés idézet szerint: *„A magyar értelmiség cseréje folyik. De semmi lényeges csere – semmi lényeges változás – nem fog történni, ha az adatok bediktálása közben a belépők nem ejtik ki valamelyikét a két szónak: munkás, paraszt. Ez a legdöntőbb, legnehezebb, legsürgetőbb. Ettől az új szellemi rétegtől jön az új szellemi front”* (Pukánszky–Németh 1996). Az újjáépítés korszakában százötven népi kollégium létesült az országban, közel tizenötezer népi kollégista tanult az alap-, közép- és felsőoktatás-

⁵⁴ Népi Kollégiumok Országos Szervezete

ban. A népi írók mellett baloldali kötődésű politikusok is támogatták a kollégiumokat, melyek belső élete a protestáns internátusok hagyománya szerint szerveződött, s mind a népi írók mozgalmából, mind pedig a munkásmozgalom eszméiből merítettek ösztönzést. A kollégiumok működését demokratikus önkormányzás biztosította, saját szabályokat állítottak fel, tagjaikat tudatos önképzésre, kritikus gondolkodásra nevelték, tevékenységük kulturális és honismereti területeken egyaránt jelentős volt. Pártfogói Testületeikben az ország gazdasági, társadalmi, politikai életének képviselői, miniszterek, államtitkárok, az Országgyűlés tagjai szerepeltek (Papp 2008). Népi kollégisták voltak – többek között – az irodalmi, művészi élet későbbi kiváló képviselői közül Nagy László, Juhász Ferenc, Simon István írók, Jancsó Miklós és Bacsó Péter filmrendezők, Soós Imre, Szirtes Ádám, Horváth Teri, Berek Kati, Váradi Hédi és Psota Irén színművészek. Közülük is kiemelkedik a tragikus sorsú, fiatalon elhunyt színész zseni Soós Imre, akinek életútja szomorú példája a nagyon mélyről jött, majd hirtelen magasra jutott ember életének.

Soós Imre 1930-ban született Balmazújvárosban, nyolcgyermekes tanyasi, szegényparaszti családból származott. Nagyapja írástudatlan volt, ő is csak néhány elemi végzet, majd szüleivel, testvéreivel a földéken dolgozott. Kamaszként – pénzkeresés céljából – egy arra járó, utazó színész-statisztaválogató stábnál jelentkezett felvételre, akik felismerve tehetségét, Budapestre küldték a Színművészeti Akadémiára. 18 évesen került fel a fővárosba – ahogy írták, mondták róla: „a libalegelőről egyenesen a Rákóczi útra”. Népi kollégista lett, tanácstagga választották, ideológiai-politikai képzésben igyekeztek részesíteni, ideális munkás-parasztkádernek tekintették. Nagyon hamar magasra került, még csak színi növendék volt, de már zseniként ünnepelték, ráosztották 1949-ben a Ludas Matyi című film főszerepét, amivel Karlovy Varyban elnyerte a legjobb férfi főszereplő díját. Kiemelkedő tehetségének köszönhetően számtalan filmben, színdarabban játszott, legendás szerepmegformálásai mellett azonban magánélete kiegyensúlyozatlan volt. Korán felismerte alacsony iskolázottságából fakadó hiányosságait, szinte folyton olvasott, falta a könyveket, hogy tudását, ismereteit pótolja, felzárkózhasson társai szintjére. Sok nehézsége támadt abból, hogy nem tartotta fontosnak a politikai, ideológiai szerepvállalást, mindemellett a filmvásznon számtalan szerepben a lelkes, elkötelezett ifjúmunkást alakította. Felismerték ugyan zseniális tehetségét, de kimondottan nevelési célból gyakran nem adtak megfelelő szerepeket neki, az Akadémia elvégzése után 1952-ben pedig ugyanilyen célból – hogy „lehűtsék forrófejűségét” – vidékre, Debrecenbe küldték. Országos hírvű volt már ekkor, de a vidéki színházban

ellenségesen fogadták, nem respektálták, háta mögött „reklámparasztnak” nevezték, politikai pártfogoltnak tekintették. Feszültségét, félelmét alkohollal, mértéktelen dohányzással, önpusztító életmóddal kezelte, sőt öngyilkosságot is megkísérelt. Közben számos új, nagyszerű szerepet alakított, 1954-ben Jászai-díjat kapott, 1955-től már a Madách Színház művésze. 1957-ben nagyon készült a Világifjúsági Találkozóra, mint a magyar delegáció tagja kiutazni, de nem engedték; félve attól, hogy paraszti származása miatt nem tud viselkedni. Csalódása, depressziója, félelmei, magánéleti problémái elől menekülve 1957-ben – nem egészen tisztázott körülmények között – öngyilkosságot követett el. Kortársai, kritikái szerint rendkívüli tehetség volt, akit a korai siker tönkretett.⁵⁵

A koalíció éveiben rendkívül élénk irodalmi, művészeti, tudományos élet folyt az országban, különösen a fővárosban. A Budapestre érkező Otto Klemperer gumicsizmában, kopott pulóverben vezényelte a Zeneakadémián Beethoven IX. szimfóniáját, kinyitották kapukat a színházak, Várkonyi a Művész Színházat, Major a Nemzetit vezette, s az Operában is megkezdődtek az előadások. A papírral beragasztott ablakú egyetemi előadókban Pátzai, Gegesi-Kiss, Szent-Györgyi Albert, Zilahy tanított (Nemeskürty 2010). A számtalan új folyóiratban Márai, Nagy, Déry, Kassák, Zelk és a fiatal generáció, Mándy, Pilinszky, Végh, Nemes-Nagy rendszeresen publikáltak. A népi írók háttérbe szorultak, sokan önként visszavonultak.

5.11. A Rákosi-diktatúra, a népi demokrácia új, munkás-paraszti értelmisége

1948 a fordulat éve – a magyar történelem s a magyar értelmiség történelmének újabb töréspontja –, a Rákosi-diktatúra kiépülésének, a Gerő, Farkas, Rudas, Lukács, Münnich és Révai nevével jelzett korszak kezdete. Az erősödő diktatúra, a totális irányítás nem tűrte a másképp gondolkodást, támadást indított minden mozgalom, szervezet ellen. Elsőként 1948 júniusában, Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére, miszerint „*az iskolaügy elsőrendű politikai és hatalmi ügy*” (Huszár 1978), törvény született⁵⁶ az egyházi és magániskolák államosításáról. 6505 katolikus, református, evangélikus és zsidó oktatási intézmény szűnt meg, került állami fenntartásba. Rajk utasítására megszűntették a népfőiskolai mozgalmat, a cserkészetet beolvasztották

⁵⁵ www.szineszkonyvtar.hu

⁵⁶ 1948. évi 33. tc.

az úttörőmozgalomba. Még ezen a nyáron megindult a támadás a népi kollégiumi mozgalom ellen is, annak ellenére, hogy a mozgalomnak erős baloldali kötődése is volt – támogatói között tudhatta többek között kezdettől fogva Rajk László belügyminisztert – parasztromantika, anarchizmus és nacionalizmus vádjával támadták őket, tagjainak független gondolkodása, kritikai szemlélete miatt. A mozgalom egyértelmű parasztpárti kötődése, valamint a Kommunista Párt ifjúsági szervezeteivel, a MADISZ⁵⁷-szal való rivalizálása, majd végül Rajk letartóztatása eldöntötte a sorsát. 1948. szeptember végén Rákosi magához hívatta Kardos Lászlót, a NÉKOSZ vezetőjét, és közölte vele: „Nézzé, én a szocializmus dolgait még a régi nagykönyvből tanultam. [...] De arról sehol sem olvastam és hallottam, hogy a szocializmus útján népi kollégiumok is vannak, és hogy azokkal építik a szocializmust. A népi kollégiumokról egy szó sincs abban a nagykönyvben, és nem hiszem, hogy szükség van rájuk” (Pál 2004). 1949 nyarán felszámolták az országnak sok művészt, gondolkodót, értelmiségit kinevelő fényes szelek mozgalmát.

Az 1949-ben kibontakozó, ötvenes években kiteljesedő diktatúra fő ideológusai – Gerő, Révai, Horváth – az értelmiséget a nép és a kommunizmus ellenségeinek tekintették. A kitelepített kulákok, a megmaradt nemzeti középosztály, a köztisztviselők, s a nagy dinasztiák leszármazottai mellett diplomásokat, pártonkívüli (majd később párton belüli) értelmiségieket is reakciónak, osztályidegennek minősítve internáltak, börtönbe zártak. Az 1947-es választást követő kommunista hatalomátvétel a régi – 1938–1945 közötti zsidó-keresztény – megosztás helyébe a „munkás-paraszt származásúak” és a „többiek” megosztást állította. A Kommunista Párt a tudományos és kulturális élet felett is felügyeletet gyakorolt, a megalakult Értelmiségi Osztály vezetésével megkezdődött az átszervezés, tisztogatás, az új káder-értelmiség felállítása. A régi, úri értelmiséggel szemben Bibó is állást foglalt: „A magyar úri középosztályi értelmiség nem a tanult földművest, a remekelő kézművest, a kiváló szakmunkást érzi legközelebbi rokonának, hanem az úrnak azt a változatos skáláját; amely a vidéki földbirtokoson kezdődik, az úri szélhámoson végződik, s magában foglal mindenkit, aki éltét és helyét a világban egy végsőleg születésrendi eredetű társadalmi rangra alapozza, nem pedig a maga személyes, szakmai teljesítményére [...] az úr hűbéri-rendi jelenség, a középosztály kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az értelmiség örök emberi szerep. Az úri réteg és a középosztály felszámolása természetes és elkerülhetetlen” (Bibó 1947). Révai – a magyar kulturális élet teljhatalmú irányítója, a kommunista kultúrpolitika ideológiai vezetője – szintén az új értelmiség kialakulását szorgalmazta: „Új népi

⁵⁷ Magyarországi Demokratikus Ifjúsági Szövetség

értelmiség kell, ezt valljuk mi is. Mi is sikraszállunk azért, hogy a munkások és a parasztok gyermekei minél nagyobb számban jussanak be a középiskolákba és a főiskolákba [...]. Fél a magyar értelmiség az új népi értelmiség konkurrenciájától [...]. ...ez a törekvésünk, kinyitni a kapukat a nép számára,...a nem szakképzett és a néphez nem hű értelmiséget kiszorítsuk” (Révai 1947).

Az új értelmiség nevelése érdekében az oktatáspolitikában is a tisztogatás játszott fő szerepet; mivel az oktatás egyik fő célkitűzése a marxista ideológiának megfelelő állampolgárok nevelése lett, ennek megfelelő új tankönyvek készültek, s bezúzták, indexre tették a kommunista ideológiának meg nem felelő műveket. Így vonták ki a könyvtárakból Herczeg Ferenc, Kosáryné Réz Lola, Karl May, Tutsek Anna, Gaál Mózes, Benedek Elek, Babits, Sienkiewicz, Dumas, Kodolányi, Tamási és Sík könyveit, de reakciónak minősített és indexre kerültek a *Grimm-mesék*, *Macóka kalandjai*, *Dörmögő Dömötör*, *Kököszi és Bobojsza* is, Milne *Micimackója*, Robin Hood történetei, Molnár Gábor és Széchenyi Zsigmond útikönyvei.

Az oktatásügy a pártpolitika ellenőrzése és irányítása alá került; megindult a harc a klerikalizmus és a burzsoá ideológia ellen, a cél a fegyelmezett állampolgárok nevelése lett. Az új, munkás-paraszt származású értelmiség számarányának növelése érdekében kampány indult a fiatalok lemorzsolódása ellen, s az ötvenes évek közepére sikerült is elérni, hogy a beiratottak több mint fele elvégezte a nyolc osztályt. A középiskolai oktatásban is előtérbe került a munkás és paraszt családok gyermekeinek erőltetett beiskolázása. A felsőoktatásban ismét megjelentek a keretszámok; az 1948-as határozat szerint az ötvenes évek közepére el kellett érni, hogy a felsőoktatásban részt vevő hallgatók 60%-a munkás, paraszt-származású legyen. Ennek megfelelően 1955-ben az egyetemekre, főiskolákra jelentkező, értelmiségi családból származó fiatalok 69%-át nem vették fel (Pukánszki–Németh 1996). Bevezették az esti, majd a levelező oktatást, s gyakori volt, hogy érettségi nélkül kerültek be a felsőoktatásba, értelmiségi és vezetői munkakörökbe munkaskáderek. Az új értelmiség gyorsított képzésére létrehozták a szakérettségi lehetőségét, aminek eléréséhez a munkás és paraszti származású fiatalokat iskolán kívüli, gyorsított tanfolyamokon készítették fel. Az általános műveltségi tárgyak helyett mindössze két tárgyat tanultak a diákok, s ebből vizgáltak, majd az így szerzett érettségi elég volt az egyetemi, főiskolai továbbtanuláshoz. A gyorsított képzés a párt szándéka szerint történt, az 51600/1948. VKM rendelet alapján; „A hátrányos helyzetű társadalmi rétegek, elsősorban a munkás- és parasztfiatalok gyorsabb ütemű szakmai és kulturális felzárkóztatása” érdekében, illetve „a szocializmust építő társadalom új, szocialista értelmiségének kialakításához” (Sáska 2006). A népi demokrácia

sikerének lehetett elkönyvelni, hogy míg az 1937/38-as tanévben 11 747 fiatal tanult a felsőoktatásban, ez a szám 1953/54-re 38 383-ra emelkedett, s ezek közül 20 567 munkás vagy parasztszármazású volt (Sáska 2006). Az erőltetett beiskolázás azonban komoly színvonalbeli visszaesést eredményezett; az előírás szerinti arány biztosítása érdekében jóval gyengébb tudással és kisebb tanulási motivációval jutottak be a fiatalok a felsőoktatásba. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a felsőoktatási expanzió a minőség romlásához vezet. (A szakértelességi rendszerét végül 1955-ben meg is szüntették.)

Az ötvenes évektől a társadalom átrendezését szolgáló, felülről, hatalmi eszközökkel kikényszerített mobilizációért súlyos árat fizetett a társadalom. A kommunista párt egyértelműen önálló társadalmi mobilitási csatornává vált; a hithű, elkötelezett párttagok tömegei ezen keresztül jutottak magasabb pozícióba, státuszba. Az új értelmiség képzését szolgálta a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem, az MSZMP középszintű, területi elven működő oktatási intézménye, ahol a hároméves képzésen politikai, ideológiai ismereteket oktattak, majd egyéves továbbképző tanfolyamon lehetőség volt speciális ismereteket szerezni. E látszatmobilitási pályák – melyekben segéd- és betanított munkásokat, agrárproletárokat és szegényparasztjait sorból származókat erőszakosan szellemi, illetve vezetői munkakörökbe emeltek – mentén nem jött létre tényleges társadalmi integráció, nem alakultak ki valóban működő identifikációs szerepkészletek (Papp 2008).

A politikai vezetés ugyan látszólag kezet nyújtott az értelmiségnek: „Az t szeretnénk, hogy az értelmiség csatlakozzék ahhoz a táborhoz, amely a magyar demokráciát és vele a magyar népet révbe akarja vinni annyi szenvedés, nyugtalanság, zűrzavar és válság után” (Révai 1947). A valóságban azonban igen szűk mozgásteret biztosítva igyekezett ellenőrzése, befolyása alatt tartani őket. Az 1946-ban alapított *Újhold* című újságot, a fiatal író-nemzedék szépirodalmi folyóiratát, melyben Mándy, Örkény, Nemes Nagy, Pilinszky rendszeresen publikált, 1948-ban betiltották. A Magyar Írók Szövetségének első kongresszusán, 1951-ben egyértelművé vált, hogy az irodalmi élet is pártirányítás alá került, a másként gondolkodó tagokat kizárták. A Szövetség lapját – az 1950-ben, szovjet mintára alapított – *Irodalmi Újságot* 1951-ben átszervezték, s kizárólag a pártközpont cenzúrájától, az épp aktuális ideológiai, politikai áramlattól függött, hogy ki, kik publikálhattak benne, mely írócsoporthoz tartozók írásait jelentette meg.

Az értelmiség nagy részének komoly válságot okozott, hogy a szakszerűséget, hozzáértést a politikai megbízhatóság, lojalitás rendszerint felülírta. Az ötvenes években kibontakozó értelmiségellenes hangulatot

részen a pártapparátusba, közigazgatásba bekerült, alacsonyabban iskolázott káderek diplomásokkal szembeni ellenszenve, részben a fizikai munkát egyértelműen a szellemi munka fölé helyező pártideológia táplálta.

5.12. Az értelmiség szerepe az 1956-os forradalomban és a konszolidáció éveiben

Az íróársadalom továbbra is megosztott maradt, egymással szemben álltak a „nemzeti kommunisták” és a „polgári”, többnyire zsidó származású kommunisták; az előbbieket a paraszti életet, erkölcsöt mitizálták, s elítélték az „egyre terjedő burzsoá életstílust”, utóbbiak pedig provinciálisnak, igénytelennek minősítették őket. Minden ellentét ellenére azonban az értelmiség az *Irodalmi Újságon*, az 1954 decemberében megalakult Fiatal Magyar Értelmiségiek Klubján, valamint a Kossuth Klubban létrejött Petőfi Körön keresztül jelentősen hozzájárult az 1956-os forradalom szellemi előkészítéséhez. 1955 novemberében az ország vezető hatvan értelmiségije, írók, költők, újságírók, színészek, színházi rendezők, filmrendezők, zeneszerzők memorandumban foglaltak állást a párt politikája ellen. Tiltakozásukat Zelk Zoltán olvasta fel az Írószövetség november 10-én tartott ülésén.

1956 novemberében az *Irodalmi Újságban* megjelent Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán*, és Illyés Gyulának 1951-ben írt, de most először közreadott *Egy mondat a zsarnokságról* című verse. A forradalmi szervezésből kivették a részüket Budapest mellett Debrecen, Eger, Győr, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged és Veszprém egyetemének diákjai, oktatói. Az őket tömörítő MEFESZ⁵⁸ mellett meghatározó erőt képviselt a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, többek mellett Bibó, Illyés, Kéthly, Kodály, Németh és Tamási Áron részvételével. Október 23-án Veres Péter, a Magyar Írók Szövetségének elnöke olvasta fel a szövetség kiáltványát a Bem szobornál, Sinkovits Imre pedig – a Nemzeti Színház fiatal színésze – elszavalta a *Nemzeti dalt*. November 4-én reggel – a szovjet csapatok hajnali bevonulása után – a rádióban Háy Gyula író, drámaíró és felesége olvasta be több nyelven a világ politikusaikhoz, népéhez intézett segélykérést: „Segítsetek! Segítsetek!”

⁵⁸ A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956 október 16-án alakult Szegeden, majd a mozgalomhoz az ország több egyetemének diáksága csatlakozott.

A forradalom leverése után, a megtorlások elől elmenekülő közel kétszázezer emigráns között számos értelmiségi is elhagyta az országot, s a forradalomban játszott szerepük miatt sokakat – mint Déry, Zelk, Háy, Eörsi, Fekete, Pomogáts, Kosáry, Bibó, Tildy, Darvas Iván – bebörtönöztek, internálótáborokba zártak. A „Nagy Íróper” 1957. október 25-én kezdődött, ami ellen a külföldre emigrált értelmiségiek mozgósítottak; Párizsban Déry Tibor Bizottság alakult, Fejtő és Gara a Nobel-díjas francia írókat maguk mellé állítva tiltakozó levelet küldtek Kádárnak, s Ignótus is szervezte a nemzetközi tiltakozó megnyilvánulásokat. A perben a fővádlottakat súlyos börtönbüntetésekre, néhányat életfogytiglanra ítélték. Nemzetközi nyomásra azonban 1960 végére mindenki kiszabadult. Mások – Illyés, Tamási, Kodolányi, Sinka, Örkény, Benjámin, és a fiatalabb írónemzedék tagjai közül Nagy, Juhász, Fodor, Santa, Galgóczi, Moldova – a kényszerű, vagy az önkéntes hallgatást választották (Pomogáts 2009). Betiltották az *Irodalmi Újságot*,⁵⁹ s a Petőfi Kör is.

Az értelmiség megfélemlítése mellett továbbra is fontos cél maradt az új értelmiség kinevelése, valamint a kiegyezés keresése a régiekkel. A kádári konszolidáció éveiben a kultúrpolitikában, s az értelmiséggel való viszonyban az „ostor és mézesmadzag”, majd az Aczél Györgyhöz – a Kádár-rendszer alatt a kulturális élet legfőbb ideológusa, irányítója – kapcsolódó „három T” (tiltás, tűrés, támogatás) módszere, szemlélete uralkodott.⁶⁰ Az értelmiség egy része – megfelelően lavírozva az aktuális politikai széljárások között, s különalkut kötve Aczéllal – megtalálta helyét az adott politikai berendezkedésben is, sőt, Aczél tanácsadói lettek, mint Illyés, Németh, Veres, Déry, Örkény, Kodály, Gyurkó, Lukács és Jancsó (Standeisky 2006).

A hatvanas évek elején az oktatáspolitikában jelentős változás történt; az ötvenes évek erőltetett beiskolázási politikájának következtében az értelmiségi pályákon tútelítettség, diplomás munkanélküliség alakult ki. Ennek köszönhető, hogy az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962 novemberében eltörölték a numerus politicus gyakorlatát; „Az emberek megítélésében ma minden tisztség és funkció betöltésénél a szocialista rendszerhez való hűség mellett a hozzáértés és a rátermettség a döntő [...] nincs szükség többé tanulóifjúságunk származás szerinti kategorizálására” (Sáska 2006). A rende-

⁵⁹ Hazai betiltása után az emigráció egyik jelentős orgánumává vált; 1957-től Bécsben jelent meg Faludy György, majd 1962-től Párizsban Méray Tibor szerkesztésében, 1989-ig.

⁶⁰ A 3T minősítést azonban nem Aczél találta ki, hanem Németh László írta le és ajánlotta 1962-ben megjelent, *Ha én miniszter lennék* című írásában.

let következtében jelentősen csökkent a munkás-paraszt diákok aránya a felsőoktatásban, de az általános iskolázottság mutatói tovább javultak, bevezetésre került a szakközépiskolai képzés, s a tankötelezettséget tizenhat éves korig kiterjesztették.

5.13. Értelmiség a Kádár-korszak és a 3T évtizedeiben

A Kádár-korszak puha diktatúrájának nevezett hatvanas éveiben mind a gazdasági, mind a kulturális életben bizonyos fokú nyitottság, pluralizmus jelent meg; az „*aki nincs ellenünk, velünk van*” szemlélet nagyobb mozgásteret biztosított az értelmiségnek is. Az irodalmi élet első vonalából Németh László visszavonult, Illyés lett a „nagy öreg”, aki jó kapcsolatot ápolt Aczéllal és Kádárral, s ez az íróársadalommal való viszonyukra is kedvezően hatott. Az értelmiségen belül a szocialista ipartermelésben résztvevő műszaki értelmiség, valamint az orvosok presztízse volt magas, a jogászoké visszaesett, a pedagógusok elismerése pedig alacsony volt.

A hatvanas évek vége szellemi életének – témánk szempontjából különösen fontos – meghatározó szerveződése a Kemény István szociológus köré csoportosuló fiatal értelmiségiek társasága. Kemény 1969–1972 között végezte szegény- és cigánykutatásait, melybe bevont fiatal értelmiségi fiatalokat (Solt, Havas, Demszky, Csongor, Csalog, Szelényi) is. A kutatás mellett szemináriumokat is tartott nekik, ahol a kor szellemiségétől, propagandaszövegétől teljesen eltérő polgári hagyományt, polgári gondolkodásmódot közvetített. Már 1970-ben megfogalmazta: „*Előre látható, hogy egy-két évtized múlva felesleg képződik tanulatlan munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni*” (F. Havas 2008). Kritikus hangvétele, a körülötte szerveződő fiatalság, az uralkodó ideológiának meg nem felelő írásai retorziókat eredményezett; előbb publikációs tilalom alá került, majd felfüggesztették állásából. 1977-ben elhagyta az országot – Párizsba emigrált –, s majd csak a rendszerváltás után tért haza.

A hetvenes években az előző évek viszonylagos szabadsága után – a ’68-as kelet-európai események következtében – ismét a szellemi, kulturális élet fékezése vált céljá, megkezdődött a tisztogatás (letartóztatások, perek) még a párttag értelmiségiek körében is. 1974. október 23-án izgatás vádjával őrizetbe vették Konrád Györgyöt és Szelényi Ivánt Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, szamizdatban megjelent írásukért. Egy hét múlva szabadon engedték őket, erősen biztatva mindkettőjüket az ország mielőbbi elhagyására.

A politika szigorodása ellenére egyre intenzívebbé vált az ellenzék, az ellenkultúra szerveződése. 1977-ben került sor a demokratikus ellenzék első, szervezett politikai akciójára; harmincnégy magyar értelmiségi aláírásával szolidaritást vállalt a cseh és szlovák értelmiséggel, csatlakozva a prágai Charta'77 című dokumentumhoz, amelyben Csehszlovákia vezető gondolkodói az emberi jogok tiszteletben tartására hívták fel saját kormányuk figyelmét.

Új, nacionalista alapon álló, népi-nemzeti csoport alakult Csoóri Sándor, Sánta Ferenc, Fekete Gyula, Mocsár Gábor, Czine Mihály és Kiss Ferenc vezetésével, Kemény szellemi örökségén pedig, Solt Ottília irányításával 1979-ben megalakult a SZETA – a Szegényeket Támogató Alapítvány – Szelényi Iván, Kolosi Tamás, Havas Gábor, Lengyel Gabriella, Kőszeg Tamás együttműködésével.

Az irodalmi életben is megjelent egy új nemzedék, új hanggal, élesebb kritikával, s szembe fordulva a régi, konszolidált, a pártállamban beilleszkedett írókkal szemben. A két tábor között feszülő ellentétek a Lilafüreden megtartott Fiatal Írók Konferenciáján egyértelműen felszínre kerültek, megfogalmazódtak.

Ugyanakkor sajátos párbeszéd alakult ki az értelmiség és a hatalom között a létező szocializmus éveiben: „*A hatalom azt mondta: csak semmi nyíltság, egyenes beszéd, és akkor tárgyalhatunk. A művész azt mondta: jó, majd elrejttem „metaforák erdejében”, de akkor ne kiabálj áthallásról, mert én is csak a közvetett nyelvet beszélem. Ha én nem nevezhetem nevükön a dolgokat, neked sincs jogod azt tenni. A te oldaladon sem lehet semmi nyíltság, egyenes beszéd, hiszen én sem azt gyakorlom*” (Bíró 1996). A „legvidámabb barakk”-ban többnyire így folyt a diskurzus irodalom, művészetek képviselői és a hatalom ideológiai vezetői között. Aki megsértette a hallgatóságos megegyezést, annak retorzióval kellett számolnia. Így történt ez Bacsó Péter kultuszfilmjével is, az 1969-ben elkészült – metaforákból gazdagon felépített – *A tanú* című filmszatírával, melyet elkészülte után azonnal betiltottak, s csak tíz év múlva vetíthették le hazai mozikban.

Meg kell említenünk egy, a keresztény értelmiségen belül kibontakozó illegális „ellenzéki mozgalmat” is, ami ugyan nem kimondottan a fennálló politikai hatalom ellen szerveződött, de tanításában – s sokszor annak gyakorlati megvalósításában – egyértelműen szembehelyezkedett az uralkodó ideológiával. Bulányi György, piarista szerzetes-tanár még 1945 márciusában hozta létre első, keresztény fiatalokból álló kisközösségeit abból a célból, hogy a keresztény hit tanításait és gyakorlatát a kommunista diktatúra és egyházüldözés idején átmentse. Országszerte kibontakozó munkája kivívta mind az állami, mind az egyházi vezetés haragját, az ötvenes években illegális államellenes szervezkedés miatt tíz

évet börtönben ült, egyházi szolgálatát felfüggesztették. Egyre növekvő mozgalma – a Bokor-mozgalom⁶¹ – azonban mind több egyetemista, s mellettük munkás fiataalt is vonzott; a hetvenes években egyre többen – a keresztényi erőszakmentesség tanításának megfelelően – megtagadták a katonai szolgálatot, vállalva helyette a börtönbüntetést.

A hetvenes évek végére a különböző értelmiségi csoportok – a „lukácsista”, azaz a marxista filozófiából kiábránduló filozófusok köréből, a Kemény-tanítványokból, a Solt Ottiliához köthető Szeta csoportokból – összekapcsolódtak a Beszélő Körben. Az alakuló ellenzékhez hamarosan csatlakoztak más csoportok is, mint a Mérei-iskola pszichológusai, társadalomtörténeti csoportok, Bibó tanítványai, s az írók egy része, Eörsi, Petrik, Kornis, Konrád. A népi-nemzeti értelmiségi mozgalom is több csoportból szerveződött; a nemzeti parasztpárti Illyés-vonalból, a Németh László-i harmadik utas csoportból (Csurka, Csoóri), valamint a marxista indíttatású népi szocialistákból (Erdei Ferenc hívei) (Lengyel 1994). Az író-társadalmon belül a munkástémájú, s a szocializmus eszméit közvetítő írócsoport (Váci Mihály, Garai Gábor, Mesterházi Lajos) mellett megjelent egy új írónemzedék, világosabb, tisztább, merészebb hanggal (Esterházy Péter, Nádas Péter, Hajnóczy Péter). Sorra születtek a hivatalos országleptől eltérő valóságot bemutató szociográfiai írások, elindult a Magyarország felfedezése sorozat. A haladó értelmiség szellemi tápláléka a második nyilvánosság, a hazai szamizdat és külföldről becsempészett, sokszorosítással, illegálisan terjesztett irodalom volt.

Az értelmiségi-utánpótlás az iskolázottsági mutatók jelentős javulása következtében folyamatosan biztosított volt; az egész társadalomban nőtt az iskolázás iránti igény. A hatvanas években már általánossá vált alapfokú oktatásban a nyolcvanas évekbe sikerült elérni, hogy a tanköteles gyermekek 90%-a elvégezte a nyolc osztályt, a hetvenes években a középfokú oktatás, majd a felsőoktatás tömegesedése kezdődött. A hetvenes években az érettségit adó középiskolába átlépők aránya 1970-ben 72%, 1975-ben 79%, 1979-ben 86% (Kozma 1998). A nyolcvanas években a felsőoktatás még elitrendszer maradt, a megfelelő korosztálynak mindössze 10–13 %-át fogadta be (Gazsó 1997).

Mindezek mellett folyamatosan nőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma a népességben belül, s különösen a női diplomások aránya emelkedett gyors ütemben (6. ábra) (Valuch 2009).

⁶¹ www.bokorportal.hu

Évszám	Összesen	Férfiak aránya (%)	Nők aránya (%)
1941	102 843	87,7	12,3
1949	107 258	84	16
1960	176 141	77	23
1970	300 558	69	31
1980	484 846	60	40
1990	687 620	54	46

6. ábra

Befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma
és nemek szerinti megoszlása

Forrás: Valuch (2009)

5.14. A rendszerváltó értelmiség – a mai értelmiség kritikája

A nyolcvanas években – miután az extenzív gazdasági növekedés forrásai kimerültek – az elégedetlenség egyre általánosabb lett, hangadói továbbra is az értelmiség különféle csoportosulásai voltak; az évszázados megosztottságnak megfelelően az urbánusok, akik az emberi jogok, civil szerveződések mentén mozdtak meg, s a népi, nemzeti csoport, akik a kisebbségvédelem és a társadalmi devianciák témakörökkel foglalkoztak. A képzőművészek által 1978-ban alapított Inconnu csoport – Bokros Péter, Csécsy Mihály, Molnár Tamás, Mészáros Bánk és Sipos Mihály vezetésével – tagjai a maguk művészi eszközeivel, szamizdat kiadványokkal, performance-okkal, illegális kiállításokkal tiltakoztak a fennálló rend ellen. Nagy érdeklődéssel és rendszerint rendőri zaklatással kísért tevékenységüket ez egyik alapító így indokolta: „Akkor kezdünk el azon gondolkodni, hogy ha mi nem tudunk ebben az országban megfelelően élni, akkor magát az országot kell megváltoztatni” (Bokros 2005). Hasonló kritikái, ellenzéki hangon szólaltak meg a Csengey Dénes, Kulcsár Szabó Ernő, Lezsák Sándor, Tamás Gáspár Miklós vezetésével 1981-ben alakult József Attila Kör írói is.

Kiemelkedő – s összetételét tekintve máig egyedülálló – esemény volt az értelmiség csúcstalálkozója, az 1985-ben megtartott illegális monori

találkozó, melyen negyvenöt, különböző irányzathoz tartozó – népi, urbanus, reformszárny és ötvenhatos – író, művész, újságíró, közgazdász vett részt. Az ellenzéki találkozó résztvevője volt többek között Donáth, Csurka, Csengey, Szabó, Kis, Kenedi, Csoóri, Für, Demszky, Szalai, Bauer, Vásárhelyi, Sinkovits, Rajk, Solt, Vargyas, Haraszti, Tamás Gáspár. A különféle politikai, ideológiai orientációjú csoportok együttműködésével kezdetét vette a pártállam lebontásának időszaka. Az 1987 szeptemberében Lezsák meghívására Lakitelken lezajlott találkozón, melyen a gazdasági, politikai problémákat, társadalmi elégedetlenséget vitatták meg, már közel kétszáz értelmiségi vett részt. Az események ezután felgyorsultak, a különböző szellemi hagyományú, eltérő ideológiai gyökerekkel rendelkező értelmiségi csoportok létrehozták saját politikai szerveződéseiket; még Lakitelken megalakult a népi írók szellemiségét őrző, a népi-nemzeti értékek mellett elköteleződött, s a határon túli magyarság sorsáért aggódók csoportosulásából az MDF. 1988 márciusában fiatal értelmiségiek, a Bibó Szakkollégium néhány volt hallgatója, hozzájuk csatlakozó más diplomásokkal és diákokkal együtt megalapították a FIDESZ-t, novemberben pedig a demokratikus ellenzék s a SZETA köreiből létrejött az SZDSZ. Az értelmiség más része pedig az újjáéledő FKGP és KDNP köreihez csatlakozott. Az így kialakult ellenzéki körökből 1989 márciusában megalakult Ellenzéki Kerekasztal áprilisban megkezdte a tárgyalásokat az állampárt vezetőivel, majd nem sokkal ezután a pártállam összeomlott.

A magyar értelmiség a környező szocialista országok értelmiségi rétegeihez viszonyítva egyedülálló szerepet játszott az államszocializmus megdöntésében. A „gulyáskommunizmus” és a „frizsiderszocializmus” idején ugyanis a társadalom túlnyomó többsége előtt – ellentétben a környező országokkal, ahol a kialakuló tömegelégedetlenség megmozdulásokhoz vezetett, mint a Zsil-völgyi bányászok, vagy a lengyelországi munkások sztrájkjai – a politikai vezetésnek sikerült elfedni az ország súlyos gondjait. A magyar társadalomban az értelmiség (rendkívül kevés munkással) ismerte fel a valódi helyzetet, adott hangot elégedetlenségének, sőt politikai alternatívát is tudtak nyújtani (Romsics 2009).

Az értelmiség váteszi szerepe azonban hamarosan elmúlt. A rendszerváltás óta eltelt alig több mint húsz év alatt az értelmiséget számos kritika érte, leginkább azért, mert nem tölti már be azt a hivatását, amit a történelem során magáénak vallott, azaz elfelejtette kritikai, társadalomépítő szerepét. Szalai szerint a rendszer szétesésével az értelmiségi elit légüres térbe került, rutinnal megformált rendszerkritikusi szerepéből kiesett, s a tettek mezején nem találja fel magát. Az ideológiák világából le kellett szállnia a földre, s receptje sincs arra, hogyan birkózzon meg a

kihívásokkal. Eltompult a társadalmi érzékenysége és lelkiismerete, bezárkózott, önmagával van elfoglalva (Szalai 1998).

Legnagyobb baj, hogy erősen megosztott, s rendkívüli mértékben átpolitizált. A megosztottság oka, hogy a választások után az évszázados népi-urbánus ellentét politikai síkra terelődött; a „*ki tartozik a nemzethez*” és a „*ki a nemzeti*” vita mára konzervatív és liberális politikai köntösben osztja meg az országot. Az értelmiség feladata lenne, hogy a konszenzust megteremtse, hiszen ahogy Fricz is írja: „*A nyugat-európai tapasztalatok világosan mutatják, hogy egy demokrácia akkor konszolidálódik és stabilizálódik, ha a nemzet, a nemzeti érdek kikerül a politikai vitatémák, törésvonalak közül, mintegy fölé emelkedik azoknak. A békés, demokratikus versengés alapja az, hogy a mértékadó politikai ellenfelek kölcsönösen feltételezik egymásról, hogy nemzeti beállítottságúak, illetve, hogy betartják az alkotmányt és a demokratikus alapnormákat.*”⁶²

Az értelmiség összefonódása a politikával, beépülése a különböző pártokba, illetve azok holdudvarába, lehetetlenné teszik az értelmiség független kritikai szerepvállalását, továbbá egyértelmű következménye, hogy az értelmiség által tárgyalt témák döntő részét nem ő maga, hanem a politikai pártok tematizálják (Szalai 2008).

A gazdasági elittel való összefonódása is jelentős az értelmiség egy részének, Szalai szerint ez a magyarázata annak, hogy az értelmiségi viták középpontjában miért pártküzdelmek állnak; ezalatt ugyanis, mintegy elfedve, homályban maradnak a gazdasági elit érdekei és törekvései. Szalai úgy látja, hogy a mai értelmiség többségét három csoport alkotja; a médiaértelmiség, a szaktudományos és a szolgáltató értelmiség, akik a gazdasági és politikai elit „kiszolgálói”. A maradék, a kritikai, a tudomány és a gyakorlat szintézisét igénylő értelmiség kiszorul, „élhetetlennek” tűnik (Szalai 2008).

⁶² Fricz Tamás 2010. Népi-urbánus ellentét – még mindig? *Magyar Nemzet* 8, 21.

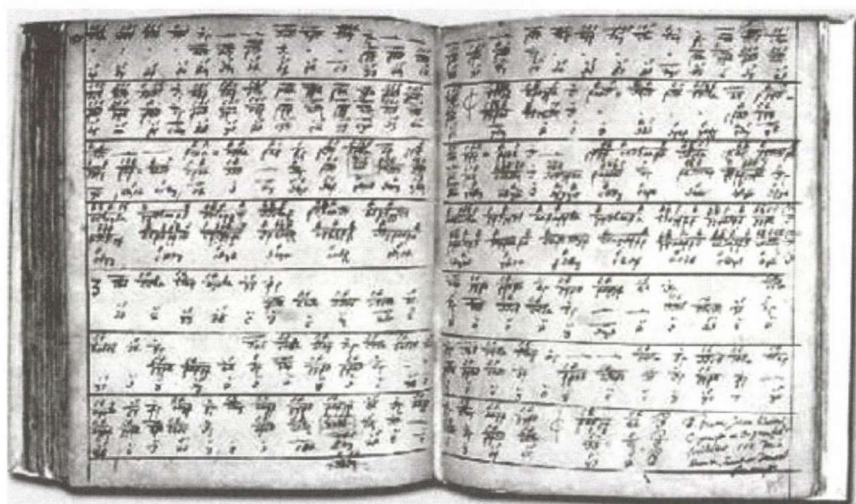
6. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG OKTATÁSÁNAK HISTORIOGRÁFIÁJA, ÉRTELMISÉGÉNEK ARTIKULÁLÓDÁSA A 17. SZÁZADTÓL A 21. SZÁZADIG

A magyarországi roma/cigány népcsoport oktatástörténetének bemutatására eddig igen kevés kutató vállalkozott,⁶³ pedig a jelen helyzet megértéséhez nélkülözhetetlen a múlt ide vonatkozó eseményeit feltárni. A kutatónak nincs könnyű dolga, elszórt adatokból, utalásokból, különféle kordokumentumokból – mintegy puzzle-darabokból – tudja összeállítani a hatszáz éve köztünk élő cigányság oktatásának historiográfiáját, s megtalálni az érintkezési pontokat, párhuzamokat a többségi népesség oktatástörténetével.

6.1. Az első cigány írástudók megjelenése (17–18. század)

A történelmi Magyarország területére a 14. század végén, 15. század elején bevándorló első cigány kompániák már egy európai mintára kiépült egyházi iskolai hálózattal – káptalani, kolostori, falusi plébániai iskolákkal – találkozhattak, sőt, az első hazai egyetemeink (Pécsi 1367, Óbudai 1395) is már megkezdtek működésüket. Nem valószínű azonban, hogy a cigányság a megjelenésüket követő első két évszázadban bekapcsolódott volna a latin nyelven folyó, klerikus utánpótlást szolgáló oktatásba. Megakadályozhatta őket ebben többek között vándor életmódjuk, de a klérus és a cigányság közötti kölcsönös idegenkedés, sőt kimondottan ellenséges viszony is. A katolikus egyházfők – III. Pál 1542-ben kiadott „*Licet ab initio*”, valamint V. Sixtus 1588-ban kibocsátott „*Immensa aeterni*” – bullái ugyanis határozottan elítélték a cigányságot, annak életmódja, jövődömondó, varázsló mestersége és az általuk végzett mágia miatt.

⁶³ Hegedűs Sándor *Cigány irodalmi kislexikon*. Budapest: Konsept-H Kiadó, és forrásmegjelölések nélkül megjelent *Cigány kronológia* (Budapest: Konsept-H Kiadó) című munkái, valamint Máté Mihály 2003. *Tematikus Bibliográfiák I.* Gypsy Studies 11. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék kiadványa áll csupán rendelkezésünkre.

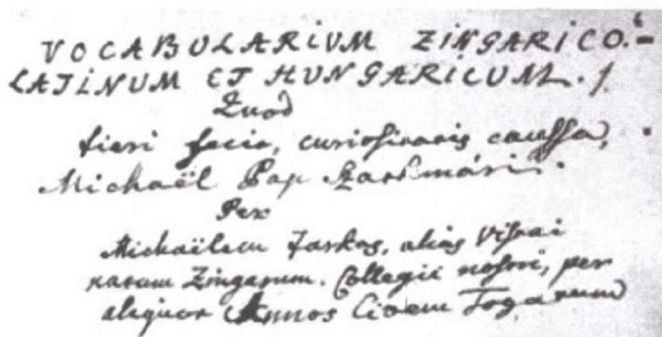

Kájoni-kódex 1639. Dade Zingaricum
és Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica

Az egyházi előírások szerint a templomba nem mehettek be, szertartásokban – keresztelés, esketés, temetés – nem részesülhettek, de a jámbor keresztény embereknek is megtiltották, hogy érintkezzenek velük. A cigányság nagy „bűne” volt az egyház szemében, hogy mindenféle klerikális befolyással szemben őrizték identitásukat és autonómiájukat, ami miatt sokszor az eretnekség vádjával is illették őket.

Az első tanult cigány származású diákról a 17. század második feléből – azaz már a reformáció után, az anyanyelven folyó oktatás megindulását követően – van adatunk; a nagyenyedi Református Kollégium Matricula studiosorumában⁶⁴ olvasható bejegyzés szerint 1687. október harmadikán Vaskohi Grausser Dávid subscribált (megkezdte tanulmányait). Neve mellett olvasható cigány származására utaló megjegyzés: „*natione ciganus*”. Annyit tudunk róla, hogy I. Apafi Mihály jószágkormányzójának, Belényesi Ferenc egyik cigány jobbágyának fia volt, tanulmányait a Belényesi család egyik alapítványa támogatta. Iskolái elvégzése után rector, azaz iskolamester lett Gyéresszentkirály községben (Landauer 2011).

⁶⁴ Lásd Jakó Zsigmond által közzétett Matricula studiosorum Diáknévsora 1662–1841. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf3204.pdf 112. oldalán (2012. 01.12.)

1768. Kolozsvár Latin–cigány–magyar szótár
Szathmári Pap Mihály – Vistai Farkas Mihály

Ebből a korból származik az első hazai, cigány nyelvű írásos emlék; Kájoni János ferences rendi szerzetes által a 17. század közepén írt kódexben (Kájoni kódex) olvasható két cigány ének.

Az első – Tikha vgordonoczka – címmel írt szöveg szekeres, kocsis dalra utal, a második, latin című – Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica –, de cigány szövegű dal jelentését még nem sikerült megfejteni (Nagy 1998).

A 17. században valószínűleg már több cigány gyermek is tanult az iskolákban, sőt felsőbb iskolákba is juthattak. A magyar értelmiség történeténél már említett Szőnyi Nagy István református lelkész által 1695-ben Kolozsváron kiadott *Magyar Oskola*⁶⁵ említést is tesz a cigány diákokról: „Némelly Czigányok is vannak, kik e' tanuláshoz édesdedvén szépen olvasnak, némellyek írnak is.” A század első feléből olyan dokumentum is fennmaradt, amely arról szól, hogy 1727-ben Szegeden egy cigány ember házáat eladta, hogy iskola működjön benne: „Gunczij cigányka a Palánkbéli háza gyermekek és leányok oskolájának applicaltatik, úgy mindazonáltal, hogy az ára illendőképpen akárhogy teljék ki” (Kovács 1895).

1768-ban a kolozsvári egyetemen egy latin–cigány–magyar szójegyzék készült, a kéziratári bejegyzés szerint „Szathmári Pap Mihály készítette Farkas Mihály – más néven Vistai – született cigánnyal, aki néhány évig a kollégium tógátus diákja volt.”

⁶⁵ *Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII orák alatt meg-taníthattya.* Kolozsvár, 1695. (Az oktatás végén a szerző névbetűi Sz. N. I. Kol. R. E. P. Toldy Ferencz kiadta: *Corpus Grammaticorum. Régi magyar nyelvészek.* Pest, 1866. 585-604. I. Ism. Lugossy József, M. Akad. Értesítő 1844. 162. I. Néptanítók Lapja 1876. 1. sz.).

Fennmaradt egy 1787-es keltezésű kérelem is, amelyet az említett vis-tai Farkas Mihály a kollégium konzisztóriumához adott be (Landauer 2011). Levelében volt professzorai támogatását, „hathatós rendelkezést” kéri egy falusi iskolamesteri állás megszerzéséhez, amit nem akarnak a hely-beli előljárók megadni neki:

„Bátorkodom alázatos instantiammal Excellentiatok, Nagystok kegyes lábai eleibe borulni ily okon: ugyanis lévén én oly nemzetből való, a kik többnyire mind a Jábál és Tubálkaim követői. (1. Mózes IV. V. 20. 21. 22.) melyet midőn látnék, én magamat különösen Isten kegyelméből szántam vala a tisztességes tudományoknak gyakorlására, melyet gyermekségemtől fogva gyakorolván, magamban Cartesiusnak értelmét, (melyben azt állítja: Nihil Deus aequalius, quam mentem tribuit) nem egész erőben valónak találtam; mindazáltal ugyancsak csekély tehetségem szerint igyekezővén, annyira mentem, hogy censura által a deáki seregbe bevétettem és azok közt már egy néhány esztendőket eltöltöttem, már most nem egyéb célom, hanem hogy csak egy falusi Mesterséget érhetnék, nehogy úgy járnék, mint az Esopus szajkója; az idevaló Tiszt. Professor uraimék pedig azon belső hivatalt nekem teljességgel nem akarják megengedni, mely miá majd a kétségbeesésnek szélén tántorgok. Instállok azért mély alázatossággal Excellnak, Nagysnak, megemlékezővén Krisztus urunknak szavairól (Sz. Jánosnak 7. v. 24.) Ne ítéljetez külső ábrázat szerint, méltóztassanak velem irgalmasságot cselekedni és egy falusi Mesterséggel való megvigasztaltatásom iránt az idevaló Tiszt. Professor uraiméknak hathatós rendelkezést tenni, mely kegyes cselekedeteknek Excell. Nagyságtoknak lejendő megjutalmaztatásáért életem fogytáig Istenem előtt esedezni meg nem szűnöm. Várván kegyelmességeket vagyok Excellentiatoknak Nagystoknak alázatos legkisebb szolgálók.

*Farkas Mihály
Czigány nemzetből volt kolosvári refor. togatus”*

A levelet olvasva nem tudni, vajon „külső ábrázata”, etnikai hovatartozása miatt, vagy más okból nem akarták az iskolamesteri munkakörbe felvenni, s kényszerült ajánlólevelet kérni volt professzoraitól.

A protestánsok mellett a katolikus egyházban is indult kezdeményezés a cigányok oktatására; Kaprinai István tudós történészről, jezsuita szerzetesről jegyezték fel, hogy az 1760-as években kassai tanárként hosszú ideig cigány gyermekek tanításával és „a megvetett kóbor cigányok lelki gondozásával is foglalkozott” (Bitay 1926).

A 18. század egyik igen fontos dokumentuma a szomajomi (Somogy megye) új polgárok⁶⁶ 1774-ben íródott, a vármegyéhez intézett installációja, melyben azt kérték, hogy építsenek iskolát a hozzájuk legközelebb lévő településen, hogy gyermekeiket ők is iskoláztatni tudják:

*„Tekintetes Nemes Vármegye! Mivel Fölséges Asszonyunk kegyelmes rende-
lése az; hogy mi Új Polgárok a mi Gyermekeinket Isteni félelemben, és keresz-
tényi tudományban híven oktattassuk; azért ezen üdvösséges és kegyelmes
Parantsolatját Eö Fölségének akarván mentül előbb bé teljesíteni, alaza-
tosan Instálunk Tekintetes, Nemes Vármegyének kegyes színe előtt, hogy mi
hozzánk leg közelebb levő Puszta Korpádi Helységben leg frisebben érkezett
Eö Fölségének Kegyelmes Rendelése szerint a Pápista Mester számára men-
nél előbb Iskola Ház építtetnek, és Mester bé hozattatnék, hogy mi is Magza-
tinkat Isteni félelemben és Keresztényi tudományban nevelyvén a közönséges
Jonak hasznára lehetnénk; mely üdvösseges Rendelést örökös hála ado igaz,
buzgossággal hajajtván meg halunk. Tekintetes Nemes Vármegyének Örökös
engedelmes Jobbagyi Szomajomi Új Polgárság” (Nagy 1999).*

A levél megírását minden bizonnyal Mária Terézia 1773 februárjában kiadott rendelete inspirálta, melyben utasítást adott, hogy a plébánosok ingyen oktassák a cigány gyermekeket, a céheket pedig kötelezte, hogy felvegyék és mesterségre tanítsák őket. A királynő a cigányság szakma-
tanulását igen fontosnak tartotta; már az 1767-es alaprendeletben előírta a törvényhatóságoknak, hogy a céheknél járjanak el a cigányok gyerme-
keinek mesterségre való oktatása érdekében.

6.2. A cigány értelmiség formálódása (19. század)

A 19. század közepén – különösen a cigányzenészek rétegének kialakulása, többi cigány csoporttól való elkülönülése, s a többségi népességhez való illeszkedése következtében – egyre több tanult, képzett képviselője jelent meg a cigányságnak. 1845-ben Boka Károly híres, tanult cigány-

⁶⁶ Mária Terézia 1761. november 13-án adta ki *Regulatio Cigarorum* címmel a cigányok megrendszabályozásáról szóló törvényét, melyben megtiltotta a cigány népnév használatát, helyette az újmagyar, újparaszt, újlakos, újpolgár elnevezést, megnevezést írta elő.

prímást, zeneszerzőt, dalszerzőt – Kossuth kedvenc zenészét – érdemei elismeréséért Debrecen polgárai közé iktatta,⁶⁷

Hegyí Aranka – a szabadkai híres cigányprímás, Hegyí Poldi lánya – a szabadkai, a Magyar Színház és a Népszínház ünnepelt színművésze, operett- és dalénekesnője az 1870-es évektől haláláig.⁶⁸

1850-ben Esztergomban jelent meg a szabadságharcban honvédkarmester, majd később ipolysági és selmecbányai zenekarvezető Sági Balogh Jancsi könyve *Legelső cigány imádságok, a mely mind a két magyar hazában levő cigány nemzet számára fordította Ipolysági Balogh Jancsi nemzeti zenekar igazgató címmel* (Balogh 1850). Az ő nevéhez fűződik az első magyar-cigány szótár összeállítása is.

A szabadságharcban született Borzó Miska, a Gömörvármegyei tábori cigány zenekarmesternek híres zeneműve a *Losonc végmorlása*; 1849 augusztusában a Losoncot megszálló orosz csapatok a várost felgyújtották, a zeneszerző saját háza, minden tulajdona a hegedűjén kívül odaveszett, ő maga is végignézte a pusztítást, s ennek hatására írta ismert, ma is gyakran játszott művét.⁶⁹

Az 1848/49-es forradalom 31. zászlóaljában harcolt a kolozsvári cigányzenész, az írástudó, szótárkészítő és műfordító Boldizsár József, aki elsőként fordította le Petőfi költeményeit cigány nyelvre, és közzétette az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok III. kötetében, valamint cigány–magyar szótárt állított össze (Szinyeyi 1891).

A magyarországi korai cigány irodalom első ismert művelője Nagyidai Sztojka Ferenc szótárkészítő, költő, műfordító, aki 1855-ben Uszódon, sátoros cigány családban született, apja volt a helyi cigányvajda. Középiskolát és katonaiskolát végzett, versei már katonaevei alatt megjelentek. 1886-ban kiadott *A cigányok vándorlása* című, 228 soros ver-

Boka Károly (1808–1860)
cigányprímás, zeneszerző,
1845-től „Debrecen polgára”

⁶⁷ Múlt-kor történelmi portál: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19853> (2011. 09. 23.)

⁶⁸ www.szineszkonyvtar.hu/contents/f-j/hegyielet.htm (2011. 09. 23.)

⁶⁹ Az eset részletesen olvasható: *Szentesi Lap* 38.évf. 7. sz. 3. 1908. jan. 23.

Hegyi Aranka (1855–1906) primadonna,
színművész, operett- és dalénekes

ses elbeszélő költeménye a népvándorlástól a 19. századig írja le a cigányok útját, s a cigány nép nemzetségeiről és szokásairól is bőszeges ismeretet nyújt.⁷⁰ 1886-ban jelent meg cigány –magyar gyököszótára, amely három részből áll; első harmadában magyar-cigány szótár, második részében a cigány szavak gyakorlására templomi énekek, imádságok, elbeszélések, magyar versek fordításai, az utolsó harmadban pedig saját cigány és magyar nyelvű versei találhatók (Nagyidai Sztojka 1886, majd kibővíve 1890). Cigány közmondásokat is gyűjtött és közreadott. Szótára mellett fő művei a *Cigány lakodalom* (1890) és a *Cigányvár* (1890) című írások (Hegedűs 2000/a).

1856. kiemelkedő a cigány-ság oktatásának történetében;

Érsekújváron ekkor nyílt meg az első cigányiskola, ami a korabeli tudósítások szerint „Nemcsak a történelmi Magyarországon, de Európában, sőt az egész világon egyedülálló kezdeményezés volt” (Pénzes 2007). Az igazsághoz tartozik, hogy a városban már 1838-ban Kopácsy József hercegprimás próbálkozott cigány gyermekek oktatásával, de az iskola – érdektelenség miatt – két év múlva megszűnt. 1856 márciusában azonban Csermák József kanonok, Farkas Ferdinánd és Bachta János káplánok lelkes támogatásával és együttműködésével Mennyei József fiatal pedagógus – volt piarista szerzetes, az érsekújvári tanítóképezde tanára, később több nevelés- és oktatástani könyv szerzője – Érsekújvár cigányok lakta körzetében, a Péróban hozta létre a cigányiskolát, ami kezdettől fogva

⁷⁰ Írása megtalálható a Milleniumi cigány kisenciklopédia Digitális archív kiadásában; CD-Rom formájában: <http://www.imediaskiado.com/ciganylexikon.html>. (2012. 01. 24.)

nagy népszerűségnek örvendett a cigányok körében. Mennyei mint a nevelés hatékonyságában feltétlenül hívő pedagógus vallotta: „A gondos és okos nevelés az egyedüli mód egy évszázadok óta állati elvetemültségben és féktelenségben élni megszokott emberfajnak erkölcsi és társadalmi javítására, fel-emelkedésére” (Mennyei 1856). Harminc gyermekkel – 15 fiú és 15 leány – kezdték a tanítást, de már az első napoktól a többi, a tanterembe be nem fért gyermek az iskola nyitott ablaka alatt követte az oktatást, „s kiabálták be a feleleteket a feladott kérdésekre” (Mennyei 1856). Az iskola tizenkét éves működése alatt igen szép eredményeket ért el; egy ideig a városi Tanítóképezde gyakorló iskolája is volt, a tanügyi ellenőrzések rendre dicsérrellettel illették az iskolát, s maga Mennyei is rendszeresen beszámolt a cigány gyermekek haladásáról, írás, olvasás, matematikai téren készségeik fejlődéséről, sőt az iskoláztatás, erkölcsi-vallásos nevelésük következtében kialakuló magatartás-változásukról, beszédük, szókincsük, viselkedésük, öltözetük, általános állapotuk látványos javulásáról. 1868-ban azonban pénzühiány miatt bezárt az iskola (Pénzes 2007).

Hasonló kezdeményezés történt Szatmárnémetiben is; 1857-ben Hám János püspök a téglagyárban dolgozó cigányok gyermekeinek alapított iskolát. Az általa épített házban megindult cigányiskolában az oktatást a ferences szerzetesekre bízta. Az iskola azonban csak nagyon rövid ideig működött (Viorel 2001).

A cigány értelmiség formálódása történelmének jelentős eseménye az első cigány származású katolikus pap felszentelése. Az 1856-ban váci cigányzenész családban született Pozsár Endre első miséje 1879 nyarán olyan rendkívüli eset volt, hogy az országos hetilap, a Vasárnapi Újság is fontosnak tartotta közzétenni: „Az egyházi ünnepély nagy feltűnést idézett elő, mert a fiatal pap egy váci cigány családból való. Nagy közönség töltötte be a templomot, s ott voltak a szülők is. Mise után Virter kanonoknál ebéd volt. Érdekes részlete volt az ebédnek az új pap rokonai, kik a híres Rácz Pali vezetése alatt játszottak.”⁷¹ Pozsár Endre előéletéről annyit tudunk, hogy szegény családban nevelkedett három testvérével együtt, ám szülei – annak ellenére, hogy tankötelezettség még nem volt – pártfogolták tanulását, hat osztályt el is végzett. Később a váci püspök anyagi támogatását kérve, majd elnyerve, a pesti piaristáknál „érettségizett”, azt követően a váci szemináriumban készült fel a papi hivatásra. Változatos, ellentmondásoktól sem mentes életútjának alakulása jól nyomon követhető a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban található feljegyzések alapján. Pozsár életével kapcsolatban feltétlenül említést kell tennünk egy 1812-ben kelt, a Váci Történelmi Társaság fellelt feljegyzéséről, ami arról ad hírt, hogy a

⁷¹ Vasárnapi Újság 1879. Egyház és iskola rovat. 31, 7.

Pozsár felmenők – valószínűleg a nagyapa – kiköltözött a település cigányok lakta részéből, s a magyarok között vett házat: „Az is tekintetett érdemmel, hogy Pozsár Ferentz muzsikus magának a 'Tzigányok során kívül magyar Embertül házat vevén, ezen házatul eö mind Tzigány az Uradalomnak adózik.”⁷² Minden valószínűség szerint tehát a kitörni vágyás, az előbbre jutás, a tanulás motivációi a családban keresendőek, de a felemelkedéshez feltétlenül szükség volt külső, anyagi és erkölcsi támogatásra is.

E kezdeményezések és eredményeik ellenére a korabeli hazai cigányság iskolázottsági mutatói siralmasak voltak, de e tekintetben hasonló lemaradás jellemezte a vidéki, nem cigány lakosságot is. A korabeli állapotot panaszolja Kossuth az *Új Korszak* című lap egyik számában: „A kép,...valóban irtózatoss! Tizenhét ezer község közül ötezer faluban semmi iskola! Tizenötezer községben a nőnem semmi iskolai oktatásban nem részesül! A tanköteles fiúgyermek több mint ötvenkét százaléka, több mint fele nem jár iskolába! A hazai menyasszonyok sorában, kik a nemzedékek legelső, legmaradandóbb hatású nevelőivé vannak a Gondviselés által rendelve, száz közül 85 nem tudja nevét leírni! Száz újonc közül 78, Erdélyben már éppen 91 nem tud írni” (Pukánszky-Németh 1996). A közoktatás áldatlan állapotán kívánt változtatni az Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1868-ban elrendelt törvény, mely kötelezővé és ingyenessé tette a 6–12 éves korosztály oktatását. Hazánk első népoktatási törvénye – mint ezt a magyar értelmiség kialakulásáról szóló fejezetben kifejtettem – korszerűsítette, teljesen átalakította a magyar oktatást, de igen nagy nehézségek közepette, s így hatása csak jóval később jelentkezett. A már említett tárgyi és személyi feltételek hiánya – tizennégyezer új tanterem, s ugyanennyi pedagógus kellett volna a törvényben foglaltak megvalósításához – miatt a gyakran egy pedagógusra jutó ötven-hatvan fős osztályokban talán fel sem tűnt a hiányuk, illetve megoldhatatlannak bizonyult a cigány gyermekek tömegeinek oktatása. Ezzel magyarázható, hogy a törvény ellenére, az 1893-ban megtartott országos cigányösszeírás adatai szerint a cigányok rendkívül alacsonyan iskoláztak.

⁷² A bejegyzés kelt: Vátzon Boldog Asszony Havának 10-ik Napján 1812-ik Esztendőben Feyes László tisztartó által. Landauer Attila szíves közlése.

6.3. Az 1893. évi országos cigányösszeírás iskolázottságra, értelmiségiekre vonatkozó adatai

A 19. század utolsó évtizedében végrehajtott országos cigányösszeírást Hieronymi Károly belügyminiszter rendelte el, a felmérés eredményeinek kiértékelésére Herrmann Antalt, a kor híres ciganológus-etnológus tanárát kérték fel. Az ország területén egy adott napon, 1893. január 31-én elvégzett felmérés – melyből sajnálatos módon Budapest fő- és székváros kivonta magát, mondván kóbor cigányai egyáltalán nincsenek, letelepült cigányai pedig mind beilleszkedtek, problémát nem jelentenek – többé-kevésbé átfogó képet nyújt a dualizmus kori cigányság helyzetéről (MSK 1895). Az összeírás szerint a 274 940 főt számláló 19. század végi magyarországi cigányság iskolázottsági mutatói a következők voltak (7. ábra).

Írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli	Összes népességben (%)	Cigány népességben (%)
Férfiak	60,2	8,5
Nők	46,5	4,6

7. ábra

Az írni-olvasni tudók aránya az összes népességben és a cigány népességben 1893.

Forrás: MSK (1895)

A cigányságon belül azonban, a többséghez képest rendkívül alacsony iskolázottság csoportonként, életformaként, területenként eltérő arányt mutatott. Lényeges különbség volt a letelepedett és a vándorló cigányok iskolázottsága között; előbbiek 6,54%-a tudott írni-olvasni, a vándorlókénál azonban csupán minden 333-ik. Területi elhelyezkedésüket tekintve – illeszkedve a többségi népesség iskolázottsági mutatóihoz – is jelentős különbség mutatkozott; írni-olvasni tudók arányát tekintve kiemelkedő volt Moson és Sopron vármegye, s igen alacsony volt az iskolázottság Szolnok vármegyében és Erdélyben. A felmérés megállapította, hogy a cigányok lakta községek 85%-ában a cigány gyermekek nem, vagy csak „csekély mértékben” jártak iskolába.

A cigány értelmiségre vonatkozóan Herrmann Antal fontosnak tartotta megjegyezni: „Mindenekelőtt feltűnő az értelmiség csekély száma, a mely semmi arányban sem áll azzal az értelmességgel, eszességgel és szellemi tehetséggel, melylyel a cigányok jó része bír. E visszásság oka az elemi oktatás hiányossága, a közép- és felsőbb fokú iskolázás ritkasága, és mint a testi, úgy a komolyabb állandó, megerőltető szellemi munkától való idegenkedés, a kitartás

Foglalkozás	Férfi	Nő	Együtt
Zenetanár	1	1	2
Tanító	1	-	1
Szülész nő	-	22	22
Segédjegyzőgyakomok	1	-	1
Pénzügyigazgatósági díjnok	1	-	1
Közjegyzői írnok	1	-	1
Járásbírói hivatalnok	1	-	1
Hivatalnokok	3	-	3
Összesen	9	23	32

8. ábra

Cigány értelmiségiek száma az 1893-as összeírás alapján

Forrás: MSK (1895)

és a nemesebb ambíció hiánya és némileg talán köztársadalmunk elfogultsága is, mely a cigányt nem tartja úrnak valónak" (Herrmann 1895). Az országos felmérés alapján 32 főt soroltak az értelmiség körébe (8. ábra)

Az összeírás további kilenc személyt (férfiakat) értelmiségi szolgáltatban tüntetett fel; hét községi kisbíró, egy-egy koldusbíró és hivatal-szolgát.

Herrmann már az összeírás elemzésénél kritikáját, kétségeit fejezte ki a számokat illetően, megjegyzi, hogy ezek az adatok nem nyújtanak hű képet a cigányoknak az értelmiségi hivatásokban való szerepléséről. Véleménye szerint az ország tizenhétezer cigányzenésze közül minden valószínűség szerint a kapott két zenetanárnál jóval többen foglalkoznak tanítással. Hiányolja a fővárosi adatokat, ahol pedig szerinte a „cigány-ság intelligenciája összpontosul” s végül megkérdőjelezi a kapott adatok valódiságát amiatt is, mert „Vannak, akik titkolják és tagadják cigány eredetüket a társadalomban uralkodó előítélet miatt” (Herrmann 1895). Előfordult már a múltban is, hogy magyarosította valaki a cigány származására uta-

lő nevét; így tett Kolompár István is, aki gyomai tanító volt, s 1886-ban Bácskaira változtatta a nevét.⁷³ Meg kell jegyeznünk, hogy az adatok hiányosságaira utal az a tény is, hogy papi foglalkozású személy fel sem lett tüntetve az egész összeírásban, holott a fentiekben említett, 1879-ben felszentelt Pozsár Endre – életrajzi adatait ismerve – az összeírás évében Kiskunfélegyházán, illetve Cegléden volt káplán, cigány származása pedig közismert volt.

Fontos, máig helytálló észrevétele volt a ciganológus Herrmann Antalnak az összeírással kapcsolatban: „A cigány összeíró nem keres cigányt a társadalom magasabb rétegeiben!” (Herrmann 1895).

6.4. Iskolázottság és értelmiség a 20. század első felében

A 20. század elején, amikor a tankötelesek 93%-a már iskolába járt, s a hét éven felüli lakosság 69%-a írni, olvasni tudott (Pukánszky 2000), a cigányság tömegeire még mindig az analfabetizmus, aluliskolázottság volt jellemző. Az 1907/1908-as tanévi statisztika szerint a tanköteles korú cigány gyermekeknek mindössze tíz százaléka járt iskolába, de ők is többnyire rendszertelenül (Hegedűs 2000/b). Ugyanakkor fennmaradtak dokumentumok arra vonatkozóan ebből a korszakból is, hogy maguk a cigányok kérvényezték iskola felállítását gyermekeik számára.

Egy 1909. évi újságcikk arról ad hírt, hogy az őszentannai és pankotai cigány szülők kérelmet adtak be a királyi tanfelügyelőhöz: „Kérelmüket azzal a figyelemre méltó és meglepő megokolással támogatták, hogy gyermekeikből vallásos és erkölcsös magyarérmű embereket, törvénytisztelő, munkaszerető, hasznos, számottevő polgárokat óhajtanak nevelni” (Pomogyi 1995). Kérésük meghallgatásra talált, 1909–1914 között Pankota cigánytelepén kísérleti jelleggel egytanítós cigányiskola működött.

Figyelemre méltó a felsőőri analfabéta, tanulni vágyó cigányok története is, melyről egy 1911-es újságcikk számolt be:

„Felsőőr községben csaknem száz olyan analfabéta cigány van, akik szeretnének írni-olvasni megtanulni s akik ily módon szívesen vennének részt analfabéta tanfolyamon. A község egyik érdemes, agilis tanítója, Mányoky Béla elismerésre méltó buzgalommal látott hozzá egy ilyen tanfolyam szervezéséhez; kérvénnyel fordult az országos közművelődési tanácshoz, hogy a tanításhoz szükséges tanszerekkel és olvasókönyvekkel szerelje fel a cigányiskolát. A közművelődési tanács készséggel karolta fel a cigányiskola ügyét s magára vállalt

⁷³ Landauer Attila szíves közlése.

ta a tankönyvek és a szükséges tanszerek beszerzésének költségeit, valamint a tanító tiszteletdíjának a fedezését is. Száz analfabéta cigányt toborzott össze a tanító s mikor a tanítást megakartta kezdeni, úgy a református, mint az ág. ev. egyházközségek, mint iskolafenntartó hatóságok kijelentették a tanítónak, hogy tantermeiket nem hajlandók átengedni a tanfolyam céljaira. Mányoky tanító az említett egyházközségek érthetetlen és indokolatlan eljárásáról nyomban értesítette az országos közművelődési tanácsot, amelynek elnöke tegnap átiratot intézett Herbst Géza alispánhoz s kérte, utasítsa Felsőőr község előljáróságát, hogy a tanfolyam részére szükséges megfelelő tanteremről s annak fűtéséről az előljáróság haladéktalanul, mielőbb gondoskodjék. Tekintve, hogy közel száz, tudatlan analfabéta cigány tanítása és nevelése fontos kulturális érdeke nemcsak Felsőőr községnek, de magának az egész vármegyének is, az alispán bizonyára hivatalos hatalmának egész súlyával oda fog hatni, hogy az egyházközségek kulturelles renitenciája folytán hajlék nélkül álló, analfabéta tanfolyam céljára a községi előljáróság késedelem nélkül, mielőbb megfelelő helyiségről gondoskodjék” (Nyugat 1911)

Az évszázad első felében a fentiekén kívül néhány hasonló helyi kezdeményezés indult a cigányok iskoláztatásának érdekében; 1936-ban Ondódon, 1938-ban Bicskén, 1941-ben Pankaszon indítottak külön cigányiskolát. Mindezek ellenére a cigányok iskolázottsága csak igen lassan, vontatottan javult; többek között ezt olvashatjuk ki az 1971-es cigánykutatás adataiból, mely szerint az akkor 15–70 éves korosztály negyven százaléka soha nem járt iskolába, s a nagy többség is csak pár osztállyal rendelkezett! Hasonlóan szomorú képet mutat a Művelődési Minisztériumban az 1957/58-as tanévről készült összesítés; a tanévben beiskolázott cigány tanulók száma 28 ezer fő volt, 27,5 százalékuk (7 700 fő) azonban osztályozhatatlan volt tartós hiányzás miatt. A beiskolázottak többsége az 1. és 2. osztályból kimaradt, 12 százalékuk (3 200 fő) jutott el a felső tagozatig, és legalább hatvan százalékuk biztos nem jutott túl a 6. osztályon. Nagy valószínűséggel csak 5 százalékuk végezte el a nyolc osztályt (Ambrus 2001). A harmincas évek nyomorúságáról, a gyermekek kiszolgáltatott helyzetéről kaphatunk képet a korabeli Est című napilap híradásaiból. Idézetek az Est 1935. évi lapszámaiból:

1935. január 19. Miért szaporodhattak el az ördögök Angyalföldön? Beszél a detektív, az angyalföldi plébános, ügyvéd és kereskedő.

„Az új, XIII. kerület, Angyalföld a bűnözés melegágya. Az utóbbi években 25 gyár ezen a területen teljesen megszűnt, nagy a munkanélküliség, a nyomor. Nincs közvilágítás, el lehet rejtőzni. A prostitúció virágzik. Zaymus Gyula

plébános szerint Angyalföld Budapest hajléktalanjainak menhelye; itt van a Népszálló, Népház, Vöröskeresztes menhely stb. A nyomortanyák egyike a „cigánytelep”; amikor legutóbb szentképet adott az egyik cigány gyereknek, s mondta, hogy tegye fel otthon a falra, a kisfiú azt mondta, nekik nincs faluk, ők a szoba közepén laknak, a fal másé.”

Január 23. Rendőri felügyelet alatt álló elemisták és túlszúfolt iskolák Angyalföldön. Látogatás a kültelken a jövő generációjánál.

Az újságíró az egyik Angyalföldi iskolában járt, a pedagógusokkal beszélgetett. A tanárok szerint az iskolába járó gyerekek értelmi színvonala alacsonyabb, mint bent a városi iskolákban. Tavaly négy, idén tizenkét kislétszámú osztályt indítottak. A diákok gyengén öltözöttek, nagy részük a Hungária krt. 81-95 sz. alatti cigánytelepen lakik, a nyomortanyán. Teljesen ellenőrizhetetlen, ki jár iskolába. Bejelentkezés, törvényes házasság? „Züllött gyerekeket kapunk, a szülők sokszor kéregetésre használják őket.” A leányiskola igazgatója szerint: erkölcsi szempontból nem emelhető kifogás a lányok ellen, többnyire 6. elemistaként elérik a fejlettség időszakát.

A jötevő iskola: 500 leány közül 135 kap ingyen, 12 pedig heti 24 fillérért ebédet, plusz reggelit és délutáni kenyeret uzsonnára. A 600 fiú közül 250 ingyenebédese, s 45 a további fenti támogatást kapja. „Ezek reggel hat órakor bejönnek az elemibe, s este hat óráig teljesen el vannak látva”. A növendékek 40%-a napközi otthoni gondozásra szorul, a város belső területein csak 6-7%-uk. A szegény gyerekek az iskolában ruhát és cipőt is kapnak a várostól a segélyezésen felül.

Szülők elleni panasz: úgy vélik, az iskola gyermekmenhely, s nem tanító vagy nevelőintézet. Követelőznek és fenyegetőznek. Sok vadházasság van, a szülők elhagyják egymást, a gyerekek egyik-napról a másikra nem tudja, hova lett az apja vagy az anyja.

Az iskolák túlszúfoltak Angyalföldön, „váltakozó tanítás” folyik, ugyanakkor a belvárosban alacsony a gyermekszám.

A pedagógusok: a gyermekek átlag háromhetente váltanak fehérműt, elképzelhető, milyen áporodott szag van a tantermekben! A szülők követelnek, de a gyerekek előmeneteléről nem is érdeklődnek. A fiúk rablósdit játszanak, a telep aktuális bűncselekményei a témájuk. Az iskolában van olyan gyerek is, aki rendőri felügyelet alatt áll.

Február 4. Gál Lajos angyalföldi református lelkész levelet írt az újságnak, melyben a cikksorozathoz hozzáfűzi:

Csiki Júlia (1923-1991) táncművész, táncpedagógus, koreográfus

„Az itteni lakosságnak nagy része rokonszenvre és nem ellenszenvre érdemes. Ilyen Angyalföld.”⁷⁴

A lassan javuló, alacsony iskolázottság a század hetvenes, nyolcvanas évtizedéig végigkísérte a cigányságot, bár már kezdtek megjelenni a cigány értelmiség első képviselői is – továbbra is leginkább a zenész cigányok köréből –, sőt, némi értelmiségi szerveződés is megindult. 1933-ban az *Élet* című újság tudósított arról, hogy „Rigó Mária, a somorjai putriban született cigánylány Pozsonyban a harmadik tanítóképzőt végzi” (Máté 2003). A harmincas években már koncerteket adott Budapesten a zongoraművész, csodagyerek, az angyalföldi, nyomorúságos barakklakásban zenész cigánycsaládban született – később világhíróvá vált – Cziffra György, s a negyvenes évek elején már Banda Ede – a híres Banda Marci cigányprímás leszármazottja – gordonkaművész, zenepedagógus, később a Zeneakadémia tanszékvezető tanára is ismertté vált, nagysikerű koncerteken lépett fel. Ezekben az években mutatkozott be az Operaház színpadán a kor rendkívüli tehetségűnek tartott táncművész, Csiki Júlia, a mátészalkai, kilencgyermekes, Ezüstlant-díjas cigányprímás egyik gyermeke, ki később tánctudása mellett koreográfusként, művészeti vezetőként is hatalmas elismerést vívott ki itthon és külföldön egyaránt.

⁷⁴ A cikkek forrása: Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmes folyóirat-adatbázis.

A harmincas évek elején jelent meg a hazai cigány értelmiség első női képviselője is, László Mária, aki egyben az első cigány származású politikus is volt. 1909 novemberében született Nagykátán, lókupec oláh cigány családban. Iskolai tanulmányairól, végzettségéről nem tudunk, első adat róla, hogy 1933-ban a *Balatoni Kurír* című folyóiratnál belső újságíró (Rafael László Mária és Ivánka Mária álneveken is ír), s aktív tagja volt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak; gróf Apponyi Alberttel és Kéthly Annával folytatott levelezést. Szabad idejében eljárt a cigányok ügyes-bajos dolgaiban, segítette őket, közbenjárt érdekükben. 1937-ben a pándi cigányok kiszolgáltatottsága miatt tiltakozást szervezett, ezért – mint kommunistagyanús személyt – letartóztatták, rövid ideig börtönben volt, majd évekig csendőri megfigyelés alatt. Kiszabadulása után nem kapott munkát, végül 1944-ben az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának sajtófelelőse lett. 1945. után helyzete rendeződött, polgári körülmények között élt, újságíróként dolgozott, a cigányzenészek támogatását, fellépéseiket szervezte, s egy önálló cigány szervezet létrejöttét szorgalmazta. 1954 augusztusában a Budapesti Pártbizottsághoz, majd 1956-ban a Minisztertanácsához írt levelet e célból, indoka a következő volt:

„Bár a legnagyobb létszámú népcsoport vagyunk, s bár alkotmányunk 49.§-a kimondja a nemzetiségek nyelvének hivatalos használatát, úgy az oktatásban, mint a hivatalos használatban, miután a cigányokról sehol sem esik szó, kiestünk a haladás hivatalosan biztosított menetrendjéből, véletlen szerencsétől, jó szándékú emberektől függ sorsunk, de komplikációk kivizsgálásánál az előítéletek zöme teljes erővel sújt le ránk. Ez mint szomorú tragédia nyilvánul meg életünkben, s belőle, ha kormányzatunk nem segít nincs emberi felemelkedés.

Ebből fakadóan, mint sérelmet, mint hiányosságot kell megállapítanom azon körülményt, hogy bár alkotmányunk kimondja, azt ahol 15 nemzetiségi gyermek van, a szülők kívánságára a nemzetiségi oktatást be kell vezetni. Ezzel szemben közel 300 lélekszámú cigány települések 95%-a analfabéta, iskolás évfjártatú gyermekei nem nyernek oktatást. Saját nyelvüket is hibásan beszélik. S, bár nyelvük hivatalos használatát nem kérjük, de kifejezik azon óhajukat, hogy ősi nyelvük használatát, mely csökkenőben van, megtarthassák. Ennél a pontnál meg kell említenem, hogy alkotmányunk a nemzetiségiek számára eddig 43 nemzetiségi óvodást, 36 nemzetiségi nyelvű iskolát, 256 általános iskolában tanítanak nemzetiségi nyelven. A nemzetiségi nyelvek oktatását kiterjesztették a közép és felsőfokú iskolákra, van 6 nemzetiségi gimnázium és hat tanítóképző. A Budapesti Eötvös Lóránt Tudomány Egyetemen filológiai tanszék és sok támogatás van” (Sághy 2008).

Leveléhez két mellékletet is csatolt; az egyik kérelem 1955 novemberében készült, melyben neves cigányzenészek (Járóka Sándor, Oláh Kálmán, Lakatos Vince, Toki Horváth Gyula, Pécsi József) nevében kérték, hogy „a cigányságot vegyék be a szocializmus építésébe, tegyék lehetővé az alapvető kulturális javakból való részesülését és az írni-olvasni tanulást.” A másik levelet Pánd cigánytelepének 280 lakója nevében negyvenkét fő írta alá (nevük alá három keresztet rajzolva):

„Azzal a kéréssel fordulunk illetékes hatóságainkhoz, hogy tegyék lehetővé számunkra az írni-olvasni tudás és valamilyen mesterség megtanulását [...] szeretnénk egyenjogú polgárok lenni, s kötelességeinket is akként teljesíteni. Sötét és szomorú életünkben, mely a kitagadottsággal és megvetéssel egyenlő, kérünk segítséget az emberi felemelkedéshez” (Sághy 2008).

1957. október 15-én végül megalakult a hazai cigányság első szervezete, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, melynek titkára László Mária lett. Munkáját a német lágerekből hazatért analfabéta cigányok kártérítése érdekében közbenjáró levelek írásával kezdte, majd járta az országot, felnőttek és gyermekek oktatását szervezte, a cigánytelepeken a szülőket agítálta, hogy gyermekeiket iskolába járassák. A belügyi szervek egyre gyanakvóbb szemmel nézték szervezkedéseit, mozgulódását; 1955-ben, mikor bevezették a kóbor cigányok számára a fekete színű személyigazolványt – amit a tervekkel ellentétben nemcsak a csekély számú vándorok, hanem a cigányok többsége kapott – tiltakozó levelet intézett a Belügyminisztériumhoz a megkülönböztetés miatt. Határozottan lépett fel egy olyan jelentős esetben is, amikor Lengyel határában tizennégy cigány holttestét – kiket a csendőrök végeztek ki – exhumálták. A cigány hozzátartozóknak, árváknak, özvegyeknek jogi segítséget ígért a Szövetségén keresztül, s erről levélben tájékoztatta az országos rendőrfelügyelőt is. Segítségére sietett az 1958 tavaszán megkezdett internálások során tisztogatás céljából elhurcolt cigányoknak és hozzátartozóiknak is. A Szövetség egyre inkább panaszokkal, jogsegéllyel, munkaközvetítéssel, kérelmek írásával foglalkozott, s maga ellen fordította a különféle szerveket. László Mária körül fokozatosan elfogyott a levegő, lejárató kampányt indítottak ellene, s végül 1958 végén beadta a főtitkári tisztségről való lemondását. Távozása után a postán helyezkedett el, onnan ment nyugdíjba főpénztárosként. Férjhez nem ment, de örökre fogadott egy hadiárva kislányt, és felnevelte. 1989 novemberében halt meg Budapesten.

A háborús évek után, a negyvenes évek végén, ötvenes években lassan formálódott tovább a cigány értelmiség, s a cigány gyermekek isko-

Rácz Aladár (1886-1959)

lázottságának javítására is újabb próbálkozások történtek. Az 1945 augusztusában általánossá és kötelezővé tett nyolcosztályos oktatás hatására fokozatosan csökkent az iskolába nem járó cigány gyermekek száma; míg 1943–1948 között a tanköteles cigány gyermekek 37%-a nem járt iskolába, 1953–1957 között 13%-ra csökkent az arányuk. A beiskolázás a beás cigányok körében javult leginkább, a két világháború között mindössze 30%-uk járt iskolába, 1957 után már 90%-uk. A romungrók (amely csoportba a zenész cigányok is tartoznak) iskolázottsági aránya 60%-ról 94%-ra emelkedett. Kisebb arányban, de így is jelentős mértékben – 30%-ról 87%-ra –

nőtt az oláh cigányok között az iskolába járók aránya (Kemény és mtsai 1976). Leginkább továbbra is a zenész cigányok találtak utat és elismerést; 1948-ban az újonnan alapított kitüntetést, a Kossuth-díjat vehette át Rácz Aladár – a jászapáti, tizennégy gyermekes cigányzenész családban született – világhírű cimbalomművész, a „*cimbalom Liszt Ferenc*” aki egyben a Nemzeti Zenede, majd a Zeneművészeti Főiskola tanára is volt.

1952-ben Szigeti Péter és Farkas Gyula vezetésével megalakult a Rajkó-zenekar, s a Rajkó-iskola Budapest hetedik kerületében. A zenekar- és iskolaigazgató Farkas Gyula, primás, zenepedagógus és karmester legendás volt szigoráról, magas színvonalat és kiváló magatartást megkövetelő pedagógiájáról. Az országban és a határon túli magyarlakta településeken is felkutatta és bentlakásos iskolájába felvette a tehetséges cigány gyermekeket, s tanította őket nem csupán a zenére, de viselkedéskultúrára, öltözködésre is. Az évtizedek alatt végzett közel kétezer diák a világ számos pontján híres zenészként öregbíti az iskola hírnevét.

A cigány gyermekek oktatása céljából egyedülálló kezdeményezés indult 1941-ben az ország egyik legszegényebb, északkeleti kis településén, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Hodász falu cigánytelepén. A faluba kinevezett fiatal görög-katolikus pap, miután szembesült a falu határán túl levő cigánytelepen, a Koleráson élő mintegy ezer-ezerötszáz ember nyomorával, a szolgálatukra szentelte életét. Sója Miklós negyven éven keresztül szolgált közöttük; tanította, nevelte a cigány gyerekeket írásra-olvasásra, hétköznapi ismeretekre, helyes viselkedésre. a telepen vályogból templomot építettek, a falakra az ikonok mellé az ábécét is feltette. A telep élete gyökeresen megváltozott, Sója Miklós munkájának gyümölcseként ma már néhány családban az értelmiség második generációja nő fel.⁷⁵

6.5. A magyarországi roma/cigány értelmiség artikulálódása, szerveződése, mozgástere az államszocializmus idején, a „nagy generáció”

1952 mérföldkő a cigány értelmiség modern kori történelmében, hisz ekkor jelent meg a magyar nyelvű cigány irodalom első alkotása; Orsós Jakab (1920–2002), a zalai Gellénházán élt – a század harmincas éveiben mint kisgyermek még vándorcigány – teknővájó beás cigány tollából. A zalai lapban közzétett *Idézés a túlvilágról* című írását még számos munka követte,⁷⁶ a mindössze két gimnáziumi osztályt végzett, olajipari technikus, fadaragóművész, a Zalai Megyei Írók Egyesületének haláláig elnöke, a cigány értelmiség első képviselője volt.⁷⁷

A hazai cigányság oktatástörténete szempontjából (is) kiemelkedő fontosságú a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1961. június 20-iki határozata, amely alapján – oly sok évtized után – a politika, s különböző szervek foglalkozni kezdtek a cigány lakosság helyzetének javításával. A határozat keretében mindenekelőtt megszüntették a pártvezetésnek egyre több gondot okozó s egyre önállóbbá vált Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, ami ugyan „Bizonyos eredményeket ért el azzal, hogy segítette a tanácsok és egyes társadalmi szervek

⁷⁵ Életéről, munkájáról, emlékeről bővebben: Juhász Éva 2004. *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Szekszárd: Cigány Népismereti és Történeti Egyesület Romológiai Kutatóintézete.

⁷⁶ Főbb művei: *Aki hallja, aki nem hallja* (1983), *Jessze majortól az Uralig* (1983), *Gyökerezés* (1992)

⁷⁷ Életéről: Juhász Júlia 2003. *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Budapest: TANINFO

figyelmét a problémákra irányítani, de nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság átnevelésében jelentős szerepet töltsön be.” S a határozat kimondta azt is, hogy „A cigányság bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzeti-ségi csoportot” (MSZMP 1973). Igaz, hogy a határozat nyomán számtalan rossz megoldási mód született, de egyértelműen ráirányította a figyelmet a cigányok minden területen nyomorúságos helyzetére, s kiutakat keresett. Az oktatási helyzetre vonatkozóan a következő megállapításokat tette: az ország területén élő – a határozat szerint ekkor 200 ezer főből álló – cigány lakosság kb. 35%-a rendelkezik állandó munkával, a többiek alkalmi munkákból vagy munkanélküliként élnek, többségüknek nincs szakképzettsége. A fiatalok nagy része csak két-három osztályt végzett, sok esetben még ennyit sem, így nem volt lehetőségük szakma tanulására. Az írástudatlanok száma mintegy 60 ezerre tehető, az adott tanévben kb. 6 ezer cigány gyermek maradt távol az iskolától, a beiratkozott gyermekek közül csak 13% jutott el az általános iskola felső tagozatába. Igen magas a túlkoros cigány tanulók száma, valamint a hiányzási átlag, s rendkívül alacsony a tanulmányi eredményük (MSZMP 1973). Az oktatási helyzeten való javítás érdekében a Művelődésügyi Minisztérium utasításokat⁷⁸ adott ki külön cigányosztályok létrehozása céljából a felzárkóztatás érdekében, azzal a megjegyzéssel, hogy az iskolának minden esetben kérni kell a szülő beleegyezését a külön oktatásba, illetve egy-két év után a gyerekeknek a normál osztályokban kell folytatniuk a tanulást. Gyors ütemben megkezdődött a cigányosztályok létesítése; 1962-ben 70, 1963-ban már 94 működött (a cigányiskolákon kívül) az országban. A cigány gyermekek beiskolázása azonban vonatottan haladt; a szülők nem ismerték fel az iskoláztatás fontosságát, a tanácsok, iskolavezetők pedig nem szorgalmazták rendszeres iskolába járásukat. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1968 júniusában hozott állásfoglalása szerint: „Sok cigánycsalád fejlődése megindult, de többségük helyzetében lényeges változás még nem következett be[...] A tanácsok sok helyen, bár arra szükség volna, nem biztosítanak anyagi alapot a cigányosztályok működtetéséhez. Így rossz szociális helyzetük, a szülők nemtörődősége, az iskolák és a tanácsok engedékenysége miatt a cigánygyerekek legtöbbje az alsó tagozatban megreked. Ez további fejlődésüket, beilleszkedésüket, szakmatanulásukat akadályozza. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Békés megyében a tanulók 4,5%-a jutott el a nyolcadik osztályig, Csongrádban 1967-ben 915 tanuló közül négy végezte el a nyolc osztályt, Győr megyében kb. 2%, Szabolcsban 1-2% jut el a nyolcadik osztályig. Megyéenként rendkívül aránytalanok a gondok

⁷⁸ 112 598/1962, 102 668/1962, 18 435/1967. III. sz. MM. utasítás (Mezey-Pomogyi-Tauber 1986)

is: míg Csongrádban 915 tanköteles cigánygyerek van, Szabolcsban csaknem a tízszerese, 8250 cigánygyerek taníttatását kell megoldani. Számbeli növekedésük miatt ez a probléma egyre súlyosabbá válik. Az értelmi fogyatékoságot megállapító gyógypedagógiai áthelyező vizsgálat után egyre gyakrabban kisebítő iskolába, ennek kihelyezett osztályaiba iskolázzák be a cigánygyermeket” (MSZMP 1973).

Ilyen feltételek és körülmények ismeretében nem meglepő, hogy 1971-ben Kemény István és munkatársai – az MTA Szociológiai Kutatócsoportja – az általuk elvégzett reprezentatív cigány felmérés adatai alapján arra hívták fel a figyelmet, hogy a nem cigány népesség iskolázottsági szintjének 1945 és 1971 közötti gyors ütemű növekedése következtében a korábbinál jelentősen nagyobb lett a távolság a két nép iskolázottsága között. Arra is utaltak, hogy az a veszély fenyeget, hogy „az iskolázottsági szintek közötti különbségek etnikai jellegzetességgé válhatnak.” Külön kihangsúlyozták az oktatás minőségbeli különbségét a cigány gyermekek esetében: „A hét osztálynál kevesebbet végzett cigány gyerekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták, nevük aláírásán kívül írni egyáltalán nem tudnak, olvasni csak nyomtatott betűket, azt is oly módon, hogy a szöveg megértésére többnyire képtelenek” (Kemény és mtsai 1976). Kutatási eredményeik alapján megállapították, hogy a cigány gyermekek tanulásának egyik fő akadálya az elkülönítés, mert a cigány osztályokban kisebb tudású pedagógusok tanítanak, s jóval alacsonyabb a gyermekekkel szemben támasztott követelmény. Az eredetileg átmeneti jelleggel szervezett cigány osztályok véglegesen megmaradtak, s a gyermekek soha nem kerültek át a normál képzésbe.

Mindezek ellenére a kötelező oktatásnak köszönhetően azonban javulást mutatott a cigány gyermekek alapfokú iskolázottsága, a hetvenes évek végére az összes tanulók 5%-át kitevő cigány gyermekek 30,8%-a felső tagozatba lépett (Mezey és mtsai 1986).

Az oktatási hiányosságok, nehézségek ellenére a hetvenes éveket tekinthetjük a magyarországi cigány értelmiség artikulálódása, látványos megjelenése és szerveződése kiemelkedő korszakának. A maroknyi értelmiség, a cigányság nagy generációja; az említett Orsós Jakab mellett Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József, Péli Tamás, Daróczi Ágnes, Bari Károly ekkor robbantak be a közéletbe, a magyar értelmiség ezekben az években találkozott először a hazánkban élő, többszáz-ezer főt számláló cigányság költészetével, nyelvével, autentikus zenéjével, dalaival, képzőművészeti alkotásaival. Új korszak is kezdődött a hazai cigányság életében; már nem csupán az „úri réteg”-nek tekintett zenész cigányok mutatták meg magukat a többség előtt, hanem az addig szinte ismeretlen, beás, oláh és magyarcigány csoportok képviselői is. Az

értelmiség megjelenésével kezdetét vette a hazai cigányság emancipációs mozgalma is. A szerveződés azonban csak bizonyos határok között mozoghatott, minden nemzetiségi törekvést határozottan visszautasított a pártvezetés. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1974 júniusában kiadott állásfoglalása – válaszul budapesti cigány értelmiségiek erre irányuló megmozdulásaira – a következő volt: „*Nem támogat- hatók egyes cigány értelmiségieknek és ciganológusoknak azok a törekvései, hogy létesüljön cigányszövetség, cigányhetilap induljon, Budapesten cigányszínház jöjjön létre*” (Mezey és mtsai 1986).

A párt ellenállása ellenére a cigány értelmiség megtalálta útját; első- ként, 1970-ben Bari Károly – a bükkaranyosi cigánysor egyik nyolc- gyermekes családjából származó, akkor tizenhét éves miskolci gimna- zista – robbant be, mint egy „táltosfiú” a hazai irodalmi életbe, *Holtak arca fölé* című verseskötetével. A mára már több kötettel rendelkező Kossuth-díjas színműíró, grafikus, folklórkutató első munkája országos, már-már hisztérikus figyelmet kapott, ő volt az első, cigányságát felvál- laló, arról líraian valló költő.

1972-ben a Ki mit tud?-on a televízió képernyője előtt az egész ország meglepődve hallgatott egy 18 éves cigány lányt, aki József Attila *Tiszta szívvel* című versét szavalta előbb magyarul, majd addig soha nem hal- lott romani, cigány nyelven. Daróczi Ágnes – a szabolcsi Bedőről szár- mazó, a cigánytelepi híres „Büszke”⁷⁹ lánya – debreceni gimnazista ek- kor vált ismertté, s innen indult közéleti pályafutása is. A Ki mit tud?-on ismerkedett meg a szintén fellépő Monszun együttesel, akiknek városi folklórgyűjtő munkájába bekapcsolódott. A munkásszállásokat – majd későbbi férjével, az együttes tagjával – s a vidéket járva gyűjteni kezdte a cigány folklórt, s az éppen 1972-ben kibontakozó magyar táncház moz- galomhoz hasonlóan kezdeményezésükkel lassan a cigány folklórmoz- galom is megindult. Cigány zenekarok, tánccsoportok, cigány klubok alakultak a fővárosban és az ország több településén. Daróczi Ágnes és férje, Bársony János vezetésével jöttek létre az első együttesek, a Romano Glaszo (Cigány hang) 1976-ban, s a mára már világhírű Kalyi Jag (Feke- te tűz) 1978-ban. Daróczi Ágnes egyetemi tanulmányai befejezése után a Népművészeti Intézet munkatársa lett, ő szervezte 1979-ben a nagy sikert aratott, Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállítá- sát, amelyen tizenkét népi alkotó mutatkozott be. (A kiállítás színvonalát jelzi, hogy az egyik művészt, Orsós Terézt a kiállítást követően 1980- ban tagjai közé választotta a Művészeti Alap.)

⁷⁹ Életről: Juhász Júlia: *Találkoztam boldoguló cigányokkal is* – Daróczi Gusztáv- né TANINFO Kiadó, Budapest, 2003.

1975-ben jelent meg a vésztoi cigánytelepről, a „cigány-Párizs” egyik putrijából induló Lakatos Menyhértnek (1926–2007) – a magyarországi cigányság nagy öregjének – *Füstös képek* című, a cigányság életéről szóló, de önéletrajzi elemeket is tartalmazó szociografikus regénye, mely súlyában és színvonalában Illyés *Puszták népe* című munkájához hasonlítható. Az író e rendkívüli módon magával ragadó írása olyan, mintha az olvasó előtt egy függöny lebukna fel, s betekintést nyerne egy eltűnt, színes, fájdalmasan szomorú és szép világba. Joggal állítja Beck, hogy Lakatos Menyhértnek e műve „szellemi honalapító értékű” (Beck 2003). Az „író cigány” – ahogy magát nevezte – élete kivételes példája annak, hogy valaki igen-igen mély nyomorból indulva, édesanyjának kitartó hite, bizalma, ösztönzése által – „Hogyha te tanult ember leszel, mindenki láthatja: egy cigány is kiemelkedhet, boldogulhat” –, túlélve Auschwitz-Birkenau lágereit, miképp jut el a hírnévig, alkotó életig, megbecsültségig. Gimnáziumi éveit megéhezte, megszenvedte családjá, de ő is, így vall ezekről az évekről: „Két merőben különböző, egymástól idegen, sőt egymással ellenséges világban éltem nap mint nap. Ha hazamentem, el kellett felejtennem az iskolát, ha iskolába mentem, még csak gondolni sem lehetett az otthonira. Kettős életet éltem!” Birkenauból hazatérve befejezte a gimnáziumot, 1954-ben a nagy-kőrösi népi kollégiumban folytatott mérnöki tanulmányokat, dolgozott, írt, 1966-tól jelentek meg a cigányok életével, helyzetével foglalkozó írásai békési lapokban. 1969-től az MTA Szociológiai kutatócsoportjának ciganológus tagja, majd független író. A hatvanas évek végétől már bekapcsolódott a szerveződő nemzetközi roma mozgalomba, 1970-ben a Cigány Világszövetség elnökhelyettesévé választották, 1971-ben részt vett a London mellett megtartott Cigányok Első Világkongresszusán. Különféle hazai cigány szervezet vezetője és tagja volt, s a kétszeres József Attila-díj mellett élete során számos kitüntetés kapott.⁸⁰

A hetvenes évek elején jelentek meg a cigányság másik emblematisz alkjának, Choli Daróczi Józsefnek cigány nyelvű műfordításai a *Nagyvilág* című irodalmi folyóiratban. Az 1939-ben született, s szintén Bedő cigánysoráról származó Choli hatalmas utat tett meg, míg idáig eljutott, hisz saját vallomása szerint 21 éves koráig mindössze öt osztályt végzett, s addig egyetlen könyvet sem olvasott. Nagyon mélyről indult; „Ha most úgy visszagondolok, szinte elszédülök attól, hogy milyen mélyről. Először is a nagy-nagy elmaradottságból: a családban, az atyafiságomban mindenki analfabéta volt. Mindenki! Nem volt kivétel! Aztán a nagy-nagy nyo-

⁸⁰ Életről bővebben: Lakatos Menyhért 1975. *Füstös képek*. Budapest: Magvető Kiadó, valamint Juhász Júlia 2003. *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Budapest: TANINFO Kiadó

morúságból. Harmadszor a nagy-nagy beszűkültségből. A világ elzárkózott előlünk, és mi is távol maradtunk a világtól” (Juhász 2003). A hatvanas évek közepén az egész család felköltözött Budapestre munkavállalás végett, Choli a csepeli vasgyárban lett segédmunkás. A tradicionális oláh cigány család a fővárosban is őrizte, ápolta hagyományait, kettős életet éltek. Így vall erről: „A legelmaradottabb zugból a legmodernebb gyári életbe kerültünk. A nyomorúságból a jobb megélhetésbe, de ez nem kavarta meg az otthoni életünket. Ha levetettük a munkaruhát és hazamentünk, ugyanúgy éltünk, mint azelőtt. Egymás között csak cigányul beszélünk. Megmaradt a szoros családi összetartozás, tovább éltek a régi szokások” (Juhász 2003). Motivációt a tanulásra nem otthonról, hanem vele egykorú, nem cigány, tanult munkatársaitól kapott, akik bevonták a kvantummechanikáról és hasonló tudományos felfedezésekről szóló beszélgetéseikbe, s Choli ekkor fedezte fel, milyen kevés a tudása, ismerete hozzájuk képest. Titokban iratkozott be esti iskolába, munkatársai előtt szégyellte alacsony iskolázottságát, otthon pedig nem támogatták volna, hisz a tanulás nem volt érték. „Az apám még azt se tartotta semmire, hogy leérettségiztem. Amíg csak élt, haragban volt a tanulással. Kárba veszett időnek tartotta – és nemcsak ő, hanem a testvéreim is. A bátyámtól akkor kaptam az első elismerést, amikor a kollégája elűjságotla, hogy olvasott tőlem valamit az egyik újságban” (Juhász 2003). Az esti iskola után esti gimnázium következett, ahol az irodalomórán egy dolgozatnál József Attila *Ars poeticáját* fordította le cigány nyelvre. Tanára felismerte benne a tehetséget, beküldte – tudta nélkül – fordítását a *Nagyvilágba*, ami leköszölte, s így lett költő. Tanítói diplomát szerzett, 1972-ben az újsolatái „lila iskolában” tanított cigány gyerekeket, majd a környéken lakó cigány családokból megalapította a Rom Som (Cigány vagyok) együttest és klubot. 1974-ben megjelentette az első cigány–magyar nyelvű – *Rom Som* nevet viselő – újságot (1977-ig működött, majd indoklás nélkül megszüntették). A hetvenes években a Csavargári Munkásszálló kulturális igazgatója volt, ahol néhány diplomás cigány fiatallal (Daróczi Ágnes és barátai) hagyományörző klubot hozott létre. Choli aktív részese lett a roma közeletnek, irodalmi tevékenysége – cigány nyelvű költészete, műfordításai – mellett olvasótáborokat, klubokat szervezett, részt vett folklórgyűjtésekben. Számos díjjal, elismeréssel rendelkezik, a roma irodalmi és politikai élet meghatározó alakja.

1974-ben jött haza Amszterdamból a Holland Állami Képzőművészeti Akadémián diplomázott Péli Tamás (1948–1994), az első főiskolát végzett, azaz hivatásos magyarországi cigány festőművész. A Józsefvárosi Mátyás térről indult, anyai ágon neves muzsikus cigány családból származó, apai ágon azonban nem cigány származású, már gyermekkorában rendkívüli tehetségnek számító művész gimnazistaként elhatározta,

hogy a cigányok közé tartozónak tekinti magát. A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola diákjaként 1962-ben megfogadta: „Azért fogok tanulni, ha Isten is megsegít, festő, festőművész legyek, hogy egy másik »lőállásból« tudjak segíteni népemen, a világgal, a társadalommal szemben, amely régen sem, most sem szeret minket – sajnós.”⁸¹ A gimnázium után a hazai Képzőművészeti Főiskolára nem vették fel, de a Holland Akadémia – kiküldött munkái alapján – meghívta hallgatói közé. A holland református egyház egy évig fizette tandíját, majd az akadémia ösztöndíjasa lett. 1970, 1971 és 1972-ben nagy sikerű egyéni kiállításai voltak Amszterdamban, rá jellemző reneszánszos-barokkos inspirációjú festészete egyedülálló művésszé tette. 1974-ben hazaérkezve a művészvilág nem fogadta be, képesítés nélküli rajztanárként tudott csak elhelyezkedni az újjalotai „lila iskolában”, Choli mellett. Általa kapcsolódott be a hazai roma művész- és közéletbe, rendületlenül küzdött a cigány képzőművészet megteremtéséért, tanítványokat gyűjtött maga köré. 1976 októberében a Fészek Klubban volt első hazai kiállítása, megnyitó beszédet Lakatos Menyhért mondott. Ettől kezdve vált ismert és keresett művésszé, megrendeléseket is kapott. 1982-ben a fővárosban a Dagály utcai könyvtárban kellett egy pannót festenie neves történelmi személyekről. A hatalmas festményen Julianus barátot, Kőrösi Csoma Sándort és Apáczai Csere Jánost ábrázolta. A zsűrinek tetszett a munka, de utasították, hogy a képeken látható bizonyos „magyarkodó” motívumokat, Julianus barátot, a turult és a trikolórt fesse le. Péli ezt megtagadta, ezért munkáját nem, csak az anyagárat fizették ki. 1983-ban a tiszadobi Andrassy-kastélyban – gyermekotthonban – kértek tőle festményt. A hatalmas, negyvenkét négyzetméteres „Születés” pannó – melyet legtehetségesebb tanítványa, Szentandrassy István segédletével festett – a cigányság és a magyarság történelmének összefonódó jeleneteit ábrázolja. Egész életén keresztül vallotta kettős identitását: „A homlokomon két aranypánt van: az egyik a cigány kultúra, a másik a magyar kultúra, s e kettőt tőlem senki el nem veheti.”⁸² Élete utolsó éveiben aktívan bekapcsolódott a hazai politikába; az MSZP színeiben parlamenti képviselő lett 1992–1994 között. Az elhúzódó, unalmas interpellációk alatt szatirikus grafikai széljegyzeteket készített, ami Parlamenti jegyzetek címmel 1993-ban megjelentetett. Az 1994-ben elhunyt Péli Tamást Kerékgyártó István művészettörténész így méltatta: „A magyarországi roma képzőművészek között ő volt a festőkirály.

⁸¹ Idézet: Molnár István Gábor 2004. *In memoriam Péli Tamás portréfilm*. Budapest: Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság.

⁸² Idézet: Molnár István Gábor 2004. *In memoriam Péli Tamás portréfilm*. Budapest: Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság.

Tehetsége, iskolateremtő képessége és egyéniségének vonzereje, kisugárzó hatása folytán központi szerepet játszott a cigány képzőművészek között, sőt, mondhatni, az egész roma művészértelmisségnek meghatározó erejű vezéregyénisége volt” (Kerékgyártó 2006).

A „nagy generáció” mellett a hetvenes-nyolcvanas években folyamatosan jelentek meg a cigány értelmiség új és új képviselői. Lakatos, Choli és Péli mellé csatlakozott a mohácsi Kovács József Hontalan költő, újságíró, aki aktív szervezőként, résztvevőként bekapcsolódott a roma kulturális és közéletbe is.

A csengeri cigánysorról, igen mély szegénységből indult Osztóján Béla (1948–2008) író, költő, újságíró, lapszerkesztő. Már a hetvenes évek második felétől jelentek meg versei, köteteiért számos díjban részesült. Alapító tagja és vezetője volt különböző cigány kulturális és politikai egyesületeknek, 1989-ben megalapította az első demokratikus cigány szervezetet a Phralipét, s főttkára volt az 1990-ben alakult Magyarországi Roma Parlamentnek.

1978-ban jelent meg Holdosi József (1951–2005) *Kányák* című regénye, amelyért 1979-ben a Művészeti Alap „Legjobb első kötetes szerző” díját nyerte el. Holdosi Vépről, a település végén levő cigánysorról indult, s már gyermekként erősen elhatározta, hogy tanulni fog, több lesz, mint a többiek, hogy bebizonyítsa, a cigányok is ugyanolyan értékesek, mint a magyarok. Magyar–történelem szakos tanár lett Szombathelyen, tanítványai rajongtak érte. Könyveiért, munkájáért számos díjat kapott. A megbecsült, köztiszteletben álló tanárnak halála után a város dízsírhelyet adományozott, volt iskolája falán tanítványai, munkatársai emléktáblát helyeztek el.

Kiemelkedő alakja volt a hazai cigányságnak Csemer Géza (1944–2012) színpadi szerző, rendező, 1967–1983 között az Állami Operaház segédrendezője. Híres szegedi muzsikussaládból származott, a szegedi egyetem bölcsészkarán végzett. A roma közélet meghatározó alakja, Szakcsi Lakatos Bélával közösen írt művei, filmforgatókönyvei, rádiójátékai, muzsikuss cigányok életéről írt könyvei által a hazai kulturális élet ismert és elismert alkotója volt.

Szakcsi Lakatos Béla világhírű zongoraművész, zeneszerző, a dzsessz hazai „nagykövete” pesti muzsikuss cigány családból származik, primás édesapja irányította a hegedű helyett a zongora felé: *„Gondolta, a zongora jó hangszer, eljátszom valami bárban vagy mulatóban, mindig meglesz a kenyerem.”*⁸³ A hetvenes évek közepétől a Bartók Béla Zeneművészeti

⁸³ Szakcsi Lakatos vallomása életéről, hitéről: http://www.artvarium.hu/index.php?oldal=szakcsi_lakatos_bela.php. (2012. 01. 05.)

ti szakközépiskola jazz szakának tanára volt egy évtizedig. Fellépései mellett cigány folklór gyűjtésével és színpadra állításával is foglalkozott. A legmagasabb állami kitüntetések, köztük a Hazám-díj tulajdonosa. Tudatosan törekedett a cigány dzsessz műfajának megteremtésére.⁸⁴

A nagyecsedí Balázs Gusztáv 1951-ben egy kilencgyermekes üstfol-dozó oláh cigány családban született. Először tanítói diplomát szerzett, évekig Gégyenyben tanított, s mellette amatőr néptáncos volt, a nyolcvanas évektől cigány néptánc-táborokat szervezett. Aransarkantyú-díjjal és a Népművészet Ifjú Mestere címmel tüntették ki. A Debreceni Egyetemen muzeológiát és néprajzot tanult, doktori disszertációját a cigány néptáncból írta. Gyűjtőmunkáiból rendszeresen publikál, fotográfusként és festőművészként is ismert.

Balogh Attila költő, újságíró, művészetszervező 1956-ban az alsó-vadászi cigánysoron született. Egyesztendő korában gyermekbénulást kapott, emiatt huszonnégy éves koráig különböző kórházakban, intéze-tekben élte életét. 1980-ban jelent meg első kötete *Lenditem lábamat* cím-mel, melyért 1981-ben irodalmi nívódíjat kapott. Több kötettel és díjjal – köztük az Alternatív József Attila-díjjal – rendelkezik. Alapítója és fő-szerkesztője az 1994–1998 között kiadott *Cigányfűró* kisebbségi szellemű művészeti és közérzeti folyóiratnak.⁸⁵

A boldvai cigánytelepről indult Lojkó Lakatos József író, költő és filmrendező. Előbb Sárospatakon szerzett tanítói diplomát, dolgozott is cigányiskola pedagógusaként. 1979-ben a Színház-és Filmművészeti Akadémia rendezői szakán végzett; 1981-ben bemutatott – a holokauszt cigány áldozatairól szóló – *Elfelejtett holtak* című dokumentumfilmjével vált ismertté. Lojkó mind az irodalmi életben, mind a film- és színház-művészet területén maradandót alkotott, 2000-ben alapítója, azóta taná-ra a Shakespeare Színművészeti Akadémiának.

A hetvenes évek elején már Kiskundorozsmán dolgozott orvosként Szirtesi Zoltán, módos szegedi muzsikus-kereskedő cigány család egyetlen gyermeke. A szegedi egyetem elvégzése után dorozsmai körze-ti orvosként, látva a cigányok nyomorúságos helyzetét, a velük szemben alkalmazott megkülönböztető, megalázó bánásmódot kollegái részéről – a cigány betegeknek várniuk kellett, mindig csak legutoljára kerülhettek sorra, székre nem, csak a földre ülhettek mind a váróban, mind az orvosi rendelőben – önként kérte feletteseitől, csatolják hozzá a cigánytelepet is,

⁸⁴ 2004-ben kiadott *Na dara! (Ne féjl!)* című albuma a „cigány dzsessz” műfaj-teremtő alkotása

⁸⁵ Életéről bővebben: Palágyi Edit: Cigány költő állást keres. *Szabadföld*, 2008. május 16. lapszám

majd ő lesz az orvosuk, mondván: „*Ha én mint cigány nem segíték rajtuk, akkor ki segítsen rajtuk?*” Szirtesi doktor azóta is ott dolgozik, megbecsüli mindenki, különböző díjakat is kapott munkája elismeréséül a négy évtized alatt. Orvosi teendői mellett aktívan bekapcsolódott a roma közéletbe, az Országos Cigánytanács egyik alapítója. Könyvet írt a cigányság egészségügyi helyzetéről a szakmának, s egy egészségügyi felvilágosító füzetet a cigányoknak – közösen Choli Daróczival cigány-magyar nyelven – *Védd az egészséged! Losar to sastype!* címmel.⁸⁶

Szegedi Dezső Jászai Mari-díjas színművész a hetvenes években kezdte színészi pályáját. 1953-ban született Miskolc cigányok lakta negyedében, a Gordonban. Édesapja – bár igen szegényen éltek – nagyon szeretett olvasni, minden könyvet megvett, egész lakásuk tele volt velük, így kapott kedvet ő is az olvasásra. Kezdetben amatőr színjátszó csoportban játszott, majd énekkari tagként, a nyolcvanas évek elejétől pedig színművészként tartozik a miskolci színházhoz. Számtalan prózai és zenei darabban, filmben szerepelt. Miskolc város Nívódíjjal ismerte el munkáját. Bár mindig cigánynak vallotta magát, roma identitásának tudatos vállalása Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényének elolvasása után kezdődött, aktívan bekapcsolódott a cigány kultúra terjesztésébe, olvasótáborok rendszeres résztvevője. Megálmodta, majd 2005-ben megalapította a Romano Teatro Kulturális Egyesületet, melynek célja, hogy cigány és nem cigány fiatalok a művészetek segítségével közelebb kerüljenek egymáshoz.

A hazai cigányság jeles képviselője, Hollai Kálmán is ismert színész. Salgótarjánból indult, a Színiakadémia elvégzése után az ország számos színpadán játszott musical és prózai szerepeket egyaránt. Korán bekapcsolódott a roma közéletbe; cigány gyermekek tehetséggondozó munkájában aktív szerepet játszott. Filmszerepei közül különösen emlékeztetnek azok az alakításai, amelyekben cigány szereplőt formált, az utóbbi években filmet is rendez.⁸⁷ Munkáját számos kitüntetéssel elismerték; többek között a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkereszt tulajdonosa.

Az 1983-as *Ki mit tud?* televíziós vetélkedőn tűnt fel Jónás Judit, vers- és prózamondó kategóriában első helyezett lett. A nógrádi kereskedő cigány családból származó, a berceli cigánydombról indult, ma már

⁸⁶ Dr. Szirtesi Zoltánnal készült film: *Barna utak* – Dr. Szirtesi Zoltán http://videotar.mtv.hu/Videok/2009/06/10/15/Barna_utak__Dr_Szirtesi_Zoltan.aspx (2011. 12. 27.)

⁸⁷ Legismertebb filmjei: *Átok és szerelem* (1985), *Dallas Pashamende* (2004). Rendezései: *Cigánytánc* (2001), *Cigányfűró* (2004).

az ország legismertebb roma színésznője 1987-ben fejezte be tanulmányait a Színművészeti Akadémián, 1992-ben elsőként kapta meg a Domján Edit-díjat. 1995-ben alapította a Duande Színházi Társulatot, majd annak utódként 2008-ban a Cinka Panna Cigány Színházat, melynek célja a roma kultúra, művészet megismertetése, közvetítése. Az állandó társulattal rendelkező színháznak cigány és nem cigány tagjai egyaránt vannak. Jónás Judit munkájáért számos elismerést, kitüntetést kapott.

Különleges alakja volt a hazai cigány művészetnek Balázs János (1905–1977) naiv festőművész, költő. Alsókubinban született cigány zenész családban, apja, nagyapja primás volt. Kisgyermekkorában Salgótarjánba, a pécskódombi cigánytelepre költöztek egy maguk készítette putriba, ahol élete utolsó két éve kivételével a festő az egész életét leélte. Mindössze két évet járt iskolába, megtanult írni-olvasni, s mindene a rajzolás, olvasás, írás lett. Rajztehetségét már gyermekkorában felfedezték, de ambícióit a család nem támogatta. Verset írni még fiatalon, a hadifogságban kezdett, odahaza azonban a verseivel teleírt papírokat édesanyja gyűjtősként használta. Festeni újra 1968-ban kezdett; magányos, mogorva remeteként élt, de festményein ennek ellentmondó egyedülálló, utánozhatatlan képi és színvilágot teremtett. Festményeiből kiállítás az egész országban és Európa számos helyén volt, de képeit nem adta el, csak egyszer, amikor *Füstölgések* című verseskötetét 1973-ban megjelentette.

A békési Újkígyósi cigánytelepen 1949-ben született Rostás Farkas György hagyományörző, igen szegény, tizenegy gyermekes oláh cigány családból származik. A magyarországi cigány értelmiség, s a cigány-nem cigány együttélés meghatározó alakja író, költő, műfordító, újságíró. Az egész telepen ő volt az első, aki elvégezte az iskolát. Nagyon szeretett olvasni, esténként édesanyjának is felolvasott, Petőfi verseit hallgatva édesanyja sírt, majd lefekvéskor megkérdezte fiától: „*Te fiam, ez a Petőfi ugye cigány volt?*” Rostás Farkas nagyon szeretett tanulni, tanárai, osztálytársai között is sok segítőt talált, cipőt, ruhát is hoztak neki és testvéreinek, s mindenki bátorította, hogy tanuljon tovább. Tíz éves kora óta költő szeretett volna lenni. A békéscsabai középiskola elvégzése után 18 évesen, ötvennégy forinttal a zsebében, elindult szerencsét próbálni – mint a hatvanas években oly sokan – Budapestre. Megismerkedett Cholival, Lakatos Menyhérttel, versei jelentek meg különböző napilapokban, s bekapcsolódott a roma közéletbe. A nem cigány alkotók barátságát, társaságát is megtalálta; Fodor András, Gyurkovics Tibor, Pomogáts Béla és Szabad György pályáját, életútját is meghatározták. A József Attila-díjas költő a cigány kultúra, nyelv őrzője, ápolója, egész életében

tudatosan építette, építi a hidat a cigányok és nem cigányok között, s évtizedek óta sürgeti a cigány értelmiség összefogását. 1989-ben megalapította a Cigány Tudományos és Művészeti Társaságot, 1993-ban a *Kethano Drom* (Közös út) folyóiratot. Számos irodalmi és állami kitüntetés tulajdonosa.⁸⁸

A nyolcvanas években Miskolcon lett először ismert Horváth Aladár tanítói végzettségű, roma polgárjogi aktivista, az első hazai cigány polgárjogi tömörülés létrehozója. 1964-ben született muzsikus cigány családban, szülei gyári munkások voltak, Miskolc munkáskolóniájának szélén egy kis fáskamrában éltek hatan, hétéves koráig. A telepről elköltözve jobb körülmények közé kerültek, Horváth Aladár jó eredményrel elvégezte Miskolcon a gimnáziumot, majd Sárospatakon tanítói diplomát szerzett. Gimnáziumi éve alatt találkozott Bari Károly költészetével, s ekkor határozta el, hogy identitását vállalva, cigány értelmiségiként akar élni és érvényesülni. Diplomája megszerzése után előbb Köröm község cigány iskolájában tanított pár évig, majd Miskolcon túlkoros cigány gyermekek osztályában. Tanítói éve alatt szembesült azzal, hogy milyen eredménytelen a cigány gyermekek elkülönített oktatása. Cigányklubot hozott létre a városban gyerekeknek és felnőtteknek, majd a Miskolcon megrendezett Nemzetközi Cigány Folklórfesztivál révén bekapcsolódott az országos roma közeletbe is. 1988-ban a város belső kerületeiből – városrendezés céljából – ki akarták telepíteni a cigány lakosokat, új lakóhelyüket Miskolcra kívül, a Sajó partján elkülönítve, alacsony komfortfokozatú lakásokban jelölték ki. Horváth, mint fiatal tanító ekkor tiltakozó megmozdulást szervezett, a fővárosból nem cigány értelmiségiek (a demokratikus ellenzék, a SZETA tagjai) is odaautaztak, támogatásukról biztosítva a protestálást, a Horváth vezetésével megalakult Gettóellenes Bizottság munkáját. A tiltakozás sikeres volt, nem épült fel a cigány gettó. Horváth Aladár a nyolcvanas évek végén Budapestre költözött, s aktív részese lett a roma mozgalomnak, 1990–1994 között országgyűlési képviselő. 1995-ben megalapította a Roma Polgárjogi Mozgalmat, s tagként, vezetőként számos más szerveződésben is részt vett, részt vesz.

Feltétlenül említést kell tennünk – a cigány gyermekek oktatása terén elvégzett úttörő munkájáért – Rézművesné Lináról, az ország első cigány óvónőjéről, aki a hodászi Koleráson, a többségben hagyományörző

⁸⁸ Rostás Farkas György vallomása életéről: <http://www.youtube.com/watch?v=gxcfwikPto> (2011. 12. 20.)

Hodász – a Kolerás

A Kolerási madzag-óvoda Lina és a gyermekek

oláh cigányok lakta cigánytelepen született, nőtt fel és élt, majd 1970-ben saját elhatározásából kézen fogta hároméves kislányát,⁸⁹ madzaggal körbekerített egy füves területet a Kolerásban, s kinevezte óvodának.

⁸⁹ Rézműves Melinda néprajzkutató, az ELTE néprajz szakán végzett 1995-ben. Néprajzi kutatással, gyűjtéssel foglalkozik, számos könyve jelent meg a cigányság kulturális értékeiről. 2001-ben az ország első Roma tájházát hozta létre, és azóta is működteti Hodászon.

A Kolerás óvodásai

A falak nélküli „madzag-óvoda” vonzotta az érdeklődő asszonyokat, gyerekeket. Lina mesélt nekik, versekre, énekekre, mondókákra, helyes beszédre, az oláh cigány és a magyar nyelv használatára, illemre tanította őket. Később elvégezte az óvónőképzőt, diplomáját 1979-ben kapta meg. Sója Miklós mellett neki is nagy szerepe volt abban, hogy Hodász ma is példaértékű az ott élő cigányok iskolai végzettsége, tiszta portái, a cigány és nem cigány lakosság békés együttélése tekintetében.

6.6. A cigány értelmiség a késő Kádár-korban, oktatási eredmények és visszasságok

Az említett – meghatározó – értelmiségiek mellett fokozatosan bővült az emancipációs mozgalomhoz csatlakozók köre, 1980 decemberében a fővárosban megalakult a Cigány Értelmiségi Klub, mely ezeket, a cigányságukat felvállaló művészeket, szociális munkásokat, pedagógusokat, klubvezetőket fogta össze (Daróczi 2006). Vezetővé Fátyol Tivardart választották. A nyolcvanas évek végére, s főleg a kilencvenes évek közepére megizmosodott, fokozatosan öntudatosabbá vált a hazai roma/cigány értelmiségi réteg. A nyolcvanas években – a vékony cigány értelmiségi csoport vezetésével – egyre eredményesebben szervezte meg önmagát; már nem csupán várt arra, hogy megmutathassa magát a többségi népesség előtt, hanem kezébe vette sorsának alakítását. A nyolcvanas évek közepén két szervezet létrehozását is engedélyezte a pártpolitika;

1985-ben megalakult az Országos Cigánytanács Choli Daróczi elnöketével, majd 1986-ban a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége Lakatos Menyhért vezetésével, s 1987-ben megjelent a *Romano Nyevipe* (Cigány Újság), a szövetség lapja. Természetesen mindkét szervezet a pártvezetés akaratából jött létre, egy 1984-ben tartott KB-ülés jegyzőkönyve szerint: „A bizottság felkéri a Művelődési Minisztériumot [...] vizsgálja meg a további társadalmi beilleszkedést szolgáló cigány kulturális szövetség létrehozásának és egy cigányságnak szóló lap indításának feltételeit” (Mezey és mtsai 1986), s a Hazafias Népfront égisze, ellenőrzése alatt működhetett.

A cigány értelmiség hetvenes-nyolcvanas években megkezdődő artikulálódását meglátásom szerint több tényező is elősegítette:

- A szocialista nagyipari termelés, bányászat, kohászat, építészet hatalmas munkaerőigénye a cigány munkásokra is igényt tartott, az általános és kötelező munkavállalás pedig szükségessé tette és fenntartotta a cigányok mobilizálódását, ezáltal kikerültek saját bezárt világukból, óhatatlanul is magukévá tették a többségi társadalom tanulással, tudással, iskoláztatással kapcsolatos elvárásait.
- A hatvanas évek erdei cigánytelepek felszámolását előíró, valamint a cigány gyermekek oktatásának megoldására irányuló szabályozások egyrészt közelebb vitték fizikailag és átvitt értelemben is a cigányságot a többségi lakossághoz, másrészt jól-rosszul, de igyekeztek megoldani a cigány gyermekek iskoláztatását. A cigány és a többségi népesség közötti térbeli távolság csökkenése kulturális közeledést, többségi minták eltanulását tette lehetővé, s az addig „láthatatlan cigányság” gyermekei kontroll alá kerülve kevésbé tudták elkerülni az iskoláztatást, feltéve, ha az oktatás minden szereplője, a szülők, a gyermek, az iskola vezetése, a pedagógus, a tanács is fontosnak tartották azt. Amint a bemutatott értelmiségi életutak bizonyítják, mindez kellett ahhoz, hogy a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére kialakulhasson a vékony iskolázott réteg.
- A cigány értelmiség szerveződése – mint az előzőekből is látható – kizárólag kulturális alapokról indult, a kibontakozó roma/cigány folklórmozgalom tökéletesen megfért, sőt illeszkedett az ugyancsak hetvenes években, nem sokkal korábban indult magyar táncházmozgalomhoz. A cigány klubok, táncházak értelemszerűen értelmiségi találkozóhelyek is voltak.
- Minden valószínűség szerint a cigány értelmiség kevésbé tudott volna megjelenni, érvényesülni a hetvenes évek végén kibontakozó demokratikus ellenzéki csoportosulás, a SZETA megalakulása nélkül. Kemény István 1971-ben kezdődött szegény- és cigány-

kutatásaihoz csatlakozó Solt Ottília, Vitányi Iván, Havas Gábor köré gyűlt fiatal ellenzéki, liberális értelmiségiek a szegények mellett a cigányok felé is fordultak, s a roma értelmiség képviselői (Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő, Horváth Aladár) is megtalálták az utat a szociálisan érzékeny, nem cigány értelmiség felé.⁹⁰ A szövetség – ekkor még – szorosnak bizonyult, a rendszerváltás után e cigány értelmiségiek közül néhányan a szabad demokraták országgyűlési képviselői is lettek.

- A hazai roma értelmiség alakulásában – ha közvetlenül nem is, de közvetve mindenképpen – szerepet játszott a formálódó nemzetközi roma mozgalom. Az 1971-ben London mellett tizennégy ország küldötteinek részvételével megtartott I. Cigány Világkongresszuson (WRC) – mely döntést hozott a roma önelnevezés bevezetéséről, a zászlóról és a himnuszról – Lakatos Menyhért is ott volt. 1978-ban már Choli Daróczi is vele tartott a Genfben összehívott II. Kongresszusra, 1981-ben pedig Lakatos Menyhért vezetésével utazott egy értelmiségiekből álló küldöttség Göttingenbe a III. Világkongresszusra. A megalakuló nemzetközi roma szervezetek – legfőképp az 1971-ben alakult IRU (International Roma Union) – bátorítással, de szakmai segítséggel s kapcsolati tőkével is ellátták a hazai értelmiséget. Az IRU 1979-ben az ENSZ-ben konzultatív státuszt kapott, 1986-ban pedig az UNICEF regisztrált NGO partnere lett. Ez némi politikai tőkét is jelentett a hazai cigány értelmiségnek.

A nyolcvanas évek végére már ismert, s bizonyos körökben elismert volt a hazai roma értelmiségi réteg. S bár a többség előtt kezdetben egységes csoportként jelentek meg, a felszín alatt kitapintható volt a különböző cigány csoportokhoz – zenész és más magyar cigányok, oláh és beás cigányok – tartozók közötti évszázados feszültségek. Az addig sem teljesen egységes cigány értelmiségi, elit csoporton belül az évtized végén a nemzetiségi jogok kérdése mentén markáns szakadás következett be. 1988-ban Daróczi, Bari és Zsigó a cigányok nemzeti jogainak biztosításáért szálltak síkra, szemben a roma elit többi tagjával, Lakatossal, Pélivel, Fátyollal, Cholival, Rostás Farkassal, akik szerint a cigányság nem volt jogosult kisebbségi/nemzetiségi jogokra. A jogokat követelő fiatalokat radikális ellenzéknek minősítették, s Lakatos Menyhért kijelentette: *„A nemzetiségi jogok úgy állnának a cigányoknak, mint gebének a fényes lószerszám”* (Zsigó 2005).

⁹⁰ Erről az időszakról részletesen: Diósi Ágnes 1999. A cigányság ügye a demokratikus ellenzék tükrében. Interjú Havas Gáborral. *Esély* 6, 83–99.

1989 januárja ismét egy fontos dátum a hazai cigányság történelmében, hisz ekkor hangzott el először a Magyar Rádió Cigányfélóra című műsora; szerkesztője, s műsorvezetője egy ormánsági kis falu, az azóta megszűnt Háromfa beás cigánytelepéről származó fiatal cigány értelmiségi nő, a 2007-ben Jó Ember Díjjal kitüntetett, tanári és újságírói végzettséggel rendelkező Varga Ilona volt.

1989-ben két olyan cigány szervezet is alakult, amely a cigány-nem cigány együttműködést alapcélként fogalmazta meg; az „Eötvös József” Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság⁹¹ Rácz Gyöngyi vezetésével és a Cigány Tudományos és Művészeti Társaság⁹² Rostás Farkas György elnökletével.

Miközben az értelmiség a kultúra terjesztése, az emancipációs törekvések és nemzetiségi jogaik érdekében a saját harcait vívta, alkotó munkáját végezte, a cigány gyermekek iskolázottsági mutatói lassan, de egyenletesen javultak. Míg 1971-ben a cigány tanulók 15,3%-a végezte el a nyolc osztályt, a nyolcvanas évek elejére a roma gyermekek közel fele 16 éves koráig megszerezte az általános iskolai végzettséget. A pártbizottság adatai szerint a továbbtanuló cigány fiatalok aránya közel 37%-ra emelkedett; kétszáz fő tanult gimnáziumban, szakközépiskolában háromszáz, szakmunkásképzőben pedig háromezer-háromezer ötszáz. 1982-ben 5882 cigány fiatal járt a dolgozók általános iskolájába, 586 pedig középiskolába.

Továbbra is nagy volt azonban az iskolai lemorzsolódás, különösen a felső tagozatban, leginkább a hatodik osztályban, s minden szakmai tiltakozás, állásfoglalás ellenére⁹³ rohamosan nőtt a gyógypedagógiai intézményekben tanuló cigány diákok száma is; 1974/75-ben ezekben az iskolákban tanult cigány gyermekek aránya 24,1%, 1983/84-ben már 36%. A kisegítő osztályokba, iskolákba történő átirányítás annak ellenére nagy számban folytatódott, hogy 1978-ban megjelent Czeizel és munkatársai e téren végzett vizsgálatainak eredménye. Czeizel, Lányiné és Rátay Budapest huszonnégy kisegítő és gyógypedagógiai intézményeiben tanuló gyermekeket vizsgáltak meg, s megállapították, hogy az adott iskolákban tanulóknak csupán 49,3%-a értelmi fogyatékos, a több-

⁹¹ Munkájukról részletesen: <http://www.eotvostarsasag.hu/page.php?2> (2012. 03. 01.)

⁹² Részletesen: http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=48:a-ctmt-bemutakozasa&catid=42:altalanos&Itemid=68 (2012. 03. 01.)

⁹³ Réger Zita 1981. *Amit a cigány gyermekek fejlettségének megítéléséhez tudni kell.* Az áthelyezési vizsgálat. 143–160. Budapest: Művelődési Minisztérium, valamint Solt Ottilia 1976. *Cigány gyerekek az iskolában.* Budapest 6, 28–31.

ség, 50,7% teljesen normális, normál iskolában kellett volna tanulniuk (Czeizel és mtsai 1978). A hazai cigány lakosság helyzetével foglalkozó MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság a szakértői állásfoglalások következtében már ekkor, 1984-ben megállapította: *„A rohamosan emelkedő arány az esetek nagy részében a szociális-kulturális és nyelvi hátrány helytelen, gyógypedagógiai esetként való minősítésére vezethető vissza; s annak is tulajdonítható, hogy a közoktatásban e hátrányok leküzdésére mindmáig nem alakultak ki megfelelő speciális programok, módszertani útmutatók”* (Mezey és mtsai 1986).

Az iskolázottsági mutatók javulása mellett már a nyolcvanas évek első felében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gyermekek elkülönített oktatása nem hozta meg a várt eredményeket, egyre több szakértő jelezte,⁹⁴ hogy az elkülönített oktatás inkább a szegregációt, mint a felzárkóztatást jelenti. Az Országos Pedagógiai Intézet Főigazgatói Tanácsa is megvizsgálta a kérdést, s előterjesztést készítettek, miszerint az országban az 1982/83-as tanévben 130 cigány osztályban tanuló közel 3000 gyermek számára ez az oktatási forma nem megfelelő. 1984 októberében az MSZMP Propaganda Bizottsága kijelentette: *„Meg kell szüntetni a cigánygyermekek gyógypedagógiai intézményekbe való átírányításának eddigi helytelen gyakorlatát; ezt az iskolatípust a valóban gyógypedagógiai nevelésre szoruló gyermekek számára kell igénybe venni”* (Mezey és mtsai 1986). Mindezek ellenére az 1985-ben készült új oktatási törvény nem foglalkozott a cigány gyermekek különböző formában megvalósuló elkülönített tanításával, így a szegregált oktatás – burkolt (gyógypedagógiai, kisegítő osztályok) és nyílt (cigányiskola, cigányosztály) formában – egyre nagyobb gyermekszámmal tovább folytatódott.

6.7. Roma/cigány népesség és oktatás a 20. század utolsó évtizedében

A kilencvenes évek elejére tovább javultak a cigányság iskolázottsági mutatói, bár a kapott eredmények jelentős területi és anyanyelv szerinti különbséget mutattak. 1993-ban a romák 25–29 éves korosztályának 75%-a rendelkezett általános iskolai végzettséggel; ezen belül legrosszabb, 70%

⁹⁴ Többek között Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes osztály” – a tények tükrében. *Valóság* 8. Vizsgálatok a cigány gyermekek magyar nyelvi oktatása – nevelése köréből I. Tanárképző Főiskola, Pécs 1978.

Csongor Anna 1979. Majd ott megtanítják őket a rendre. *Mozgó Világ* 1, 58–63.

Iskolatípus	A teljes népesség (%)	A roma népesség (%)
Szakiskola	6	9,4
Szaktanácsképző	35,5	31,2
Szakközépiskola	32	10
Gimnázium	24,2	0,6
Középiskola együtt	56,2	10,6
Mindösszesen	97,7	51,2

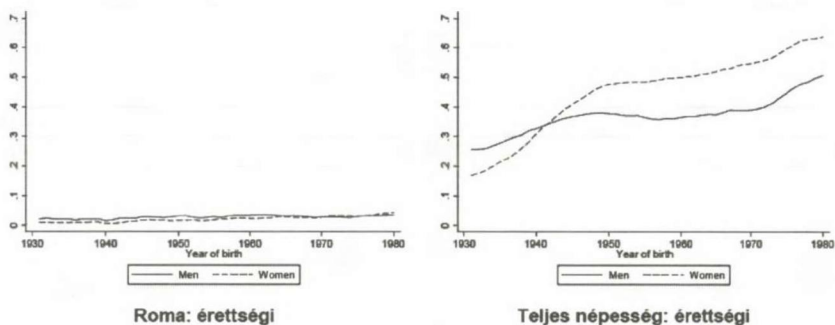
9. ábra

A nyolcadik osztályosokhoz viszonyított továbbtanulási (bejutási) arányok
a középfokú oktatásban (1993)

Forrás: Kemény (1996)

volt az arány az ország keleti régióiban, s legjobb, 84% a budapesti iparvidéken. Nyelvhasználat alapján a magyar cigányok (romungrók, muzsikások) 78%-a, a beások 58%-a, az oláh cigányok 52%-a végezte el a nyolc osztályt (Kemény és mtsai 2004). Az iskolaköteles korúak 45-50%-a ugyan befejezte – gyakran csak 16 éves korára – az általános iskolát sikeresen, de csupán töredékük jutott be a középfokú oktatásba, ahonnan legalább a felük lemorzsolódott. Ugyanekkor a többségi társadalomban alapfokú végzettséggel már szinte a teljes népesség rendelkezett (96%), s a középfokú oktatásban való részvétel is jelentős volt. Azaz miközben jelentősen javultak a cigányság oktatási mutatói, a cigányság és a többség iskolázottsága közötti távolság továbbra sem csökkent, inkább még növekedett. A cigány és a nem cigány fiatalok továbbtanulási arányait, különbségeit a 9. ábráról leolvashatjuk.

Dramai különbséget a teljes népesség és a cigányság között a középiskolai és felsőfokú továbbtanulási arányok mutattak, az érettségivel rendelkezők száma rendkívül alacsony volt. (10. ábra)

10. ábra

Az érettségi aránya a cigány és nem cigány népesség körében

Forrás: Kertesi-Kézdi (2006)

A kilencvenes években nem csupán a teljes cigány népességen belül, de a fiatal korosztály, a húsz-harminc évesek körében is rendkívül alacsony maradt az érettségizettek száma (11. ábra), ami arra utalt, hogy az oktatás továbbra sem képes a többség iskolázottsági szintjéhez közelíteni a cigányokét.

A 8 általánosnál magasabb végzettségűek aránya (%) Magyarországon 1993-ban						
Életkor	Roma népesség			Teljes népesség		
	Szakiskola	Szakt munkás képző	Érettségi	Szakiskola	Szakt munkás képző	Érettségi
20-30 év	2	17	3	2	34	46
Összesen:	22			82		

11. ábra

Középfokú végzettség a roma és a teljes népességben 1993.

Forrás: Varga 2009.

Az adatok szerint, a kilencvenes évek elején a teljes népesség fiatal felnőtteinek közel fele rendelkezett érettségivel, s túlnyomó többsége középfokú végzettséggel, a cigány fiatalok között elenyésző volt a középiskolát sikeresen elvégzők aránya, s középfokú oktatásban is kevesebb mint felük vett részt. Az évtized végére – részben azért, mert jelentősen emelkedett a középiskolai férőhelyek száma, részben, mert bevezetésre került a közoktatási normatíva, s nem utolsósorban azért, mert a cigány szülők is

kezdtek felismerni az iskoláztatás fontosságát az alacsonyan iskolázott munkanélküliek tömegeinek helyzetét látva – megnőtt a középfokú oktatásba belépő cigány diákok száma. 1999-ben a nyolc osztályt elvégzők 57%-a szakmunkásképzőbe, 15,4% szakközépiskolába, 3,6% pedig gimnáziumba jelentkezett és nyert felvételt (Havas és mtsai 2002).

A beiskolázási mutatók javulása mellett – minden szakmai jelzés és állásfoglalás ellenére – tovább folytatódott a cigány gyermekek elkülönített oktatása, pedig egyre több kutatás, felmérés bizonyította, hogy ezekben az elkülönített iskolákban, osztályokban a gyermekek minden vizsgált szempont – többek között tanári felkészültség, motiváció, szaktanári ellátottság, szakórák, iskolai felszereltség, követelményszint, továbbtanulás – szerint nem cigány társaiknál sokkal rosszabb helyzetben vannak, gyengébb minőségű oktatásban részesülnek, azaz a szegregált oktatás „zsákutcás” megoldás.

Havas, Kemény és Liskó kutatásai szerint az 1999/2000-es tanévben megközelítőleg

- 1230 olyan osztály volt, ahol a cigány tanulók aránya meghaladta az 50%-ot, ez kb. 13 500 gyermeket érintett,
- 740 olyan osztály volt, ahol a cigány tanulók aránya meghaladta a 75%-ot, ez kb. 10 300 gyermeket érintett,
- 770 homogén cigány osztály volt, amelyekbe közel 9000 gyermek járt.

Vizsgálataik szerint a cigány általános iskolások bő egyharmada cigány többségű osztályokban tanult (Havas és mtsai 2002).

Tovább növekedett – annak ellenére, hogy az 1985. évi oktatási törvény alapján fokozatosan csökkenteni kellett volna – a cigány gyermekek elkülönített oktatásának sajátos formája, a kisegítő, felzárkóztató, fogyatékos, gyógypedagógiai osztályokban, iskolákban történő oktatás. Az 1974/75-ös tanévben a cigány tanulók 12%-a járt kisegítő osztályba, 1985/86-os tanévben már 18%. (2003-as kutatási adatok szerint már 19,7% lett ez az arány.) (Kemény és mtsai 2004).

Felsőfokú végzettség tekintetében továbbra is óriási volt a különbség; a kilencvenes évek elején a nem cigány népesség 9,5%-a rendelkezett diplomával, a cigányságnak csupán 0,2%-a (Havas és mtsai 2002).

Minden bírálat fenntartása mellett kétségtelen, hogy a rendszerváltás után jelentős változások is történtek, látványos eredmények is születtek a cigányság oktatása terén. A cigányság államalkotó népként való elismerése (1993. évi LXXVII. tv.), a közoktatásról szóló (LXXIX. tv.), a nemzetiségek és etnikai kisebbségek oktatását kiegészítő állami támogatások bevezetése, a cigány nyelvű oktatás, a cigány kultúra oktatásának

lehetősége, a kisebbségi önkormányzatok képviselőinek beleszólási lehetősége a helyi kisebbségi oktatásba, a roma/cigány tanulását támogató különféle ösztöndíjprogramok és még számtalan – helyi és országos, állami és civil – kezdeményezés hozzájárult ahhoz, hogy a hazai roma/cigány népesség iskolázottsága javuljon. Számtalan alulról induló kezdeményezés bizonyította mind a cigányság, mind a nem cigányok elköteleződését a cigány gyermekek minőségi, sikeres iskoláztatása mellett; a kilencvenes években sorra szerveződtek nemzetközi összehasonlításban is kitűnő, egyedülálló intézmények. Ezek sorába tartozik az 1993 óta a Szalézi rend által fenntartott Don Bosco Általános Iskola és Szakiskola Kazincbarcikán, az 1994-ben Pécsen, Bogdán János (1963–1999), beás pedagógus által vezetett Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, az ugyanebben az évben Budapesten indított – a világhírű Kalyi Jag együttes vezetője, nagyecsed-i oláh cigány családból származó Varga Gusztáv által alapított – Kalyi Jag Roma Nemzetiségi Szakiskola. 1995-ben Csillei Béla és néhány „gyerekpárti pedagógus” barátja támogatásával megálmodta és elindította a Roma Esély (később dr. Hegedűs T. András) Alapítványi Középiskola, Szakiskola és Kollégiumot, ugyancsak 1995-ben megkezdte működését a nyírteleki Kedvesház, s 1996-ban az edelényi Munkaiskola. Az alsószentmártoni katolikus egyházközség és a pécsi katolikus Caritas támogatásával (Lankó József alsószentmártoni plébános, Derdák Tibor szociológus és Lothar Weiss witterni plébános alapításával) 1996-ban Mánfán elindult a Collegium Martineum, 1997-ben Budapesten a VIII. kerületben megnyitotta kapuját a Szőke Judit által alapított Józsefvárosi Tanoda.

Ezek mögött az úttörő kezdeményezések mögött cigány és nem cigány személyek, magán, egyházi és Soros Alapítványi támogatások álltak. A kimondottan roma fiatalok tanulását támogató képzési és ösztöndíjprogramok – Romaversitas Láthatatlan Kollégium, MACIKA⁹⁵ – több ezer cigány fiatal tanulási esélyeit javították.

Az évszázad végére sikerült elérni, hogy jelentősen javuljon az általános iskolát befejezett cigány emberek száma, ugyanakkor folytatódott – egyre nagyobb mértékben – a roma gyermekek elkülönített oktatása, s továbbra is alacsony maradt a továbbtanulók, érettségizők és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.

⁹⁵ Magyarországi Cigányokért Közalapítvány

6.8. Rendszerváltás és a roma/cigány értelmiség

A kilencvenes évek végére a létszámában egyre bővülő cigány értelmiség mindinkább öntudatosná válva kereste helyét a többségi társadalomban. Az említett, 1988-ban kialakult csoportok, a mérsékeltlen haladó „öregek” és a radikális, nemzetiségi jogok elnyerésére törekvők között feszülő ellentétek leképezték a korabeli cigány értelmiségen belüli generációs érdek-, vélemény- és ideológiai különbségeket, valamint az eltérő csoportidentitásból fakadó idegenkedést és rivalizálást is. A „nagy öregek”, akik a pártállam utolsó évtizedeiben különböző vezető pozíciókat (Országos Cigánytanács, Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége) töltöttek be, mérsékletre intették a fiatalabbakat. A radikálisok viszont – a már említett okok miatt – a demokratikus ellenzék holdudvarában helyezkedtek el. Az első demokratikus választáskor így került be az Országgyűlésbe a Szabad Demokraták képviselőjeként a polgárjogi harcos Horváth Aladár és a muzsikus családból származó, pedagógus végzettségű Hága Antónia, az MSZP képviselőjeként pedig Péli Tamás. A pártpolitizálás az amúgy sem egységes cigányságot még inkább szétforgácsolta. A helyi kisebbségi önkormányzati választások – melyet az 1993. évi LXXVII. számú, A nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvény tett lehetővé – során gyakran aluliskolázott, képzetlen, olykor büntetett előéletű romák/cigányok kerültek pozíciókba.

A roma értelmiség egy része maga is elfogadott szakértői és egyéb, sokszor látszat-pozíciókat, más részük a kritikai értelmiségi szerepet felvállalva illetve kritikával az adott kormány romapolitikáját valamint az abban szerepet vállaló „díscigányokat”, a cigány értelmiség egy kisebb része pedig csendesesen alkotott, tanított, írt, festett, zenét szerzett, nyelvet oktatott, támogatásokat szerzett, képviselte a közösséget.

Mindezek mellett sorra alakultak a cigányság új szervezetei; 1990-ben létrejött az első civil roma szervezet a Roma Parlament, 1992-ben a Magyar Televízióban elindult az első cigány műsor, a Patrín (Üzenet) (1998-tól Roma Magazin), 1995-ben megkezdte működését a Roma Polgárjogi Alapítvány és a Roma Sajtóközpont, 1998-ban a Romaversitas Láthatatlan Kollégium és az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ.

A roma/cigány értelmiség a szervezettség bizonyos fokán már igyekezett meghatározni saját feladatait, szerepét, a kilencvenes évek szabadabb, politizáló légköre lehetővé tette ezt, a cigány értelmiség által megtett két évtizedes út pedig fel is jogosította őket erre. A megszólalók egytől-egyig kemény kritikákat fogalmaztak meg.

A Roma Parlament alapító okirata határozott álláspontot képvisel: „A cigányságnak múlhatatlanul szüksége van a politizáló cigányok értelmiségi rétegére, akik képesek megfelelő színvonalon és megkérdőjelezhetetlen elkötelezettséggel megfogalmazni és képviselni a cigányság érdekeit. A cigány értelmiség felelőssége megkérdőjelezhetetlen a cigányság jövőbeni sorsa alakításában. Egy időben fogalmazódik meg a társadalom és a hatalom felelőssége a cigányság tudatlanságban tartásáért és egy időben fogalmazódik meg a cigányság öntudatra ébredésének szükségessége saját sorsának, jövőjének alakításában. Az a felelősség, hogy a cigányság tömegei hozzájutnak-e a társadalmilag érvényes tudáshoz is, a társadalomé, közvetlenül az Országgyűlésé, de a cigány értelmiség felelőssége is” (RP 1990).

Zsigó Jenő, a „radikálisok” egyik szószólója, a Roma Parlament elnöke kristálytiszta, maró kritikával fogalmazott: „Nálunk nincs bőség értelmiségiekben. Minden egyes értelmiségi, közéleti szereplő külön-külön is fontos és meghatározó a személyiségével, a moráljával, szakmai képességeivel. Ha kiderül, ne adj Isten egy-egy vezetőről, hogy önimádó vagy beteges hatalomvágyó, esetleg paranoiás, vagy beépített ügynök, vagy pénzsóvár, vagy öngyűlölettel szenvedő, vagy egyszerűen csak korlátolt – mivel annyira kevesekből kellene kiválasztódnia az autentikus vezető rétegnek –, mérhetetlenül lecsökken az esélye az adott korban, korunkban annak, hogy a cigány értelmiség betöltsse történelmi küldetését. Alapadottságokra, képességekre, tehetségekre, kitartásra, erős jellemekre van szükség, akik megvédik magukat és egymást a provokációtól, a kisértésektől, képesek egymást felépíteni, megtartani, és egyáltalán nem mellékesen a cigányok is képesek megvédeni, megtartani őket, amikor le akarják választani róluk az értelmiséget. Egy-egy közéletben szereplő értelmiségi, akiről kiderül szellemi és személyiségbeli alkalmatlansága, iszonyatos kárt tud okozni a cigány politika önfejlődésében. Nálunk a cigány értelmiségnek be kellene töltenie történelmi szerepét, programot kellene alkotni, közös sorstudatot kellene kialakítani, cigány művészetet, kultúrát, intézményrendszert kellene teremteni, és ebben a küldetésben felkészültnek, megvásárolhatatlannak és következetesnek kellene lenni [...] A tehetségek az egyéni alkotómunkában, alkotóművészetben találták meg a helyüket, nyugalmaikat. Sokuk tűrőképességét meghaladta ugyanis az a sorozatos manipuláció, ami a cigány értelmiség ellen irányult, s aminek célja az volt, hogy együttműködésre, összefogásra képtelenné tegye még valós teljesítményeiben is ezt a szűk réteget. De nem bírták elviselni a cigányok közül felhasznált emberek támadásait, intrikáit sem. Az alkotó értelmiséggel szemben a pancserok felszínen akarnak maradni, vergődnek, tetszelegnek, de az igazság az, hogy teljességgel értéktelen emberek, pusztítani tudnak, építeni nem. Nincs

kitartásuk, nem következetesek, nincs belső értékrendjük. Semmit nem tudnak adni az embereknek, inkább kapni szeretnének tőlük. Ott, ahol harcolni kellene, szánalmas, gyáva, megalkuvó, haszonleső, a szerepéhez jó képet vágó vigyori koldusok hada nevezi magát politikusnak a szervezetek élén, vagy önjelöltként. Olyanok, akik soha nem voltak képesek személyes érdekeik fölé helyezni a cigányok társadalmi ügyét. Nincsenek Gandhik, Petőfik, Nelson Mandelák, Angela Davisek, Fekete Párducok, Martin Luther Kingek” (Zsigó 1996).

7. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMSÉG A HARMADIK ÉVEZRED ELEJÉN

7.1. A magyarországi cigányság iskolázottsága a 21. század első évtizedében

A 21. század elején a cigányság iskolázottsági mutatói lassú javulást mutatnak az előző évszázad kilencvenes éveéhez viszonyítva; az érettségi és felsőfokú végzettség tekintetében nem történt jelentős változás. Jóval többen kezdik meg ugyan a tanulmányaikat, de még mindig igen nagy a lemorzsolódók, iskolaelhagyók aránya. A teljes népesség és a cigányság közötti különbség iskolázottság tekintetében továbbra is rendkívüli mértékű (12. ábra).

Legmagasabb iskolai végzettség	Cigányság (%)	Teljes népesség (%)
Analfabéta	5,5	0,4
8 osztálynál kevesebb	29,1	2,2
8 osztály	50,9	24,2
Középiskola érettségi és szakmai oklevél nélkül	1,9	2,8
Érettségi nélküli szakképzés	9,1	26,3
Érettségi	2,5	27,9
Egyetem, főiskola oklevél nélkül	0,3	3,3
Egyetem, főiskola	0,7	12,9

12. ábra

A 18–59 éves korosztály legmagasabb iskolai végzettsége 2001.

Forrás: KSH (2001)

A lemorzsolódás nemcsak a középfokú oktatásban résztvevő cigány diákokra jellemző, hanem a felsőoktatásban is nagyfokú; a Nyílt Társadalom Intézet 2008-as becslése szerint a felsőoktatásban a roma fiatalok két százaléka kezdi meg a tanulmányait, de csak 0,5% szerez diplomát (OSI 2008).

A cigányságon belül a beás cigányok iskolázottsági motivációja a legjobb; a 2003-ban végzett Kemény-kutatás szerint a magyar cigányok

81%-a rendelkezett nyolc osztályos végzettséggel (az 1993-as adatokhoz képest három százalékos növekedés), az oláh cigányoknak 66%-a végezte el sikeresen az általános iskolát (előző kutatáshoz képest tizennégy százalékos javulás), a beás cigányoknak 78%-a fejezte be a nyolc osztályt, s ez húsz százalékos javulást mutatott (Kemény és mtsai 2004). Valószínűnek tűnik, hogy a beás cigányok oktatási mutatóinak ilyen jelentős javulása nagymértékben összefügg az általam „Pécs-baranyai modell”-nek nevezett sikeres oktatáspolitikával melynek összetevői:

- a beás cigányok közül kikerült első generációs cigány értelmiség – Bogdán János, Orsós Anna és társaik – elkötelezett iskolateremtő munkája,
- a kitűnő hírnévre szert tett Gandhi gimnáziumban folyó oktató-és identitáserősítő munka,
- a mánfai Collegium Martineum,⁹⁶
- s az időközben a Pécsi Egyetemen megindult Romológia Tanszék tevékenységének köszönhető.

Ugyancsak meggyőződése, hogy a beás cigányok iskolázottsági eredményeinek látványos javulása – a Pécsi Egyetemen nagy számban tanulnak, sőt van, aki tudományos fokozattal rendelkezik, akadémiai ösztöndíjat nyert el, egyetemi oktatóként dolgozik – szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy a fővárostól, a politikai élet sűrűjétől távolabb élő beás közösség fiataljai számára a felemelkedést, a társadalmi érvényesülés útját nem elsősorban a politikai karrier – valamilyen kormányhivatalban „romaügyi szakértőként” vagy a roma médiában való elhelyezkedés –, valamint az ahhoz vezető út jelenti, hanem a tanulás, a tudás általi érvényesülés. Az ambiciózusabb cigány nők és férfiak e térségben inkább a tanulás, mint a bizonytalan politikai szerepvállalás útján igyekeznek és látszanak boldogulni.

Az alacsony továbbtanulási arány, valamint a lemorzsolódások ilyen mértéke minden valószínűség szerint szoros összefüggésben van az elkülönített oktatás már említett számos negatív következményével, az oktatás és a követelmények alacsonyabb színvonalával, az integráció nyújtotta előnyök – közös színvonal, a jobbak húzóereje, magasabb mérce, valódi megmérettetés még a képzés során, szaktanári felkészítés, jobban felszerelt iskolák –, azaz a minőségi oktatás hiányával. A szegregált oktatás felszámolásának jogi szabályozása már a század elején megszületett; a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 2003. évi módosítása (LXI. sz. tv.) definiálta a hátrányos megkülönböztetés fogalmát és fő megnyil-

⁹⁶ A mánfai Collegium Martineum 2008-ban megszűnt.

vánulásait (különbségtétel, kizárás etc.), ezek közvetett és közvetlen formáit is tiltva. Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőségről szóló 2003. évi CXXV. törvény hatálybalépése pedig megteremtette az alapot a szegregáló önkormányzatok és iskolák elleni jogi fellépésre. A már érvényben lévő 1993. évi LXXIX. törvény 66.§-a rendelkezett az iskolai körzethatárok antiszegregációs szempontú kialakításáról: *„Ha a településen több általános iskola működik, a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknak⁹⁷ az egyes felvételi körzetben kiszámított aránya legfeljebb tizenöt százalékponttal lehet magasabb, mint a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeknek a település egészére kiszámított aránya”*. Jogi szabályozás született a „képességki-bontakoztató és integrációs felkészítésről” is,⁹⁸ melynek feltétele, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek aránya bármely tagintézmények között nem haladhatja meg a huszonöt százalékpontot.⁹⁹

Mindezek ellenére tovább folytatódik – egyre nagyobb mértékben – a cigány gyermekek elkülönített oktatása. Kertesi és Kézdi 2006-ban készült vizsgálata szerint a század első éveiben:

- legalább 180 cigány többségű általános iskola,
- közel 3000 cigány többségű osztály,
- 1200 homogén cigány osztály működik az országban.

Megállapításaik szerint tíz év (1993–2003) alatt a cigányság oktatásában elért eredmények:

- 18%-kal nőtt a cigányság körében a nyolc osztályt végzettek aránya,
- ugyanakkor 4%-kal csökkent a szakiskolát végzettek és érettségizettek aránya, és
- 27%-kal nőtt a cigányság lemaradása az érettségit adó képzések tekintetében (Kertesi–Kézdi 2006).

A 2003-as kutatás 14,5%–19,7% közé becsülte a kisegítő iskolába járó cigány gyermekek arányát (Kemény és mtsai 2004). Havas és Zolnay 2010-ben végzett országos vizsgálata megállapítja, hogy a roma többségű iskolák száma 2004 óta 34%-kal emelkedett, ezek hetven százalékában a teljes szakos ellátottság megoldatlan (Havas–Zolnay 2010).

A 21. század elején tehát még mindig megoldatlan – a törvényi szabályozás, támogató- és ösztöndíjprogramok ellenére – a cigány gyermekek

⁹⁷ A hátrányosnak illetve halmozottan hátrányos helyzetűnek minősítés meghatározása: Ktv. 121. § 14.

⁹⁸ 11/1994. 39/4. §

⁹⁹ 11/1994. 39/E. §

általános minőségi oktatása. Társadalmi konszenzus még nem alakult ki, az integráció-szegregáció kérdése gyakran pártpolitikai csatározások függvénye. A szakmai hozzáértés és az elköteleződés hiánya gyakran csupán a „hideg”, „rideg” integrációt képes megvalósítani, ami egyértelműen kudarcra ítélt, s csak indulatokat szít. Vannak azonban már jó példák is,¹⁰⁰ a sikeres integrációt megvalósító települések közül kiemelkedik Hódmezővásárhely, Szeged,¹⁰¹ Kiskunmajsa és néhány Zala megyei település.

A törvényi szabályozás mellett a cigány értelmiség is felvette a harcot gyermekeik szegregált, alacsony színvonalú oktatása ellen; 2003-ban alakult meg Menyhért Ildikó vezetésével az Utolsó Padban Egyesület, s 2004-ben Mohácsi Erzsébet elnöklétével az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyermekeknek Alapítvány. A nagyon nehéz, sokszor ellenséges indulatok között végzett munkát két értelmiségi cigány nő vállalta fel; mindketten szegény, falusi hagyományörző cigány családból indultak.

A roma/cigány és a hátrányos helyzetű gyermekek elkülönített oktatásából fakadó színvonalbeli különbségekre, az esélyegyenlőtlenségre a nemzetközi tudásszintmérő vizsgálat, a PISA is rendszeresen felhívja a figyelmet. 2006-os jelentése szerint: *„Egy tipikus magyar iskolában a szülők szocioökonómiai helyzete és ebből következően a diákok képessége között nincsenek nagy különbségek, ami azt jelenti, hogy az iskolaválasztás a társadalom „kasztyosodásának” egyik első lépcsője, és ezzel minimális mobilitás mellett, a társadalom minden rétege önmagát termeli újra. A szegregáció fokozásán, valamint a gyenge és elit iskolák kialakulásán túl a folyamat további problémája, hogy a közoktatásból kikerülő jó képességű diákok aránya sem olyan, mint a hozzánk hasonló adottságú országok többségében.”*¹⁰² A legutóbbi, 2009-es vizsgálat szerint az iskolák közötti különbségből fakadó teljesítményeltéréseket tekintve továbbra is az OECD-országok iskoláinak átlagát (42%) jóval meghaladja a hazai iskolák teljesítménye között mért eltérés (70%). A PISA2009 megállapítja, hogy a magyar oktatási rendszer súlyos problémája, hogy a tanulók szociális, gazdasági, kulturális háttere – a többi OECD-országhoz viszonyítva – jóval erőteljesebben befolyásolja a tanuló eredményeit, azaz a hazai oktatási rendszer képtelen az esély-

¹⁰⁰ Kézdi Gábor–Surányi Éva: *Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai 2005–2007.* <http://www.biztoskezdet.hu/site/doc/section/9/id/25> (2012. 01. 03.)

¹⁰¹ Szegedi Integrációs Program: <https://eservices.szeged.eu/eku/letoltes.php?dokumentumID=119790> (2012. 01. 03.)

¹⁰² Programme for International Students Assessment. <http://oecd-pisa.hu/PIA2006Jelentes.pdf> 2012. 01. 26.)

kiegyenlítésre. A magyar oktatási rendszer továbbra sem méltányos, az elmúlt tíz évben e téren nem történt javulás.¹⁰³

2011 novemberében a Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság által elkészített Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia is megállapítja: *„Jelentős probléma a minőségi oktatásból való kirekesztődés [...] az olyan iskolákban illetve osztályokban, ahol az ilyen folyamatok eredményeként elkülönülnek a mélyszegénységben élő és roma tanulók, rosszabb az oktatás színvonala: alacsonyabb a szaktanárok által megtartott órák száma, az érintett intézmények gyengébb felszereltségűek más helyi iskoláknál és osztályoknál.”*¹⁰⁴

A század első évtizedében számos kezdeményezés folytatódott, s új programok, támogatási formák, civil szerveződések is indultak (bár még mindig jóval kevesebb, mint kellene) a roma/cigány tanulók iskolai előmenetelének támogatása érdekében. Tanoda és ösztöndíjprogramok, nemzetközi pályázati lehetőségek nagy segítséget nyújtanak. Az egyházak is felismerték, és egyre inkább küldetésük részének tekintik a roma/cigány gyermekek (és felnőttek) oktatását.

Leghosszabb múlttal a Dráva menti színtiszta cigány település, a beás cigányok (muncsánok) lakta Alsószentmárton 2000-ben átadott Szent Márton Caritas tanodája¹⁰⁵ rendelkezik, mely Lankó József – a már harminc éve ott élő és szolgáló – katolikus plébános munkájaként született. Hasonlót működtet a szomszédos Gilvánfán is, s sikeres az 1997-ben megnyílt alsószentmártoni Szent Márton Katolikus Óvoda is, melynek vezetője a falu szülötte, a beás családból származó Jovanovics Ágnes, aki élelmiszer-eladóból lett – elvégezve az óvónőképzőt – a falu első cigány diplomása.

1999 óta működik Budapesten a VIII. kerületben, a Dzsumbujban a Harmadik Világ Szegényeinek Szolgái Missziós Mozgalom,¹⁰⁶ melynek székhelye Peruban van, s tevékenységük az ottani, az Andok hegyei között élő szegény gyermekek szolgálatára, tanítására, nevelésére irányul. A magyarországi cigányság helyzetét megismerve azonban a fővárosban is alapítottak egy Tanodát, melyben a környéken élő fiataloknak a délutáni tanulását, szabadidejük helyes eltöltését biztosítják.

¹⁰³ <http://oecd-pisa.hu/PISA2009Osszefoglalojelentes.pdf> (2012. 01. 26.)

¹⁰⁴ Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák – (2011–2020):

<http://romagov.kormany.hu/nemzeti-tarsadalmi-felzarkozasi-strategia-dokumentumok> (2012. 01. 29)

¹⁰⁵ Működésükről részletesen: <http://www.szmca.hu/vanegyalmunk.html> (2012. 04. 01.)

¹⁰⁶ A mozgalomról: <http://www.msptm.com/hu/>, budapesti munkájukról: <http://www.hitvallal.hu/regi/hitv0309/hitv030925.htm> (2012.02.01.)

2006-ban kezdte meg a tanítást a Jezsuita Rend „Szeretet iskolája”¹⁰⁷ Hofher József jezsuita szerzetes és Szemes Zsuzsa író, pedagógus vezetésével. A „második esély” iskolának tekinthető intézményben a hagyományos oktatásból kiesett, kibukott, lemorzsolódott fiatalokat, illetve az idősebb cigány férfiakat és nőket tanítják, akiknek csak egy-két osztályos végzettségük van. A tanítás egyéni rendben és önkéntesek (diákok, nyugdíjasok, munkanélkülivé vált segítők) által történik. A Tápiószecsőn indított iskola ma már a főváros cigányok/romák által sűrűn lakott kerületében működik.

A Komárom-Esztergom megyei Bajnán a helyi katolikus plébános, a Cigány Kisebbségi Önkormányzat és a Ferences Rend elhatározásából és összefogásával kezdte meg működését 2008 szeptemberében az esti gimnázium első osztálya, melyben elsősorban a helyi és a környéken élő cigány fiatalok és idősebbek tanulnak, de vannak nem cigány diákok is.

Magánkezdeményezésként indult 2009-ben a Semmelweis Egyetemen egy TÁMOP támogatást elnyerve a Cigány Orvosképzési Program,¹⁰⁸ melynek megálmodója és vezetője Rosivall László, az egyetem nemzetközi hírnő professzora. A képzés egy felkészítő kurzust jelent, mely februártól júniusig minden hétfőjét felölelő aktív tanulást – a felvételeihez nélkülözhetetlen tantárgyak és nyelvek tanulását – foglal magába. A képzés sikerét mutatja, hogy az első felkészítóből hat fiatalot vettek fel az egyetemre. A program utat talált a formálódó Jezsuita Roma Szakkollégiumhoz, így a felsőoktatásba felvételt nyert hallgatók szállása, további képzése, közösséghez tartozása megoldott.

2011 szeptemberében tartották meg közös tanévnyitó ünnepségüket a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat intézményei.¹⁰⁹ A Jezsuita Rend kezdeményezésére – a rend Cigánypasztorációs Műhelyéhez már évek óta kapcsolódó Láthatatlan Roma Szakkollégiummal¹¹⁰ együttműködve – jött létre a világon egyedülálló, bentlakásos, ökumenikus Roma Szakkollégiumi Hálózat. A fővárosi Jezsuita Roma Szakkollégium mellett megnyitotta kapuit a miskolci Bacsinszky András Görögkatolikus Cigány Szakkollégium, a debreceni Wáli István Református Cigány Szakkollégium és a nyíregyházi Evangélikus Roma Szakkollégium. A szakkollégiumok célja, hogy támogassák tehetséges roma/cigány fiatalok felsőfokú tanulmányait, s ugyanakkor törekednek arra, hogy e

¹⁰⁷ Lásd: <http://www.parbeszed.com/main.php?folderID=2259> (2012.02.01.)

¹⁰⁸ <http://cigany-orvoskepzes.eu/>

¹⁰⁹ <http://www.reformatus.hu/mutat/elindult-a-keresztény-roma-szakkollégiumi-halozat-els-taneve/>

¹¹⁰ Nem azonos a Romaversitas Láthatatlan Kollégiummal.

fiatalok identitásukban – kettős identitásukban – megerősödve, azt büszkén vállalva magasan képzett szakemberekként építsék népük értelmi rétegét, s a társadalom értékes, megbecsült tagjaivá váljanak.

7.2. A roma/cigány értelmiség szerepe, kihívásai a harmadik évezred elején

Közel húsz évvel ezelőtt a Roma Parlament a már említett mondatot foglalta alapító okiratába: *„A cigány értelmiség felelőssége megkérdőjelezhetetlen a cigányok jövőbeni sorsa alakításában”* (RP 1990). S valóban, egy kisebbség iskolázott rétegének minden körülmény között feladata, hogy vezesse saját népét, kitapossa az utat, amelyen majd a többiek járhatnak, ösztönözze őket személyes példával, figyelje, érzékelje azokat a problémákat, nehézségeket, amiket kisebbségben élő társai átélnek, segítsen orvosolni azokat, védje őket a többség esetleges támadásaival szemben, mutasson példát a sikeres integrációra.

Ugyanakkor a kisebbségi elittől joggal várható el, hogy aktív szerepet vállaljon a többségi társadalomban, törekedjen a párbeszédre, szembe-ítse a többséget a kisebbségi lét problémáival, a nyílt és burkolt diszkrimináció, az előítélet, szegregáció megnyilvánulásaival, azok következményeivel. De ugyanilyen fontos, hogy a cigány értelmiség – értelmiségi szerepéből fakadóan – kritikai szemlélettel viszonyuljon saját népéhez is; nem elfedve, hanem feltárva a többséggel együtt orvosolja a negatívumokat. S fontos, hogy a roma/cigány értelmiség felismerje, artikulálódása megtörtént, ennek érdekében már nincs szüksége a sérelmi nyelvezet folyamatos fenntartására. Szüksége van viszont arra, hogy megtalálja kapcsolódási pontjait a többségi problémákhoz, kérdésekhez, így kiszakadva saját szűk köréből mindinkább a társadalom szélesebb rétegeihez talál utat. Nem kevés tehát az a teher, amit a kisebbségi értelmiség tagjai hordoznak, miközben szembesülnek a többségi társadalom feléjük irányuló bizalmatlanságával, előítéletes magatartásuk különféle formáival, sokszor saját identitásuk problémáival (Szabóné 2006).

A roma értelmiség jelenkori szerepét, az előttük álló kihívásokat jól látják a cigány elit tagjai is. Horváth Aladár szerint: *„Az értelmiség dolga általában történelmileg az, hogy érzékeny legyen a társadalom rezdüléseire, törekedjen annak szakszerű elemzésére, eszményeket, célokat és útmutatásokat adjon az emberi élet teljesebb és boldogabbá alakítása érdekében. Ez a dolga, de inkább belső készítése a magas intellektusú cigány embereknek is. A »cigány értelmiség« azon részének, amelyik saját szakterületén dolgozik, elég, hogy a lehető legkiválóbban csinálja azt a munkát, amit vállalt. Az, amelyik politizál,*

előrelátóan, felelősen és szakszerűen képviselje azoknak az érdekeit, akiknek nevében kiáll. Ha a társadalmi kultúra nem cigány része kulturált lesz és nyitott, valamint tisztességes feltételrendszereket produkál, akkor a cigány értelmiség is ehhez fog idomulni. Tehát, ha a gádzsó politikai elit kulturált, akkor önjelölt és szélhámos emberekkel nem áll szóba, mert ezzel akadályozzák azt is, hogy a cigány értelmiségiek a szerepüknek, küldetésüknek megfeleljenek. S mindemellett véget kell vetnünk az OCO-típusú kontraszelektív cigányvajdaság intézményeinek, és a korszerű demokratikus struktúrákat kell kiépítenünk, megtölteniünk" (Horváth 2002).

Úgy tűnik azonban, hogy a század első évtizedeit is inkább a cigány értelmiség önostorozása, szétszakitottsága jellemzi. Kalla Éva, cigány származású író, újságíró már 2000-ben így látta: „A cigány értelmiség a hatalom jóvoltából mára már teljesen szétaprózódott. Párbeszédet már nem tudunk folytatni, pláne közösen gondolkodni” (Kalla 2000). Choli, a „nagy öreg” szavaiból is hasonló, mély elkeseredettség árad: „A cigányságnak tanítóokra, államigazgatási szakemberekre, hivatásos közbiztonságiakra, mérnökökre, tudósokra, művészekre, akár önálló iskolákra, művelődési intézményekre, kultúrcsoportokra, színházakra és színészekre, múzeumokra és munkahelyekre van szüksége. A mai cigány politikus csúfolódhat, ironizálhat, kritizálhat, átkozódhat, alakoskodhat, borzadhat fajtársaitól, nem számít. Cigány marad. A cigány értelmiség asszimiláns csoportjának, aki magát „romá”-nak nevezi, anélkül, hogy tudná mely nyelven szól övéihez (mert róla van szó), tudomásul kell vennie, hogy használhatjuk más népek nyelvét, lehetünk bármely állam polgárai, asszimilálódhatunk, összeköthetjük más kultúrcsaládokkal a magunkét, lehetünk keresztények, izraeliták, muzulmánok, buddhisták, taoisták, hinduk, fasiszták, demokraták, kommunisták, mindegy! Előbb-utóbb eljön az óra, amikor rátalálunk magunkban a bújócskázó cigányra. Azok az értelmiségieknek mondott mai cigánypolitikusok, akiknek egymással szemben mérhetetlen nagy előítéleteik vannak, akik nem tudják magukról, hogy mi a dolguk.[...] A mai cigány politikusok hordószónokokként kerültek ki a köpönyegforgató céhekből” (Choli 2004).

Az évezred elejére a roma értelmiség átalakulóban van; a „nagy öregek” közül már sokan elmentek, a középkorúak közül legtöbben csalódtak – egymásban, a politikai pártokban –, háttérbe vonultak, a fiatalabban pedig még nem kerülhettek/nem kerültek igazán előtérbe. Az alkotó értelmiség továbbra is csendesesen végzi munkáját. A ma regnáló cigány vezetőkkel szemben – akárcsak az előzőkkel – igen kemény kritikát fogalmaz meg maga a cigányság is, „díszcigányoknak” minősítve őket. A többségi vélemény is lehangoló a hazai cigány értelmiséggel – azaz leginkább a politikai pályákon megjelenőkkel – kapcsolatban, hisz nem is ismerik a cigányság egyéb alkotóit, gondolkodóit. „A cigány értelmiség

a modern társadalom része, mely a premodern cigányság vezetőjének képzeleli magát. A cigányságnak Mózesre van szüksége. Olyan vezetőre lenne szükség, amely a premodernitás korából a modernitásba tudja vezetni őket. A zsidó Mózes pörölt, könyörgött, fenyegetett [...] A helyzetbe hozott cigány értelmiség azonban nem Mózes-fajta, nem pöröl, nem könyörgö, nem rimánkodik, nem fenyeget, mert az fárasztó, és csorba esne népével való éteri, virtuális azonosulásán. Inkább jogot véd. Az kényelmesebb.” – olvasható egy roma közösségi portálon.¹¹¹

A cigány értelmiség hiánya a többséget is foglalkoztatja, a *Népszabadság* hasábjain Hova tűnt a roma értelmiség? címmel jelent meg írás nem olyan régen: *„Kétségtelen, hogy a legfelkészültebb, legjobb intellektusú romák, akik annak idején megteremtették a cigány közéletet, szinte mind partvonalon kívülre kerültek. Elfáradtak, kiégtek, belefásultak a küzdelembe. Kinyírták őket – és kinyírták egymást. Az új generáció pedig inkább pályázatokat ír, projekteket gründol.”¹¹²*

A cigányság és a többség szempontjából rendkívül fontos lenne, hogy a roma értelmiség megtalálja a helyét a többségi társadalomban, a többségi értelmiség körében; ehhez kölcsönös gesztusokra van szükség, bizalomra, kölcsönös meg-, és elismerésre, kölcsönös elfogadásra. Reményt adhat, hogy a nagypolitika mellett számos magán, egyházi és civil kezdeményezés indult e célból. Elgondolkodtatóak és megszívlelendők György Péter szavai: *„A konzervatizmus civilizációt, kooperációt, az esetekkel való szükséges együttműködést, számomra alkalmanként kissé nyomasztó atyáskodást, de mindenképp szolidaritást jelent.”¹¹³*

7.3. A hazai roma/cigány értelmiség összetétele

A magyarországi cigány értelmiség összetételére vonatkozóan csak becsléseink lehetnek. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, a roma értelmiség nagy részét írók, költők, újságírók, képzett zenészek, képzőművészek alkotják. Igen magas a szociális munkás, szociológus, szociálpolitikus, pedagógus végzettségűek aránya is. Orvos, jogász, mérnök, vegyész, gyógyszerész, biológus, közgazdász végzettséggel rendelkezők száma

¹¹¹ B. Klári: Rasszizmus, szegregáció, kirekesztés. Roma Közösség–Cigányklub 2009. <http://www.romaklub.network.hu/blog/roma-kozosseg-cigany-klub-hirei/rasszizmus-szegregacio-kirekesztes> (2011. 12. 29.)

¹¹² Czene Gábor 2011. Cigányok a kirakatban. *Népszabadság online* http://www.nol.hu/belfold/20110122_ciganyok_a_kirakatban (2012. 01. 11.)

¹¹³ György Péter 2001. Végszó helyett. *Élet és Irodalom* 7, 8.

még igen kevés. Az utóbbi években nőtt a diplomás egészségügyi dolgozók és teológusok aránya. A katolikus egyházban jelenleg 9-10 cigány származású pap és szerzetes, a református egyházban 1-2 cigány lelkész szolgál. A többi egyházban felszentelt cigány származású lelképásztor nincs, de hitoktatóként, kántorként működnek cigány diakónusok, oktatók. A kisegyházakban, gyülekezetekben több cigány származású pásztor is vezeti a híveket.

Anyanyelvhasználat szempontjából értelemszerűen a magyar cigányok, romungrók száma a legnagyobb az értelmiség körében, hisz a hazai cigányság túlnyomó többségét, közel hetven százalékát ők alkotják. Őket azonban a beás cigányok követhetik, hisz iskolázottsági mutatóikat – az 1993-as és a 2003-as Kemény-kutatás adatait – összevetve megelőzik az oláh cigányokat.

Életkori összetételét és nagyságát tekintve a fiatal értelmiség, a hetvenes évek maroknyi roma értelmiségi csoportja – melynek tagjait, életútjukat név szerint ismerjük – mellett a nyolcvanas-kilencvenes években megjelent új, tanult réteg alkotja a középosztályt, de nyomukban már egy jelentősen nagyobb létszámú fiatal diplomás réteg is megtalálható.

Nem meglepő, hogy a mai cigány értelmiség túlnyomó többsége első generációs értelmiségi, ugyanakkor megjelent már a második generáció néhány képviselője is.

A hazai cigány értelmiség arányát csak óvatosan becsülhetjük meg; amennyiben diplomához, illetve felsőfokú végzettséghez kötjük, akkor a 2001-es adatokra támaszkodva (11. ábra) a 18–59 éves korosztályban 1% az értelmiség, míg a teljes népességben 16,2 %. Ugyanakkor számolnunk kellene a rejtőzködő cigány származású diplomásokkal, értelmiségiekkel is, akik identitásukat elrejtve, nem felvállalva élnek és alkotnak közöttünk. Lehetetlen még a megközelítően pontos számot is megadni, de minden bizonnyal jelentősen meghaladja az egy százalékot.

A magyarországi cigány értelmiségen belül külön figyelmet érdemelnek a zenész cigányok, akiknél jellemzőbb és nagyobb hagyománnyal bír a felsőfokú képzésben való részvétel, a női diplomások, akiknek a családból, különösen a tradicionális családokból való indulása az átlagostól eltérő, s különféle kérdéseket, problémákat vet fel, s említést kell tennünk az első generációs értelmiségi létről is.

7.3.1. A ZENÉSZ CIGÁNY DINASZTIÁKBAN A GENERÁCIÓKON ÁTÍVELŐ TANULÁSI MOTIVÁCIÓ

A cigány értelmiség historiográfiájának tárgyalásakor már szó volt arról, hogy a tanult, művelt, zeneszerző, dalszövegíró cigány zenészek – mint önálló foglalkozás első képviselői – a 19. század első felében jelentek meg, kezdtek elkülönülni a többi cigány csoporttól, s illeszkedni a többségi népességhez. Amint Sárosi Bálint is írja a 18. század végén megjelent cigánybandákról: *„Ami a társadalom keretébe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette”* (Sárosi 1971). Az egyre műveltebb, tanultabb zenész réteg mindinkább eltávolodott a többi cigány csoporttól; társadalmi megbecsültség, anyagi javak, életminőség szempontjából már a 19. század végétől a cigányság arisztokrata, úri rétegének, a társadalom által leginkább elfogadott csoportjának számított, számít. A tanult, zenész réteg ma is elkülönül az autentikus cigány zenét játszó oláh cigány és beás, általuk csak kannásoknak nevezett zenész csoportoktól. A magasabb presztízs, életforma fenntartása, s a biztos megélhetés érdekében a muzsikás családokban generációkon keresztül folytatódik a zenészi életút választása, s az erre való felkészülés kisgyermekkortól kezdve. A 20. század közepén a cigányzene – mint szórakoztató műfaj – háttérbe szorult, a cigány muzsikás családok a változást felismerve a komolyzene, klasszikus zene, illetve a jazz felé irányították gyermekeiket. A Zeneakadémián, a zeneművészeti képzésben rendkívül sok tehetséges, e muzsikás cigánydinasztiákból származó fiatal tanul. Képzésükre továbbra is kiemelten figyelnek a szüleik; már kisgyermekkorukban elkezdődik zenei oktatásuk, először az apa által, majd egy ismert, jól képzett tanárhoz íratják be gyermekeiket. Kényszerítés nincs a családokban, csak az tanul zenét, akinek tehetsége van, s a gyermek maga dönti el, milyen hangszeren szeretne tanulni. Mivel egy – mind a többi cigány csoporttól, mind a többségtől – elkülönült rétegről van szó, igen összetartóak, a családok és a rokonság együtt zenélnek, családtagok együtt gyakorolnak, egymás hangversenyeire rendszeresen eljárnak, a fiatalok gyermekkoruktól ebben a közegben nőnek fel, s így alakul, formálódik, fejlődik zenei tudásuk, készségük, gyarapodik zenei kulturális tőkéjük. A zenész cigány közösség azt is felismerte, hogy a hazai zenei élet túltelített, itthon a fiatal zenészek nem, külföldön annál inkább tudnak karriert csinálni. Ezért a gyerekek a kiemelt zenei képzés, állandó gyakorlás mellett nyelvórákra járnak, hisz ezzel tudnak majd boldogulni. A közoktatás a zenész cigányok számára nem különösebben fontos, hisz az igazi, a gyermek boldogulásához szükséges tudást – véleményük és ta-

pasztalatuk szerint – úgysem az iskola keretein belül lehet megszerezni. Kimaradás, évisméltések, hiányzások azonban nem jellemzők ezekre a diákokra, hisz otthonról polgári neveltetést, kötelességtudatot, maximális teljesítményre való kondicionálást hoznak magukkal. S ebben teljesen eltérnek a többi cigány csoport legtöbb családjától. A generációkon átívelő tanulási motiváció a zenész családokban ugyanis egyedülálló a hazai cigányságon belül. Az a mód, az a figyelem, amivel a cigány zenész családokban a szülők, de a tágabb rokonság is részesíti a gyermeket, a következetes, szigorú nevelés, s az ennek következtében kialakuló sikeres karrier, életút merőben eltér a többi roma/cigány csoporttól.

A kiemelkedés titka egyértelműen az eltérő családi szocializációban rejlik. Már Coleman és Bourdieu is úgy vélték, a sikeres iskolai előmenetel hátterében a család szabályozó magatartása áll. Coleman (1990) szerint a tanulás támogatása és a gyermekre fordított szülői figyelem, az egész család áldozatvállalása a gyermek jövője érdekében – mint egyfajta társadalmi tőke – biztosítja az eredményes iskolai pályafutást, karriert. Bourdieu (1978) is úgy tapasztalta, hogy a társadalom feltörekvő rétegeiben a nevelés terén hangsúlyos fordulat történik; a gyermek előmenetele érdekében a szülők jóval szigorúbbak, kevésbé elnézőek és megengedőek, mint a felemelkedésre nem törekvő, hasonló társadalmi státusban élő szülők.

Békési zenész cigány családokban kutatta a szocializációs minták átörökítését, s a fenti megállapításokkal egyértelműen összecsengő tapasztalatokat írt le (Békési 2002). Megfigyelései szerint a zenész családokban ugyan szigorúan meghatározott hierarchia van, ugyanakkor megkülönböztetett figyelem, tisztelet irányul a gyermekek felé a szülők, felnőttek részéről. Nincs demokrácia, de mindenütt becsülik a gyermeket, amit magatartásukkal, viselkedésükkel tudomására is hoznak. A gyermek nevelésében nincs állandó kontrollálás – mint a nem cigány családok jelentős részében –, nem hangoztatnak nevelési elveket, a gyermek mégis tudja, hol a helye a családban, s megadja a tiszteletet. Békési szerint: *„A fiatalok nem alakítanak ki a felnőtteket provokáló szubkultúrát, lévén, hogy megkérdőjelezhetetlen várományosai az apák kultúrájának, melyet elfogadnak. Az apák pedig boldogan adják át a stafétabotot. [...] A szocializációs lánc nem szakad meg az intézményes neveléssel, nem lép közbe az idegen, professzionális szakember, aki jobban tudja a szülőnél, hogyan kell a gyermeket tanítani. [...] A cigány kultúrában nem zajlott le a családnak az a funkcióvesztése, mely az egész európai kultúra modernkori fejlődésére rányomja a bélyegét. A világ lukács értelemben vett „egységessége” többé-kevésbé megőrződött. A mindennapi életet a habermasi „életvilág” uralja, s az intézményeknek igen csekély jelentőségük van”* (Békési 2002).

A zenész cigány családokban – a többi csoporthoz viszonyítva – a nőknek nincs alávetett szerepe, egyenrangúak a férfiak között, véleményüket szabadon elmondhatják, öltözködésüket hagyományok nem befolyásolják, érettségiig, szakmaszerzésig való eljutásukat a szülők is támogatják. Igen ritka a korai gyermekvállalás, hisz e nélkül is értékes tagjai közösségüknek. Kevesebben ugyan, mint a férfiak, de a Zeneakadémián is tanulnak, hangszeren kívül az utóbbi években magánének szakon is, s mindkét híres cigányzenekarban vannak nők; a Rajkó Zenekarban női prímás is hegedül, a 100 tagú Cigányzenekarnak jelenleg hat női zenésze van. A hazai cigány értelmiség s a magyar társadalom közös vesztesége, hogy a zenész cigány családok magasan képzett, tehetséges fiataljainak túlnyomó többsége elhagyja az országot, családjával, gyermekeivel Európa más országaiban s a tengerentúlon talál új otthon, új állampolgárságot.

A zenész/muzsikus cigányság egy sajátos szubkultúrával, identitással rendelkező réteg, melyben meghatározó erőt képviselnek a viselkedési normák, valamint mind a többségtől, mind a többi cigány csoporttól eltérő ambíciók.

7.3.2. A ROMA/CIGÁNY DIPLOMÁS NŐK

A roma értelmiségen belül külön figyelmet érdemelnek a nők, akiknek többsége még ma is olyan családból származik, amelyekben a nőktől elvárta szerepkészletből teljességgel hiányzik a magasabb iskolai végzettség, diploma, értelmiségi szerepvállalás.

Az említett zenészdynasztiáktól eltérően a többi cigány csoportban – a tradicionális és a kevésbé hagyományörzők között egyaránt – a nőkkel szembeni elvárás, hogy korán férjhez menjenek, jól házasodjanak, sok gyermeket szüljenek, tartsák össze a családot, ápolják, őrizzék a hagyományokat, s maximálisan szolgálják ki a család férfi tagjait. A lánygyermek már kisgyermekkortól kezdve erre az alávetett női szerepre szocializálódnak. Ennek is köszönhető, hogy cigány kislányok praktikus tudása jóval magasabb, mint a nem cigány gyerekéké. Igaz, ennek a rováására írható, hogy iskolai előmenetele, továbbtanulása nem érdekli különösebben a szülőket, s nem is „fektetnek be” a lányok taníttatásába. A legutóbbi időkig maguk a cigány lányok is úgy nőttek fel, hogy családon kívüli karrier, életpálya megvalósulásáról közülük csak igen kevesen álmodhattak. A roma/cigány családokban – erősen patriarchális volta miatt – az asszonyokra még a nem cigány asszonyoknál is több teher hárul, a legtöbb családban elengedhetetlen a lányok segítsége, így nem

is nagyon van lehetőség az önmegvalósításról, annak a hagyományostól eltérő módjáról álmodozni.

Az utóbbi másfél-két évtizedben azonban – a becslések, mások és saját egyetemi oktatói tapasztalataim alapján is – megnőtt a felsőoktatásban a roma/cigány hallgatók aránya. Ennek több oka is van; nyilvánvalóan a szembesülés az alacsony iskolázottságból fakadó munkanélküliséggel, a cigány családok lassú átalakulása, a lehetőségek, támogatások bővülése, a mintaadó roma/cigány női diplomások megjelenése és még számos más tényező is szerepet játszik benne. Forray R. és Hegedűs T. szerint a nők továbbtanulását lehetővé tevő tényezők a következők:

- A család olyan anyagi háttérrel rendelkezik – műkinckereskedő, vállalkozó –, amely megengedhetővé teszi a kísérletet; a lány megfelelő kontroll alatti továbbtanulását. *„A csoport (család, közösség) akkor engedi meg a nőnek, hogy kilépjen a munka – felhalmozás – háztartás (más kultúrában a Kinder – Kirche – Küche) modellből, és legjobb képességeit továbbtanulás útján fejlessze tovább, ha gazdaságilag és társadalmilag elég erős ahhoz, hogy ilyen „veszteséget” megengedjen magának”* (Forray R.–Hegedűs T. 2003).
- Nagyon fontos, meghatározó erőt jelent az anya, aki felismerve, hogy a továbblépés egyetlen lehetséges útja a tanulás, az anyagi nehézségek ellenére, s a korai férjhez adásról lemondva elengedi lányát, „kilöki” a családból a tanulás világába.
- Az állami gondoskodásból ritkábban, középosztálybeli nevelőszülőknél felnevelkedett cigány lányok gyakrabban kerülnek be a felsőoktatásba. Az előzőktől eltérő munícióval, szülői, intézeti támogatással rendelkeznek, ám identitásuk ismerete, vállalása problémás.
- Előfordul, hogy bizonyos tehetségsegítő programok, iskolák keresik fel a családot, s személyes kapcsolatot kialakítva beszélnek rá a szülőket, hogy engedjék el tehetséges, ambiciózus, tanulni vágyó gyermeküket – lányukat – a közeli bentlakásos iskolába.
- E lehetőségek híján kevés reményük van a cigány lányoknak arra, hogy továbbtanuljanak.

Komoly visszahúzó'erőt jelenthet a család, a közösség, ahol a nők a szubkultúra aktív tagjai, hordozói és átörökítői a csoportot összetartó hagyományoknak. Forray és Hegedűs kutatásai szerint, bár a lányok eredményesebben teljesítenek az iskolában, jobban megtalálják helyüket az oktatási rendszerben, ők *„az ősi titkok hordozói, rabszolga és félisten szerepük nemcsak összhangban van, de még vállalják is. [...] az emancipációt lehetetlenné teszi a csoporthoz tartozás kényszere”* (Forray R.–Hegedűs T. 1990).

Számos kutatás bizonyítja, hogy a gyermekek – különösen a lányok – visszatartása az iskolából a közösség védekezése az asszimiláció ellen; hisz a magasabb iskolázottság – az elsajátított többségi kommunikációs stílus, viselkedésmód – révén megnyílnak az iskolázott tagok előtt a mobilizációs csatornák, s felgyorsul az asszimiláció.

Forrayék leírják egy – az előzőektől lényegesen eltérő – etnikai öntudatában megerősödött, női cigány értelmiségi típust is; a gazdag családból származó, jómódú, többdiplomás, hivalkodó, menedzserkarrierjét építő értelmiségi roma női típust is (aki pl. *„a PhD-képzésre piros sportkocsijával érkezik az egyetemre”*) (Forray R.–Hegedűs T. 1990). Ebben a néhány esetben azonban – s ez lényeges különbség a szegényebb körülmények közül indulókhoz képest – az iskolázás nem a társadalmi mobilitás csatornája, hanem annak eredménye.

A roma/cigány diplomás nő esetében a párválasztás, a párkapcsolat, a közösségen belül az érvényesülés különös nehézségekkel jár. Részben azért, mert tanult nőként már nem akarja az alávetett női szerepet magára venni, részben pedig azért, mert a cigány férfiak számára egy tanult nő veszélyt jelent; már nem kiszolgáltatott, önálló akarata van, nem függ a férjétől. Tanult roma nőként ezért nem is nagyon keres társat a saját közösségéből, de férjhezmeneteli esélyei is – koránál fogva – jelentősen csökkennek, hisz tanulással töltött éveit miatt a hagyományos, korai párválasztásból kimarad, s így „kiöregszik” közösségéből.

A párválasztás, párkapcsolat, érvényesülés nehézségeit különböző életkorú, s különböző csoporthoz tartozó cigány nők hasonlóan látják. A pszichológus végzettségű Mendi Rózsa szerint: *„Értelmes nőként iszonyúan nehéz cigány férfiak között létezni. Egyszerűen nem tudják elviselni, hogy véleményed legyen, hogy más legyen a véleményed, hogy harcolni tudj az érdekeidért, hogy amit elmondasz, elfogadható. Azt várják, hogy a több száz éves női ideált képviseld. Hogy szép legyél, együttműködő, hogy bólogass, hogy szerény legyél, és finom ebéddel várd az uradat. És a cigány férfiak sokkal jobban ragaszkodnak a helyzetük adta jogaikhoz, mint a nem cigányok.”*¹¹⁴ Egy hagyományörző oláh cigány családban élő értelmiségi nő, Sztojka Katalin tapasztalata: *„Az apósommal és a sógorommal nem tartózkodhattam egy helységben. Amikor a férjem hajnali háromkor beállított egy csapat zenésszel, én szépen felkeltem, és már indultam is konyhába sütni-főzni”* (uo.). Mendi máshol: *„Évezredek hagyományai vannak annak a szubmisszív, önmagát alárendelő magatartásnak, amellyel a nők alávetik magukat a férfiakra. Amíg a roma nők csak a biológiai-családi szerepeiket élik meg, nincs is baj. A roma*

¹¹⁴ Idézet Kalla Éva-Soproni Ágnes 1997. *Írják le a sóhajtasomat! Milyen lehet cigánynak lenni?* Budapest: Magvető Kiadó.

közösségen belül is sok támadás éri azonban őket, ha ebből a szerepből ki akarnak lépni, harcot kell vállalniuk, ha másképp gondolják el a női létet. Ha egy roma nő kilép a maga közösségéből, elég kiszámíthatatlan sorsra vállalkozik. Ha bennmarad, akkor roma nőként sikeres lehet – ha megtanul jól főzni, az ura ingét vasalni, továbbá tisztességesen neveli a gyerekeit –, még az is előfordulhat, hogy királynőként kezelik. [...] Az, hogy egy nem-cigány fiú vegyen feleségül, szinte elképzelhetetlen. A roma értelmiségi férfiak el voltak ájulva, ha egy fehér nő beléjük szeretett – és ezek a roma férfiak egészen másként viselkedtek a roma nőkkel szemben...”.¹¹⁵ Izsák Rita, az ENSZ kisebbségügyi szakértője is hasonlóan látja: „Nőként és romaként kétszer annyit kell bizonyítanod [...] A kisebbségi nők közül sokunkban van egyfajta kisebbségi komplexus. Soha nem voltunk népszerűek a fiúk körében, én soha nem voltam. Otthon azt mondták, menjek szakközépbe vagy szakmunkásképzőbe. Az, hogy megpróbálták velem elhitetni, roma nőként csak egy bizonyos szintig tudok eljutni, nagyon nagy harcost csinált belőlem.”¹¹⁶

A roma/cigány nők többszörös – kisebbségi létükből, illetve nemi szerepükből fakadó – hátrányát úgy tűnik, ma még a magas iskolai végzettség nehezen tudja kompenzálni.

7.3.3. AZ ELSŐ GENERÁCIÓS ROMA/CIGÁNY ÉRTELMSÉG

Diplomássá, értelmiségivé válni, a felsőfokú tanulmányok befejezése után önálló egzisztenciát teremteni, értelmiségi szerepeket megtalálni, felvállalni, szakmai, magánéleti kihívásokkal szembesülni megterhelő, és nehézséget okoz a nem cigány származású, nem első generációs értelmiségi fiataloknak is. A pszichológiában jól ismert e „kapunyitási krízisnek” (quarterlife crisis) nevezett állapot, kezelésére már tréningeket is kidolgoztak („Minden kezdet nehéz” tréning). A helyzet komolyságát jelzi, hogy a világhálón is megjelennek ilyen kérdések: „Ismertek olyan regényt, amelynek a főhőse egy első generációs értelmiségi? Én is ebben a cipőben járok, mivel most államvizsgáztam... Érdekelne egy ilyen könyv!”¹¹⁷

¹¹⁵ Elhangzott: 2004. ápr. 5. Mindentudás Egyeteme Klub Esélyegyenlőségi programsorozat kerekasztal-beszélgetésén.: www.origo.hu/itthon/20040406nok-romak.html (2012. 01. 17)

¹¹⁶ Interjú: www.mindennapi.hu/cikk/tarsadalom/roma-nok-a-csucson-ket-szer-annyt-kell-bizonyitani/2011-07-10/4896 (2012. 02. 04)

¹¹⁷ http://www.gyakorikerdesek.hu/szorakozas_konyvek_2426951_ismertek-olyan-regenyt-amelynek-a-fohose-egy-első-generációs-értelmesegi (2011. 12. 01.)

Első generációs értelmiséginek lenni érthetően nagyobb kihívás, hisz minta, kitaposott út, kulturális, kapcsolati tőke nem áll rendelkezésére a diplomás embernek. Cigányként első generációs értelmiséginek lenni pedig még nagyobb teher és kihívás. A fiatalnak – a korosabbaknak is – már az értelmiségi léthez vezető úton ki kell szakadnia saját környezetéből, saját megszokott, a többségtől gyakran – hagyományok, értékrend, kommunikáció, nemi szerepek, életritmus, életminőség tekintetében – eltérő világából, új stílust, kommunikációs technikákat, másfajta gondolkodásmódot kell elsajátítania. Ha nem túl nagy a kontraszt régi és új világa között, lehetősége van az időnkénti visszatérésre, erőt adó megmártózásra a régi kultúrájában, de akár a végleges visszatérés – orvosként, pedagógusként, lelkészként, szociális munkásként – lehetősége sem kizárt. Ebben az esetben jó esély van arra, hogy tradicionális közösségének vezetőjévé válik, az ő gyermekei már az általa kitaposott úton jutnak el az értelmiségi léthez, s példája másokat is inspirál. A visszatérő értelmiségi a közösség fejlődésének motorjává válhat.

Előfordul azonban, hogy a fiatal már tanulmányai végzése idején fokozatosan eltávolodik hagyományos világától, gondolkodása, viselkedése megváltozik az esetleg saját közösségétől eltérő normáknak megfelelés kényszere miatt, s diplomája megszerzése után nem tér vissza közösségéhez, váteszi szerepet nem kíván felvállalni.

Az értelmiségivé váláshoz vezető út nehézségeit, a változás mélységeit tárta fel Mendi Rózsa – cigány származású pszichológus – 1999-ben negyven, felsőoktatásban tanult roma származású fiatallal készített pályaszocializációs és személyiségvizsgálataiban (Mendi 1999). A diákokkal készített mélyinterjúk, különféle vizsgálatok során többek között az derült ki, hogy a fiataloknak nagyon erősen kellett kontrollálniuk mind a negatív, mind a pozitív érzelmeiket, hogy eljussanak a diplomáig. Bár e fiatalok mind a cigányság, mind a többségi társadalom szemében sikeresnek tűntek, igen sok rizikófaktorot hordoztak. Míg eljutottak az általános iskolától az egyetemig, számtalan konfliktust, krízishelyzetet kellett megoldaniuk; minden egyes iskolaváltás életmód- és kultúraváltást is jelentett számukra. Az új helyzetekhez való alkalmazkodás feszültségekkel, értékrendválsággal járt együtt. Nehezítette a helyzetüket, hogy szülői anyagi támogatást kevesen kaptak, inkább az ő ösztöndíjuk segítette az otthon maradottakat. Életmódjuk és életformájuk mindezekből következően eltért diáktársaikétól; szegényesebb társadalmi kapcsolati rendszerrel rendelkeztek, s lényegesen kevesebb időt töltöttek ún. szabadidős tevékenységgel. Származásukat gyakran stigmaként élték meg, már nem tartoztak oda, ahonnan eljöttek, de azt tapasztalták, hogy a többség nem fogadta be őket. Identitásuk társadalmi oldala is problémás volt.

„Jövőd még nincs, múltad már nem kell” így jellemzi őket a szintén cigány származású szociológus Száraz András, s úgy látja, hogy a cigány ösztöndíjasok többsége és különösen a magasabb presztízsű, nagyobb jövedelemmel kecsegtető szakok hallgatói az alkalmazkodási, megfelelési kényszerek miatt tanulmányaik során levetkezik roma identitásukat (Száraz 2002).

Az első generációs cigány értelmiség többsége „sziget-ember”; hagyományos közösségétől már sok tekintetben elszakadt, a többségi társadalom pedig még értelmiségiként sem engedi sorai közé. Miközben keresi a helyét, keresi a saját identitását is; „Hogyan legyenek értelmiségi, miképp legyenek roma értelmiségi?” s eközben folytonosan szembesül a kisebbségi létéből fakadó nehézségekkel is. Diplomája megszerzése után is újra és újra bizonyítani kell, ön maga, cigány közössége, cigány társai előtt, s a nem cigány többség előtt is. Bizonyítani, hogy rátermett, hogy megérte, hogy érdemes volt ennyi energiát a tanulásra áldozni, hogy ér ő is annyit, mint a nem cigányok.

A cigány értelmiség szempontjából létkérdés, hogy egészséges identitását megtalálja, megőrizze, ápolja, s a kisebbségi létéből fakadó mentális nehézségeket felismerje, kezelni tudja.

7.3.4. A ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISSÉG KÖRÉBEN EDDIG VÉGZETT KUTATÁSOK

A hazai roma/cigány népesség diplomás, értelmiségi tagjaira irányuló kutatások csak a 20. század végén, a 21. század elején kezdődtek. Ezek leginkább mélyinterjúk, életúttelemzések; fő kutatási témáik a diploma megszerzéséig vezető út, az értelmiségi lét nehézségei, s különösen az identitás alakulása.

A téma szempontjából a legelső anyagok – amelyek ugyan még nem kutatási eredmények, de először irányították a figyelmet e kérdéskör felé – Diósi Ágnes mélyinterjúi, melyek 1998 végétől 1999 közepéig jelentek meg az *Esély* folyóiratban, *Értelmiségi roma nők* címmel.¹¹⁸ A bemutatott öt életút Diósi szándéka szerint olyan cigány asszonyokról szól, akik mindegyike „*Sikeres, roma, nő és értelmiségi. Küzdelmei során egyszerre szenved el női mivoltából és a cigányságából eredő hátrányokat. Egyszerre szembesül a külvilág és az övéi előítéletével. Öröklődik ambíciói és a tradíciók szorításában.*”

¹¹⁸ Az interjúk: *Esély* 1998/5. Csonkáné Lakatos Klára óvópedagógus, 1998/6. Mendi Rózsa pszichológus, 1999/1. Forgács (Farkas) Beatrix szociális munkás, 1999/4. Lakatos Elza újságíró, 1999/5. Kozma Blanka közgazdász.

Mendi Rózsa 1999-ben készített, előzőekben már említett szakdolgozati kutatása¹¹⁹ ugyan nem a már végzett, diplomás, hanem még a felsőoktatásban tanuló cigány fiatalokkal foglalkozik, de az odáig vezető út egy szakaszának elemzésével vizsgálata hozzájárul a roma értelmiségi életút feltáráshoz. Mendi a negyvenfős mintán végzett szociológiai adatgyűjtés alapján azt találta, hogy a felsőoktatásba bekerült fiatalok szüleinek iskolai végzettsége magasabb, mint általában a roma népességé; ami arra utal, hogy már a szülőkben is az átlagnál erősebb mobilitási törekvés működött, s ezt adták át gyermekeiknek, biztatva és támogatva őket felsőfokú tanulmányaik elvégzésében. Identitásukat vizsgálva megállapította, hogy a diákok származásukat gyakran stigmaként élik meg, identitásuk társadalmi oldala problémás.

Székelyi, Csepeli és Örkény 2001 tavaszán végeztek kutatást négy megyében és Budapesten, „*az etnicizált szegénység szorításából kiemelkedő roma személyek*” életútját vizsgálták.¹²⁰ Kutatásuk nem kimondottan a diplomás, értelmiségi romákra, hanem a sikeres cigány emberekre irányult, a 465 fős mintába azonban értelemszerűen ők is bekerültek. A kutatók a család, az iskola és a barátok szerepét vizsgálták az eredményes életpályák kialakulásában. Megállapításaik szerint a szegregált roma környezet nem kedvez a kiemelkedésnek. Vizsgálatuk azt mutatta, hogy a mobilitás többnyire együtt járt a roma identitás elvesztésével, vagy legalábbis háttérbe szorulásával.

Az első, célzott roma értelmiségi kutatást 2001 tavaszán Kozma Tamás vezetésével a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékének kutatói végezték; a dél-dunántúli és az észak-alföldi régió roma/cigány pedagógusainak helyzetét kutatva.¹²¹ A negyvenhét cigány származású pedagógussal végzett interjúkat különböző szempontok alapján dolgozták fel. Torkos Katalin a kutatásba bevont személyek (30 nő, 17 férfi) családi háttérét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy kiemelkedésük, iskolai sikerességük okai egyértelműen a családi szocializációban keresendők; az interjúalanyok szüleinek többsége már korán kiszakadt a telepi környezetből, s iskolai végzettségük is magasabb volt a cigányság átlagos iskolai végzettségénél. Pusztai Gabriella a társadalmi tőke szerepét vizsgálva a cigány pedagógusok életútjában megerősítve látta

¹¹⁹ Felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pályaszocializációs és személyiségvizsgálata. ELTE BTK szakdolgozat: <http://mek.oszk.hu/02000/02034> (2012. 02. 01)

¹²⁰ Székelyi Mária–Csepeli György–Örkény Antal 2001. *Ambíciók iskolája*. Pál E. szerk., Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

¹²¹ Kozma Tamás szerk., 2002. *Roma/cigány értelmiségiek iskolai karrierje*. Debrecen: Acta Paedagogica Debrecina.

Coleman és Bourdieu tételeit; az interjúalanyok elmondása szerint családi neveltetésük – az általuk ismert, körülöttük élő cigány családoktól eltérően – szigorú és következetes volt, szüleik nagy figyelemmel kísérték tanulásukat, szabályozták magatartásukat, viselkedésüket, komoly elvárásaik voltak velük szemben. Fontos adat a kutató szerint, hogy túlnyomó többségük nem elkülönített osztályban tanult. Nagy Zita a harminc cigány értelmiségi asszony párkapcsolati konfliktusainak feltárásával megerősítette a patriarchális családmodell, az alávetett női szerep meglétét. Az asszonyok válaszai szerint paradox módon maguk a cigány anyák az átörökítői az alávetett női szerepnek a közösségen belül; a lányok korai gyermekvállalása a kulcsa a hátrányos női helyzet fennmaradásának, hisz az első gyermek megszületése után esélyei sincsenek már a lánynak, hogy továbbtanuljon, kitörjön a tradicionális női szerepből.

2002-ben Diósi Ágnes ismét megjelentetett egy kötetet,¹²² melyben tizenhat cigány értelmiségi nő és férfi vallomása olvasható pályájukról, életükről, tapasztalataikról. A tanulmánykötet kiadásával a szerző célja az volt, hogy bemutassa, a cigány értelmiségiek mit tesznek saját népük felemelkedéséért.

2003–2004-ben a Pécsi Tudományegyetemen Forray R. Katalin vezetésével lezajlott egy kutatás,¹²³ melynek során tizenegy mélyinterjú készült magukat romának/cigánynak valló, felsőoktatásban tanuló fiatalokkal. E kutatás ismét – mivel ebben az esetben sem végzett hallgatókról volt szó – az értelmiségi léthez vezető utak megismeréséhez segítette közelebb a kutatókat. A pécsi és a miskolci egyetem hallgatói között végzett kutatások novuma – a különböző cigány csoportokból származó diákok életútjának megismerésén túl – a kutatói beszámolókból rejlik különbségek a két kutatási terep között. A Pécsi Tudományegyetem cigány hallgatói preferált helyzetben vannak; itt a legmagasabb a cigány származású diákok aránya az egész országban, ami nagymértékben köszönhető a térségben működő erős és hatékony civil szerveződéseknek. A Faág és a Kethanipe Egyesület, a Gandhi Gimnázium, a Collegium Martineum, az alsószentmártoni plébánia s az egyetemen működő Romológia Tanszék mind hozzájárult/hozzájárul ahhoz, hogy a térségben identitásában, önbecsülésében, ambíciókban erős cigány réteg éljen, s ezek a fiatalok bekerüljenek a felsőoktatás intézményeibe. Ennek a hátternek köszönhetően a pécsi egyetemen a kérdezők az interjúalanyok

¹²² Diósi Ágnes 2002. *Jövőmunkások, cigány értelmiségiek mondják*. Budapest: Gladiátor Kiadó.

¹²³ Forray R. Katalin 2004. *Életutak – iskolai pályák. Interjúk cigány, roma fiatalokkal*. Gypsy Studies 13. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.

nyitottságát, maximális segítőkészségét, együttműködését tapasztalták, ellentétben a miskolci hallgatókkal. A Miskolci Egyetemen Glonczy Ernő – cigány származású antropológus – irányításával készültek az interjúk. A tapasztalatok szerint a miskolci roma hallgatók zárkózottak, szorongásosak, bizalmatlanok, elutasítók voltak. Glonczy szavaival: „Szinte mindegyik beszélgetőtársat komoly pszichés traumák érték, az óvodától az egyetemig. Azóta is kisebbségi komplexussal, identitásbizonytalansággal küszködnek, de ezzel megpróbálnak együtt élni. A magánélet területén nem sikeresek, komoly, felnőtt partnerkapcsolatuk nincs. Nem is különösen szép emberek, nem is különösen gazdagok, nem is különösen sikeresek. Viszont többek szeretnének lenni, vágyanak a tudásra, a dolgok megértésére, hogy helyre tegyék magukban a világot, és ők is helyükre kerüljenek egy olyan világban, melyet egy kicsivel ők is jobbá tesznek” (Forray R. 2004).

2004 tavaszán végeztem én is első értelmiségi kutatásomat;¹²⁴ ötvenegy, magát romának/cigánynak valló, hólabda-módszerrel elért diplomás körében (Szabóné 2004). A kutatás kérdőíves módszerrel, illetve mentális állapotot felmérő tesztekkel készült. E mintába bekerült diplomások – akik két fő kivételével első generációs értelmiségiek voltak – a diplomához vezető utat, eltérően a nem cigány diplomásoktól, jóval hosszabb, „kanyargós úton” tették meg. Értelmiségi szerepvállalásuk határozott volt; hetven százalékuk aktívan vett részt roma civil szervezetek munkájában. Magas iskolai végzettségük miatt jelentős részük, 32%-uk tapasztalt elutasítást saját közössége, 44%-uk pedig a többség részéről. Szomatikus és mentális státusuk a kapott teszteredmények alapján igen kedvezőtlen; közel 40%-uk szenvedett valamilyen elhúzódó betegségben, s 80%-uk mentális állapotra rossznak minősült (neurózis, depresszió különböző mértéke).

Kende Ágnes 2004 elején a Romaversitas húsz diákjával készített interjúkat, melyben azt kutatta, honnan jöttek a fiatalok, milyen az identitásuk, kik gyakoroltak hatást életükre. Az „Értelmiségiként leszek roma, romaként leszek értelmiségi” címmel közölt kutatása¹²⁵ – melynek központi témája leginkább a leendő roma értelmiség identitása – igazolni látszik a „perifériáról származó vezető” Lewini fogalmát; miszerint a kiemelkedés során a periférián maradt csoporttal való azonosu-

¹²⁴ Szabóné Kármán Judit 2004. A magyarországi cigány értelmiség helyzete, mentális állapota. *Educatio, Kutatás közben* 12. 3, 459–465. valamint *Sar si von? Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 5. évf. (2004) 4. sz. 335–358.

¹²⁵ Kende Ágnes 2005. *Értelmiségiként leszek roma, romaként leszek értelmiségi*. Neményi Mária–Szalai Júlia szerk., *Kisebbségek kisebbsége*. 376–408. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

lás nem marad fenn. A mobilitás során szerinte az alacsonyabb státusú csoport tagjai átveszik a magasabb státusúak értékeit, miközben a saját csoportjuk leértékelődik. A határátlépés pillanata azonban legtöbbször problémás, mert még bizonytalan mind a régi, mind az új csoporttagság. Kende a mélyinterjúk alapján úgy vélte, a családi háttér a leginkább meghatározó; már gyermekkorban előrevetíthető az az életút, melynek része az értelmiségivé válás, illetve az az út, melyben az értelmiségi lét véletlenek sorozata, külső intervenciók kapcsán válik csupán elérhetővé.

Tóth Kinga Dóra doktori értekezését 2004-ben magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak vizsgálatából írta; kutatási mintájába – ha nem is célzottan, de – bekerültek diplomás romák is. A huszonkettő angliai és huszonöt magyarországi sikeres cigánnyal készített mélyinterjú vizsgálatai alapján a diplomás válaszadóival kapcsolatban megállapította: *„Az értelmiségivé válás az alacsony társadalmi helyzetből indulva frusztrációt szülhet. Ennek a változásnak a terhe részben szükségszerű mobilizációs teher, amelyre nehéz felkészülni.”*¹²⁶

Torkos Katalinnak a Debreceni Egyetemen védett, 2005-ben készült doktori értekezése¹²⁷ a cigány diplomások életútját vizsgálja. A negyvenöt mélyinterjú során kialakult pályakép alapján a kutató azt a következtetést vonta le, hogy a cigány értelmiség eltávolodóban van saját népétől. A kutatási mintájába bekerült diplomások családjának kétharmada már gyermekkorában nem élt cigány közösségben; családdmodell, gyermeknevelés és a mindennapi élet terén a többségi érték- és normarend dominált. Az asszimilációs törekvés mind az előző generációban, mind a válaszadóknak jelentős, több mint felének nem cigány házastársa van, s a kutató megjegyzi, cigány diplomás nő és cigány férfi közötti házasság igen gyakran válással végződik. Cigány rokonokkal az interjúalanyok kevesebb mint fele tart többnyire felületes kapcsolatot. Torkos szerint a cigány értelmiség számszerű növekedése azért nem mutatható ki az elmúlt évtizedekben, mert többségük diplomássá válva asszimilálódott, így nem jelennek meg a kutatásokban, felmérésekben.

¹²⁶ Tóth Kinga Dóra 2004. *A magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése*. Ph.D-értekezés. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem www.lib.uni-corvinus.hu/phd/toth_kinga.pdf (2012. 02. 07.)

¹²⁷ Torkos Katalin 2005. *Két kultúra határán – cigány diplomások életútvizsgálata az ezredfordulón Magyarországon*. Ph.D. értekezés Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar: <http://hdl.handle.net/2437/79537> (2012. 02. 07.)

Forray R. Katalin 2008-ban elkészült összefoglaló tanulmánya¹²⁸ egészen más aspektusból közelíti meg a felsőoktatásban tanuló cigány/roma származású fiatalokat; Értelmiségképzés – cigány diákok a felsőoktatásban című kutatása nem a hátrányos helyzetből való kijutás nehézségeit vizsgálta, hanem a leendő roma értelmiség jellemzőit igyekezett felvázolni. A kutatás alapjául szolgáló roma etnikai alapú ösztöndíjak és a kutató tapasztalatai alapján a felsőoktatásban tanuló roma/cigány hallgatók között magasabb a nők aránya, akik ugyan nem a magas presztízsű képzésekben vesznek részt – inkább az óvó- és tanítóképzőket preferálják –, de a cigány család számára ez is nagy előrelépést jelent. Forray R. szerint a cigány családok „lányaikat küldik előre”, s annak sikerei, végzettsége, s az ennek megfelelő házassága révén a család presztízse is növekszik. A kutatás egyik dilemmája: „az elitképző intézmények – szakkollégiumok – vajon eredeti céljaik szerint a hátrányok lefaragásában, a sikeres felsőoktatási pálya befuttatásában hatásosak-e, vagy pedig zárt, eltöklélt és politikailag radikális elitet képeznek” (Forray R. 2008).

2009-ben jelent meg Szále László *Kitörők* című kötete, melyben tizenöt cigány értelmiségivel készített interjút adja közre. A megszólalók mind sikeres, ismert képviselői a cigányságnak; író, újságíró, művészek, zenészek, politikusok. Ahogy a szerző írja: „Reprezentatív személyek nem reprezentatív mintája. Nem vonható le belőle semmiféle statisztikai következtetés. De azért a nehézségekből talán mégis... Ezek az utak követhetők – azért írjuk le őket –, de az nem igaz, hogy mindenki számára járhatók is. Bár így lenne! Akkor receptkönyvnek ajánlanánk. De mint látni fogják, nagyon sok feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a felnövő cigány gyerekek ezekhez az iránytűkhöz igazodva megtalálhassák a maguk belső sarkcsillagát” (Szále 2009). Az interjúk leginkább arra irányulnak, milyen háttérrel indultak a megszólalók, milyen akadályokat kellett leküzdeniük értelmiségivé válásuk útján.

Nemzetközi szakirodalom a cigányság diplomás, értelmiségi rétegére vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre, erre irányuló kutatások még nem történtek, vagy nem publikálták őket. Külföldi kutatások közül csak olyanok találhatók, melyek a cigány gyermekek oktatásával foglalkoznak; mint Ainsworth–Darnell–Downey kutatása,¹²⁹ ami a cigányság oktatással szembeni ellenállásának okait kutatja, Bengtssoné,¹³⁰ mely a

¹²⁸ Forray R. Katalin: *Értelmiségképzés – cigány diákok a felsőoktatásban*. Kézirat 2008. www.forraykatalin.hu (2012. 02. 07.)

¹²⁹ Ainsworth – Darnell, J.W – Downey, D. 1998. Assessing the Oppositional Culture Explanation for Racial/Ethnic Differences In School Performance. *American Social Review*. 63, 536–553.

¹³⁰ Bengtsson, A. 1991. *Roma in Sweden – the Right to Education*. Sweden Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law in Lund.

svéd oktatási jogokat vizsgálja a cigányság esetében, vagy Hallimann és Smith kutatása¹³¹ az oktatási szegregációról. Kiváló munka José Eugenio Abajo Alcalde¹³² már magyarul is olvasható könyve, a *Cigány gyerekek az iskolában*, mely a spanyolországi oktatáson belül kutatta a cigány gyermekek és családok, valamint az iskola és oktatás kérdéseit, egymásra való hatását. Ilyen és ehhez hasonló munkák olvashatók, de témánkhoz illeszkedő, értelmiségi kutatás még nem hozzáférhető.

¹³¹ Halliman, M.T. – Smith, S. 1985. The Effects of Classroom Racial Composition on Students Interracial Friendships. *American Sociological Review*. 52, 653-664.

¹³² José Eugenio Abajo Alcalde 2008. *Cigány gyerekek az iskolában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó.

8. A MAGYARORSZÁGI TÖBBSÉGI ÉS A ROMA/ CIGÁNY ÉRTELMSÉG HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

A roma/cigány értelmiség történelmének feltárása és leírása során arra a kérdésre is választ kerestem, hogy milyen hasonlóságok, illetve különbözőségek voltak/vannak a roma/cigányság és a többség értelmiségének történelmében, valamint arra, hogy mikor, milyen formában kapcsolódott össze, keresztezte egymást a két értelmiség útja.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a magyarországi cigány értelmiség első ismert képviselője – a már említett Vaskohi Grausser Dávid, egy cigány jobbágy fia – a cigányság első csoportjainak bevándorlása után két évszázaddal jelent meg (1678). Valószínű – mint azt Szőnyi *Magyar Oskola* című könyvének korabeli feljegyzései bizonyítják –, hogy néhány írni vagy olvasni tudó ekkor már volt a cigányok között, de arra utaló dokumentumok, hogy magasabb iskolát is végeztek volna, nem állnak rendelkezésünkre. Vaskohi Grassér azonban iskolamester, értelmiségi lett.

A korai magyar értelmiség 13. század eleji artikulálódásához képest tehát négy évszázaddal később jelent meg hazánkban az első magasan képzett cigány ember. Ez az adat azonban így megtevesztő lehet; mert igaz ugyan, hogy a többséghez képest óriási a lemaradás, a saját népének történelméhez mérve viszont semmiképpen sem az, hisz a magyaroknál jóval rövidebb, mindössze kétszáz éves magyarországi múlt állt ekkor mögöttük.

A történelmük során a 18–19. században megjelenő roma/cigány alkotók, művészek, értelmiségiek – szemben a többségi értelmiséggel – még nem alkottak önálló réteget, erre jóval később, csak a 20. század közepén került sor. A többségi értelmiség már a reformáció, ellenreformáció évszázadaiban (15–17. század), majd még inkább a felvilágosult abszolutizmus, a dualizmus és a reformkor harcaiban (18–19. század) megacélosodott, szerepvállalása, befolyása a politikai, gazdasági életben koronként változó mértékben ugyan, de meghatározó volt. A cigány értelmiségről mindez nem mondható el; marginális szerepe és helyzete, beszűkült mozgástere a mai napig jellemző.

A két értelmiségi csoport történelmét vizsgálva azonban számos hasonlóság felfedezhető:

- A társadalmi mobilitás első csatornái mindkét csoportnál ugyanazok: tanítói és egyházi pálya.
- A nők oktatását, magasabb iskolázottságát mindkét csoport férfitársadalma ellenezte.
- Az irodalom, irodalmi élet mind a többségi, mind a roma/cigány értelmiség artikulálódásában kezdetben a legfőbb megnyilvánulási forma.
- Az első generációs értelmiség nehézségei mindkét csoportban jellemzőek.
- Származásból fakadó hátrányok mindkét csoportot érintették.
- Mindkét csoport esetében a támogatók, támogatások (ösztöndíjak, alapítványok) szerepének jelentős hatása van.
- A megosztottság mindkét értelmiségre jellemző (többek között népi-urbánus, illetve cigány csoportok szerinti).
- A pártpolitizálás további ellentéteket szított mindkét csoportban.
- Napjainkban a kritikai értelmiség hiánya, egyáltalán az értelmiségi szerep felvállalásának hiánya mind a roma/cigány, mind a nem cigány értelmiségre jellemző.

A hasonlóságok mellett szembeűnőek a különbségek is; az ismertetett oktatási hiányosságok – a minőségi oktatást biztosítani nem tudó szegregált oktatás, az oktatási esélyegyenlőséget felszámolni képtelen magyar oktatási rendszer – következtében a cigányság köréből kevesebbeknek van lehetősége – s jóval nagyobb árat kell fizetni érte – eljutni az értelmiségi létbe.

Jelentős különbség, hogy az első generációs cigány értelmiségnek lényegesen nagyobb mélységből (mélyszegénységből, analfabéta vagy alacsonyan iskolázott szülők mellől, eltérő szociokulturális háttérből, identitásproblémáktól terhelve) indulva kellett/kell eljutniuk ugyanoda, mint a munkás-paraszt származásúaknak.

A hazai értelmiség történelmét áttekintve egyértelmű, hogy az igen alacsony sorból származó, első generációs értelmiség kialakulásában meghatározó szerepet játszottak a társadalmi mozgalmak.

A cigány értelmiség történelmét kutatva kerestem az érintkezési pontokat a többségi értelmiséggel, s feltűnően kevés kapcsolatot találtam. A történelmi tényeket tekintve a cigány értelmiség szövetsége a többségiekkel a rendszerváltást megelőző demokratikus ellenzék szerveződéséhez, ezen belül is a SZETA-hoz köthető (Solt Otilia, Havas Gábor, Daróczi Ágnes etc.). A SZETA szerveződéséből kinövő Szabad Demokraták

Szövetsége soraiban így tűntek fel az első képviselőként megválasztott cigány származású politikusok is; Horváth Aladár, Hága Antónia, majd később Mohácsi Viktória, illetve más pártok soraiban is megjelentek cigány származásúak.

A politikai érdekek mentén születő cigány-nem cigány értelmiségi kapcsolatok mellett kialakult a jogi-jogvédő kapcsolat is, s az egyházi-keresztény gyülekezeti (vagy éppen buddhista) kapcsolódások.

Egyértelmű azonban, hogy ezek mind olyan találkozási pontok, ahol főleg a többségi értelmiség képviselői fordultak a cigányság, esetünkben a cigány értelmiség felé. Kutatásom során azt találtam, hogy a roma/cigány értelmiség leginkább etnospecifikus területeken tevékenykedik, csak keveseknek sikerül a rájuk osztott (?), magukra húzott (?) szerepekből kilépni. Nem nagyon találtam nyomát annak sem, hogy a cigányságot érintő ügyeken kívül más fontos, országos ügyben is megmozdultak, megnyilvánultak volna. (Ha esetleg elszórtan akadt is példa, semmi esetben sem „a” cigány értelmiség megnyilvánulásáról volt szó.)

Ennek azonban több oka van/volt és lehet:

- olyan súlyos a cigányság helyzete, hogy a roma/cigány diplomások mind annak megoldására fókuszálnak,
- végzettségük szerint eleve ezekre a területekre predesztináltak; besorozták a szociális-pedagógiai-média területekre,
- a többségi társadalom nem engedi, hogy más értelmiségi területeken is érvényesüljenek,
- a cigány többség esetében olyan nagymértékű az otthonról hozott lemaradás, hogy lehetetlen a magasabb presztízsű végzettségeket (orvos, mérnök, közgazdász, jogász, tudományos kutató etc.) megszerezni,
- a roma/cigány értelmiség többsége nem tudja, nem akarja felvállalni a közösségét, népét közvetlenül nem érintő ügyeket, feladatokat.

E kérdés megválaszolása fontos lenne, meggyőződésem, hogy a kapcsolódás lehetőségeinek megtalálása érdekében a roma/cigány értelmiségnek ki kellene lépnie megszokott köreiből, s a többségi értelmiségnek közelednie kellene a kisebbség tanult, diplomás rétegéhez.

9. A HAZAI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMSÉG HELYZETÉT, MENTÁLIS ÁLLAPOTÁT FELTÁRÓ KUTATÁS

A magyarországi roma/cigány értelmiség kutatási mintába került kilencvennyolc fős alapsokaságán végzett vizsgálatomat két szakaszban végeztem; 2004-ben egy előkutatásra került sor, amit 2010–2011-ben folytattam, s interjúk kutatással egészítettem ki. A két szakaszban némileg eltérő témákra fókuszáltam, ezért előbb külön-külön tárgyalom a két kutatás eltérő elemeit, eredményeit, majd a mindkét vizsgálat során feltett közös kérdésekre kapott adatokat összegzem, elemzem, s ennek eredményeként igyekszem megrajzolni a mintába került hazai roma/cigány értelmiség profilját. Tartalomelemzéssel dolgoztam fel az interjú-kutatás során kapott válaszokat, s külön értékeltem a mentális állapotmérő tesztek, skálák önkítöltések által kapott adatait.

9.1. Kutatás I. és II. célja, hipotézisei

Kérdőíves, interjúk és mentális állapotmérő tesztekkel végzett kutatásaimnak – mint már a Bevezetésben is részleteztem – a következő céljai voltak: feltárni a közel száz fős roma/cigány értelmiségi minta életútját, társadalmi mobilitásuk motivációit, kiemelkedésük árát, kapcsolataikat roma/cigány közösségükkel és a többségi társadalommal, párválasztásukat, életminőségüket, hagyományápolásukat, mentális egészségállapotukat. Mindezen vizsgálatokkal átfogó képet kívántam szerezni a mai magyarországi – leginkább első generációs – roma/cigány értelmiség helyzetéről.

A Bevezetésben bemutatott fő kutatási hipotéziseim mellett kerestem a választ arra is, hogy a magasabb végzettség megszerzése együttjárt-e válaszadóim esetében családjaitól való elszakadással, fontosnak tartják-e (leendő) gyermekeik felsőfokú taníttatását, a diploma megszerzése milyen változásokat hozott életükben, párválasztásukban, párkapcsolataikban van-e, s milyen jelentősége az iskolai végzettségnek. Rendelkeznek-e különösebb küldetéstudattal saját roma/cigány népük felé,

milyennek látják értelmiségüket. Életminőségüket vizsgálva egészségi állapotukra, szokásaikra is rákérdeztem, s érdeklődésem kiterjedt értelmiségi szerepvállalásukra, életformájukra is.

9.2. A kutatás módszerei; kérdőíves és interjú-kutatás

Kutatásom során mindkét alkalommal általam összeállított, nyitott, zárt és kombinált kérdésekből álló kérdőíveket használtam.

A Kutatás I. során alkalmazott kérdőív harmincegy kérdést – melyekből tizenhárom zárt, tizenegy nyitott, hét pedig kombinált volt – tartalmazott. A zárt kérdések a szociológiai háttérváltozókra irányultak (nem, életkor, lakóhely, családi állapot és hasonló kemény adatok). A kombinált kérdéseket kapcsolatok minőségének kifejtésére, s egyértelműen megválaszolható, de bővebben kifejtve árnyaltabb választ adó kérdéseknél alkalmaztam (kisebbségi létből fakadó hátrányok, küldetéstudat leírása). A nyitott kérdéseket az általam e kutatásnál leginkább preferált kérdéseknél alkalmaztam; a múltban, illetve a kutatás időszakában őket ért hátrányos megkülönböztetésük, az értelmiségivé válás motivációjának, valamint a cigány és nem cigány környezet reakcióinak felmérésekor. Első kutatásom során ötvenegy válaszadó értékelhető kérdőívét dolgoztam fel.

Második kutatásomban mélyebben kívántam megismerni válaszadóim hátterét, értelmiségi életformájukat, s ezért az előző vizsgálatban feltett kemény adatok mellett a diplomaszerezés módjára, társuk iskolai végzettségére, foglalkozására, szüleik, testvéreik iskolázottságára is rákérdeztem. A Kutatás II. kérdőívben szerepeltek kérdések a cigányságon belüli csoport-hovatartozásra, nyelvhasználatra, hagyományőrzésre vonatkozóan. Igen sok nyitott kérdést tettem fel, melyben az értelmiségi léthez köthető szokásaikat, életformájukat, a női-férfi szerepről, párkapcsolatról vallott nézeteiket kutattam, s vizsgáltam politikai, közéleti szerepvállalásukat is. Fontosnak tartottam arra vonatkozóan is kérdést feltenni, milyennek látják ők a cigányságot, illetve a többségi társadalmat; azaz mint értelmiségiek reálisan látják-e saját népüket és a többséget, előítéletes gondolkodásmód jellemző-e, s milyen mértékben rájuk. Kutatásom második szakaszában negyvenhét adatközlő kérdőívét dolgoztam fel.

A cigány értelmiség körében végzett vizsgálatom során nélkülözhetetlennek tartottam interjúk készítését, abban a reményben, hogy a kérdőívekben feltett kérdésekre kapott válaszoknál még alaposabban, még több szempontból megismerhetem a mintában szereplő roma/cigány értelmiségiek életét, életkörülményeiket, életútjukat, gondolataikat. Az

átlagosan három-négy óra alatt elkészített huszonöt interjú többsége a válaszadóim otthonában készült, így megismerhettem életkörülményeiket, családjukat, családi kapcsolataikat is. A félig strukturált interjúk témakörei gyermekkor, tanulási motivációk, iskolaévek, felsőfokú tanulmányok, a diploma értéke, a kultúraváltás, az értelmiségi roma/cigány nők élete, tapasztalatai, a következő generáció és a roma/cigány elit.

9.3. A mentális státus vizsgálata

A minta mentális egészségállapotának felmérésére kutatásomban négy, hazai és nemzetközi vizsgálatokban egyaránt alkalmazott, standardizált tesztet, skálát használtam (1. sz. melléklet). A kérdőívekhez hasonlóan, önkitöltő módon kerültek megválaszolásra.

A Juhász-féle Neurózis Pontozó Skálát (Juhász–Kopp–Veér 1978) a neurózis kiszűrésére használtam. Az érzelmi funkciózavarokkal kapcsolatban a szorongás és a tartós hangulatzavar, lehangoltság, a magatartászavarokkal kapcsolatban az organikus megbetegedés nélküli munkaképesség-csökkenés és türelmetlenség, a testi és vegetatív funkciók zavaraiaként a fejfájás, alvászavarok és a szervi elváltozás nélküli szívritmus- és gyomorpanaszok előfordulásai szerepelnek a feltett kérdések között. A skálára adott pozitív válaszok – azaz a tünetek észlelése – maximális pontszáma huszonhárom lehet. Neurózis szempontjából a hét pont elérése, meghaladása már veszélyeztetettséget jelent, a tíz pont, illetve a felette kapott értékek pedig a kialakult neurózist mutatja, ami feltétlen kezelést igényel.

A Beck-féle Depressziós Skálával (BDI) (Beck–Beck 1972) a depressziós tünetegyüttes, előfordulását valamint súlyosságát mértem. Kopp és Skrabski által kifejlesztett rövidített változata (melyet kutatásomban alkalmaztam) hatékonyabb, mert a depresszióval kapcsolatban a leglényegesebb változókat vizsgálja. A rövidített kérdőívben szereplő tünetek és panaszok: pesszimizmus, elégedettség hiánya, bűntudat, szociális visszahúzódás, döntésképtelenség, munkaképtelenség, alvászavarok, fáradékonyság, túlzott aggodás testi tünetek miatt. A kérdőív a depressziós tünetegyüttes súlyosságának egyik legmegbízhatóbb módszere, a pszichiáterek által végzett depressziósúlyossági becsléssel igen jól korrelál, ezért nagy megbízhatósággal alkalmas a depressziós megbetegedés súlyossági fokozatainak becslésére. A kapható pontszámok alapján történő besorolás: 0–9 pontérték között nincs, 10–18 pont enyhe, 19–25 pont közepesúlyos, 26 és több pont súlyos depressziós megbetegedést mutat.

A Crumbaugh & Maholick (1964) által összeállított, húsz tételt tartalmazó életcél kérdőívének rövidített változata (Kopp–Skrabski 1995) is általánosan használt mentális állapot-mérő kérdőív; az életcélok hiányából, az unalomból, a napok egyhangú megéléséből a depressziós tünetegyüttes előfordulására, súlyosságára következtethetünk.

A társas támogatottság mérésére Caldwell (1987) Szociális támogatás kérdőívének Kopp és Skrabski által hazai viszonyokra adaptált változatát használtam. A társas támogatottság, a szociális védőháló, a kiterjedt, működő családi, rokoni, baráti, munkahelyi, szomszédi kapcsolatok énvédő hatása vitathatatlan. A kérdésekre adott válaszokból a társas támogatottság mértékét, hiányát, erősségét, használhatóságát, kiterjedtségét tudtam megállapítani.

9.4. Kutatás I.

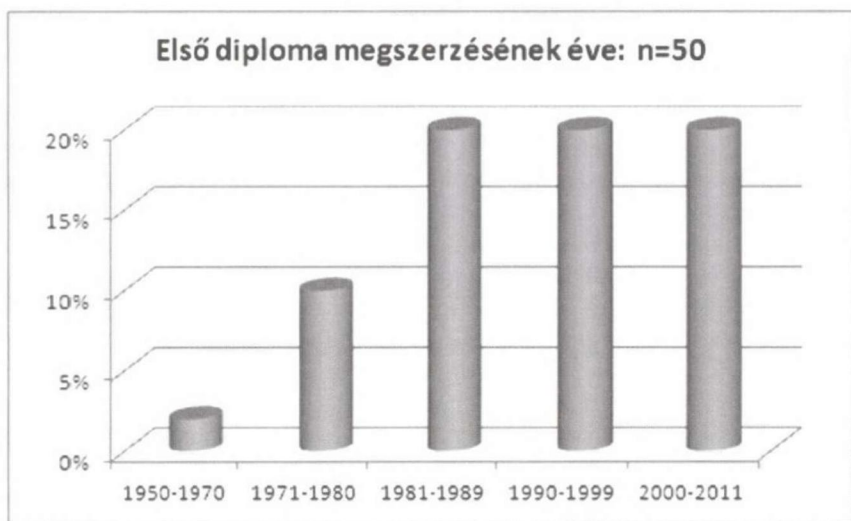
Kutatásom első szakaszát 2004 februárjában és márciusában végeztem; hólabda-módszerrel elért, magukat romának/cigánynak valló diplomások között hatvan kérdőívet osztottam szét, melyből ötvenegy értékelhető érkezett vissza.

E kutatási mintában 28 nő és 22 férfi szerepelt, átlagéletkoruk 40 év volt. Családi állapotukat tekintve fele-fele arányban voltak házasok, s hasonló volt a két nem között az elváltak aránya is. Lényeges különbség volt azonban az együttélés más formájában; a nők 14%-a élt élettársi kapcsolatban, a férfiak közül azonban senki nem jelzett házasság nélküli együttélést. A településnagyság és a családi állapot közötti összefüggést vizsgálva leginkább feltűnő volt, hogy a falun élő nők mind házasok voltak, az élettársi kapcsolatot választók pedig kivétel nélkül a fővárosban laktak.

Az első diplomájuk megszerzéséhez vezető út jelentősen eltért a többségi társadalom diplomásaitól; nem egyenes ívű tanulmányi pályát futottak be, hanem hosszabb, kerülő úton jutottak be a felsőoktatásba, munka s nem ritkán család mellett kezdték el és végezték tanulmányaikat.

Mindössze 49% szerezte meg a diplomát 26 éves koráig, a többiek harmincas, negyvenes éveikben (egy válaszadó 48 évesen).

A diploma megszerzésének évek szerinti megoszlását mutató ábráról (13. ábra) lényeges információ olvasható le; egyetemi, főiskolai végzettséget cigány férfiak és nők már a hetvenes, nyolcvanas években is szereztek – mint a mintába kerültek 34%-a –, a cigányság ilyen mértékű felsőfokú iskolázottsága ezekben az évtizedekben azonban a többség, de még a kutatók nagy része előtt is rejtve maradt. Mint „cigány diplomá-

13. ábra

Az első diploma megszerzésének éve

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004)

sok” alig-alig – s csak néhány képviselőjük – jelentek meg a társadalmi, politikai köztudatban.

A szülőhelyük és jelenlegi lakóhelyük közötti távolságot vizsgálva – feltételezve, hogy aki messzire költözik szüleitől, az a családi-rokoni kapcsolatokat nehezebben tudja ápolni, ezáltal kevésbé vagy egyáltalán nem részesül a közösség támogató, énvédő erejéből – nagyfokú mobilitást tapasztaltam, válaszadóim 65%-a elköltözött szülőhelyéről. A legnagyobb mozgás a főváros felé irányult; a messzire költözők 60%-a választotta lakóhelyéül, s az összes elköltözők között is 39% a Budapesten letelepültek aránya. Mintámban a két nem migrációja között lényeges különbség van; a diplomás nők 52%-a nem költözött el születése helyéről, s az elköltözők 21%-a is közeli településen lakik. Ezzel szemben a férfiak 55%-a szülőhelyétől messze telepedett le, csupán 14%-uk él eredeti lakóhelyén. Szociális támogatottságukra vonatkozóan azonban meglepő eredményt kaptam; részben igazolódott hipotézisem, hogy az elköltözés következtében a közösségi háló csökken, a szülőhelyüktől távolra költözők 40%-a azonban új lakóhelyén megfelelő szociális támogató rendszert, közösséget talált, illetve épített ki. Ugyanakkor a szülőhelyükön élők 20%-nál erősen hiányos a támogatottság, ami valószínűleg a tradicionális cigány közösségek felbomlására utal.

Önminősítésük alapján 63% átlagos, 20% kiváló, 17% pedig rossz egészségi állapottal rendelkezett, ám érdekes, ismétlődő diszkrpanciát érzletem státusuk minősítésében; a magukat átlagos egészségi állapotúaknak vallók közül sokan (a következő kérdésben, amely meglévő betegségeikre kérdezett) jelezték, hogy krónikus betegségben, magas vérnyomásban szenvednek, vércukorproblémájuk és egyéb betegségük van. (Elgondolkodtató, vajon miért ítélik e komoly betegségek fennállása mellett is átlagosnak egészségi állapotukat e diplomás válaszadók?) A felsorolt panaszokat is figyelembe véve a mintába bekerültek 39%-a nem volt egészséges. Szembetűnő a különbség a két nem egészségi állapota között; a megromlott egészségi állapotúak 74%-a nő, a kiváló egészségnek örvendő 80%-a pedig férfi volt. (A mintában mindkét nem átlagéletkora – véletlenszerűen – negyven év volt.)

A káros szenvedélyeket vizsgálva alkoholfogyasztásukat tekintve: 22%-uk absztinens, 69% ritkán, 19% hetente, 4% naponta fogyaszt alkoholt. Dohányzás terén azonban rosszabb az arány; 47% dohányzik, s közülük 20% erős dohányosnak minősítette magát.

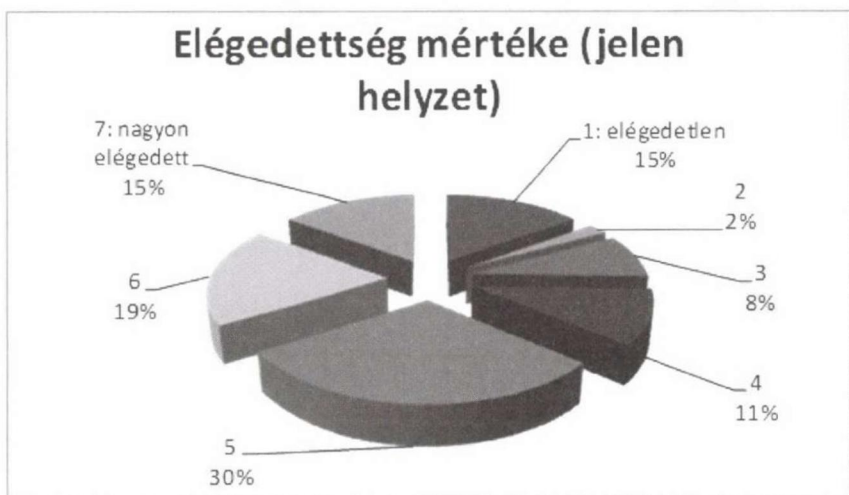
A kérdőívben mérni kívántam a válaszadók elégedettségi szintjének az alakulását a felsőfokú tanulmányok végzésének az idejétől a jelen állapotig. A mérésre 7 fokú skálát használtam.

Mint az ábráról leolvasható (14. ábra), az első kutatás során, 2004-ben készült elégedettségi indexek alapján a minta többsége inkább elégedett, mint elégedetlen volt akkori sorsával, helyzetével. A válaszadók 17%-a a legmagasabb, 7-es minősítéssel jellemezte akkori megelégedettségét, 6-os értékkel 19%, s a legtöbben (29%) 5-re értékelték állapotukat. A legrosszabb minősítéssel 15% illette helyzetét, közepes értéket 11%.

Az elégedettségi átlag értéke 5 volt, de a kérdőíveket egyenként átvizsgálva a válaszadók elégedettsége között jelentős különbségeket találtam.

Elemeztem a legelégedettebb (7-es) és a legalacsonyabb (1-es) minősítést adók adatait 13 paraméter: nem, életkor, lakhely, munkahelyi kapcsolat, jelenben tapasztalt hátrányos megkülönböztetés, baráti kapcsolatok, civil szervezeti tagság, küldetéstudat, életcél, társas támogatottság, jelenlegi foglalkozás alapján. A szubjektív minősítés mellett a Juhász-féle neurózis-skála és a Beck-féle depressziós skála objektív mérési eredményeit is figyelembe vettem.

Megelégedettnek, boldognak értékelte a vizsgálat időpontjában helyzetét az e kérdésre válaszolók ($n = 45$) 20%-a, azaz 9 fő. A kilenc egyéni adatot feldolgozva és összevetve azt találtam, hogy az átlagéletkoruk 46 év (ebbe a csoportba került a minta legidősebb, 70 éves válaszadója is), nemi megoszlásuk 5 férfi – 4 nő, lakóhely szerint nem volt közöttük jelen-

14. ábra

A mintában szereplők elégedettségi mértéke

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004)

tős különbség, főváros – nagyváros – kisváros – falu megoszlás: 2–2–3–2. Családi állapotukat tekintve egy elvált, s egy fiatal, még egyedülálló volt közöttük, a többiek mind házasságban éltek. Foglalkozásukat néhányan nem jelölték, aki feltüntette: nyugdíjas tanárnő, szerkesztő-riporternő, óvónő, református lelkész, intézményigazgató.

Ami közöst találtam az elégedett válaszadók között:

- egy kivételével mindegyikük tagja volt valamilyen civil szervezetnek, egyesületnek;
- mindannyian kiterjedt baráti kapcsolatokkal rendelkeztek;
- társas, szociális támogatottságuk megfelelő volt;
- egy kivételével mindannyian éreztek küldetésudatot a cigányság felé, ennek megfelelően tevékenykedtek is
- munkahelyi kapcsolatukat 57% nagyon jónak, 43% pedig jónak minősítette;
- hátrányos megkülönböztetést a kutatás időszakában csak egy személy tapasztalt, mióta a cigányság érdekeit hivatalosan képviselni kezdte;
- mindegyikük pozitív életcéllal rendelkezett, a Juhász-féle neurózis skála és a Beck-féle depressziós skála mérései alapján mentális egészségük megfelelő volt.

Boldogtalannak, csalódottnak ítélte a vizsgált időpontban állapotát a válaszadók 16%-a (7 fő). Nemi arányukat tekintve: 4 nő és 3 férfi. Családi állapotuk az elégedettek csoportjánál rosszabb volt, mindössze 57%-uk élt házasságban, 29%-uk elvált, s 14%-uk volt egyedülálló. Átlagéletkoruk 42 év. Lakóhely szerinti megoszlást tekintve fővárosban, nagyvárosban élt 71%, kisvárosban, falun 29%. További közös jellemzőik:

- munkahelyi kapcsolatait 43% jónak, 29% nagyon rossznak, 28% rossznak ítélte;
- a kutatás időszakában hátrányos megkülönböztetést 89%-uk tapasztalt;
- baráti kapcsolatot többségük ápolt, s két személy kivételével tagjai voltak valamilyen civil szervezetnek;
- a szociális támogatottság a válaszadók felénél feltűnően hiányos volt, annak ellenére, hogy baráti kapcsolataik voltak (nehéz élethelyzetben azonban minimális segítséget jeleztek barátaik részéről);
- ebbe a csoportba került a vizsgált mintának egyetlen olyan tagja is, aki sem családi, sem rokonai kapcsolatokat nem ápolt;
- küldetéstudatot – igen rossznak ítélt állapotuk ellenére – mindegyikük érzett, s tett is a cigányság érdekében valamit (érdekképviselet, nyelvoktatás, klub);
- foglalkozást ebben a csoportban is többen nem jelöltek, a válaszadók többsége pedagógus, egy író és egy munkanélküli szerepelt még ebben a csoportban;
- a neurózis skála, kezelést igénylő neurózist mutatott 57% százalékuknál, a Beck-féle depressziós skála szerint pedig 57% százalékuknál enyhe, 43%-nál pedig közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes volt észlelhető.

E különösen veszélyeztetett csoport rossz mentális állapota az adatok alapján részben magánéleti problémákra (válás, egyedülálló élet), nagymértékben rossz munkahelyi kapcsolatokra, hátrányos megkülönböztetés elszenvédésére s a szociális támogató kapcsolatok hiányára vezethető vissza. Figyelmet érdemel, hogy az e csoportba kerültek túlnyomó része a fővárosban, nagyvárosban lakott, s válaszaik alapján társas támogatottságuk nem volt megfelelő. Úgy tűnik, esetükben a baráti kapcsolatok, civil szerveződésekben való részvétel már nem volt elegendő.

Az első kutatás során vizsgáltam azt is, hogy a diplomássá vált cigány emberek miképp képzelték el a múltban jelenlegi életüket, mit vártak, s a vizsgálat időpontjában hogy vélekedtek elvárásaikról, reményeikről.

A kérdőívet kitöltők 43%-a hasonlóan képzelte el helyzetét. A mászt remélő többség a diploma révén jobb életfeltételekben, munkalehetőségekben, nagyobb megbecsülésben, elismerésben reménykedett:

„Azt hittem, értékelik a tudást és a tapasztalatot, tévedtem, a becsületesség, tisztesség, tudás nem érték ma az országban.”

„Jobbnak képzeltem, de nem volt értelme tanulni.”

„Nem számítottam ilyen mértékű előítéletekre.”

„Nagyobb írói megbecsülést, külföldi megjelenést, díjat vártam volna.”

„Sok a társadalmi igazságtalanság.”

„Sokkal előbb szerettem volna odajutni, ahol most vagyok.”

„Azt gondoltam, hogy nem kell ilyen idős korban is tanulnom azért, hogy úgy-ahogy megéljek.”

„Azt hittem, szükség lesz a tudásomra.”

„Nem cigány környezetem valahol még mindig csak a származásomat veszi figyelembe.”

A „mászt” remélők 22%-a viszont a múltban el sem tudta képzelni, hogy ilyen jól alakul majd az élete:

„Az utóbbi évek lehetőségei sokkal nagyobbak, mint azt egy húsz évvel ezelőtti diplomát szerzett álmodhatta volna.”

„Sokkal rosszabbnak képzeltem el.”

„Nem tudtam előre, hogy valamikor tanár leszek.”

Az előkutatás során meglepetést okozott válaszadóim viszonya a nyitott kérdésekhez, s egyben meg is dőlt erre vonatkozó hipotézisem. Azt feltételeztem, hogy – élve a kérdőívben a hosszabb, bővebb válasznak biztosított nagy hellyel – részletesen kifejtik életük során elszenvedett sérelmeiket, az őket ért megkülönböztetéseket. Várakozásommal ellentétben azonban szinte mindenki csak egy-egy szóval, tömondatokban jelezte erre vonatkozó fájdalmas, keserű tapasztalatait: *„iskola, szerelem, munkahely”, „szidtak”, „kiközösítés”, „gúnyoltak”, „a boltban feltűnően követtek”, „gyereksúfolás”*. (Későbbi beszélgetésekben, interjúkban már részletesen beszéltek ezekről az élményeikről.) Olyan is előfordult, hogy megkértek, én foglaljam mondatba, találjam meg a megfelelő kifejezést arra, amit körülírva elmondanak. Elgondolkodva ezeken a reakciókon – s azon, hogy válaszadóim már túl voltak számos zárthelyi dolgozaton, szóbeli vizsgán –, arra a következtetésre jutottam, hogy esetükben az elfojtás, az erős kontroll egyfajta megnyilvánulásáról van szó. Mendi kutatásában (Mendi 1999) találtam is erre vonatkozó utalást; a felsőoktatásban tanuló cigány fiatalok személyiségjegyeit vizsgálva írta le, hogy e fiatalok –

kiszakadva családjuk, közösségük köréből – a többségi társadalomban való boldogulásuk érdekében megtanulták erősen kontrollálni mind negatív, mind pozitív érzelmeiket.

Az első kutatásnak e fejezetben nem tárgyalt, s a második kutatással azonos kérdésekre kapott válaszok elemzésére a Kutatás I. és II. fejezetben, valamint az összegzésben kerül sor.

9.5. Kutatás II.

Kutatásom második felének adatgyűjtését 2010-ben és 2011-ben végeztem; ismét hólabda-módszerrel új roma/cigány diplomás válaszadókat kerestem meg. Az ország egész területére – személyes kapcsolatfelvételt követően – elküldött hatvanöt kérdőív közül 47 értékelhető érkezett vissza, s készítettem 25 mélyinterjút.

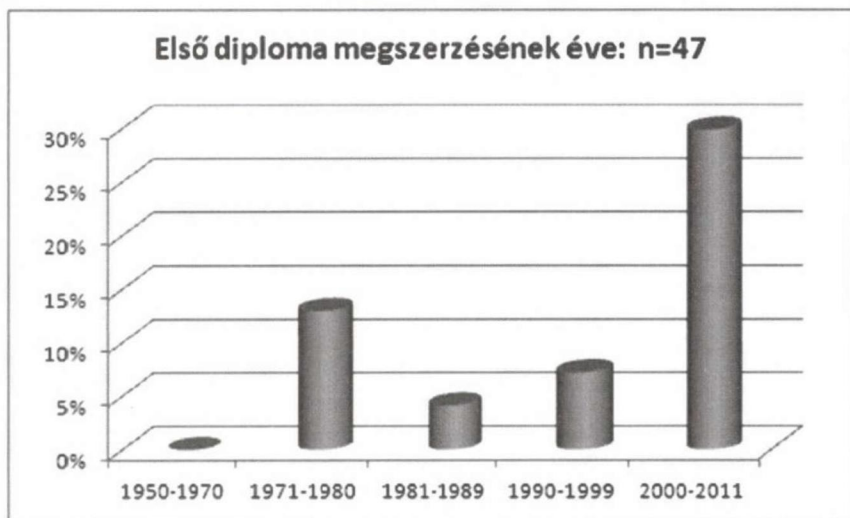
A Kutatás II. kérdőívvel felmért mintáját 27 férfi és 20 nő alkotta, átlagéletkoruk 38,9 év volt. A többségük (42,6%) a fővárosban lakott, jelentős részük falun (23,4%), kevesebben kisvárosban (21,2%), és csak kis részük élt nagyvárosban (12,8%).

Első diplomájukat – eddigi ismereteimtől, tapasztalataimtól eltérően, mely azt mutatta, hogy többnyire munka, család mellett, esti, levelező képzésen végezve jutnak diplomához a cigány emberek – közel fele-fele arányban szerezték nappali (45%), illetve esti, levelező képzésben (55%). A nappali képzésben való részvétel magasabb volt a nők körében (50%), míg a férfiaknak 41%-a rendelkezik nappali oktatásban szerzett diplomával.

A diplomaszerzés éveit ábrázoló grafikonról (15. ábra) leolvasható, hogy e mintában a diplomák többségét (34%) az utóbbi húsz évben szerezték, csupán 17% végzett a hetvenes-nyolcvanas években.

Ez utóbbi adat azonban itt is arra hívja fel a figyelmet – csakúgy, mint a Kutatás I. elemzésekor –, hogy már azokban az évtizedekben is létezett egy vékony diplomás réteg.

Végzettségüket tekintve továbbra is magas a pedagógusok (30%), szociális munkások (21%), újságírók (11%) aránya, de a mintában megjelentek a teológiai képzettséggel rendelkezők (13%) is, valamint egy jogász, egy-két agrár-, mérnöki, közgazdaságtudományi egyetemet végzett diplomás is. Meglepő adat, hogy míg a kutatási mintámban a különböző cigány csoportokhoz tartozók – romungro 36%, oláh cigány 30%, beás 28%, kárpáti cigány 2%, s nem tudja 4% – között, de hazai létszámukat tekintve is lényegesen kisebb a beások száma a magyar és oláh cigányokhoz viszonyítva, ennek ellenére közülük jóval többen (38%) tanultak nappali

15. ábra

Az első diploma megszerzésének éve Kutatás II. mintában

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás II. (2010–2011)

képzésben. A romungroknak 33%-a, az oláh cigányoknak 19%-a szerezte a diplomáját e képzési formában. Ebben a jelentősen eltérő arányban minden valószínűség szerint a már említett pécsi-baranyai, dél-dunántúli „modell” – a tanodák, a Gandhi Gimnázium, a sikeres programok, a Pécsi Egyetem nyitottsága, a Romológia Tanszék húzóereje – mind meghatározó szerepet játszanak.

A kutatásban szereplő diplomások családi hátterét, testvéreik iskolai végzettségét vizsgálva megdöbbentő képet találtam. A legmagasabb iskolai végzettségként megjelölt gimnázium közel 10%-ban fordul elő, a testvérek majd 20%-a analfabéta, további 30%-uk nyolc osztállyal vagy annál kevesebbkel rendelkezik. Szüleikhez és testvéreikhez képest e diplomások rendkívül nagy lépést tettek; szüleik 84%-a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzett, 16%-uk analfabéta. Két válaszadó jelzett felsőfokú végzettségű apát; egy 32 éves, egyedülálló, fővárosban született és ott is élő, hagyományörző oláh cigány (lovári) nő, akinek édesanyja érettségizett, apjának főiskolai diplomája van, s egy szintén Budapesten élő középkorú, elvált romungro nő, akinek édesanyja csak hat osztályt járt, de apja egyetemet végzett. A mintába bekerült diplomások családjának iskolázottságát a 16. ábra mutatja.

Végzettség	Anya iskolai végzettsége (%)	Apa iskolai végzettsége (%)	Testvérek végzettsége (%)
Analfabéta	23,4	8,5	19,5
8 osztálynál kevesebb	25,5	23,4	7,3
8 osztály	38,3	27,7	21,9
Szakiskola	-	2,1	14,6
Szaktanácsképző	2,2	21,2	14,6
Szakközépiskola	10,6	12,0	12,3
Gimnázium	-	-	9,8
Főiskola, egyetem	-	4,3	-

16. ábra

A minta családtagjainak iskolai végzettsége

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Az analfabéta, illetve nyolc osztálynál kevesebb végzettségű testvérekkel rendelkező válaszadók adatait megvizsgálva a következő jellemzőket találtam; 60%-nak öt vagy annál több testvére – háromnak hét, illetve nyolc – van, egy kivételével mindannyian falun – sokan cigánytelepen – éltek gyermekkorukban, a családok 36 százalékában az anyák analfabéták, 18%-ban mindkét szülő egyetlen osztályt sem végzett, s az összes szülőre jellemző, hogy 8 osztályos, vagy annál alacsonyabb a végzettségük. Ezekből a családokból érkezők közül senki nem írta, hogy családjá, szülei motiválták volna a tanulásra. Egyetlen adatközlő jelezte, hogy – mivel családjuk „magyarok” között élt, odaköltöztek a cigánytelepről – írástudatlan szülei a szomszédokba vitték át leckéjét ellenőriztetni, s ha nem készítette el, büntetést kapott érte. Az összes többi esetben a tanulást saját maguk határozták el, néhány esetben pedagógusok, lelkész ösztönözték őket. Egy fiatalember írta, hogy kiszakítva a cigánytelep nyomorából, gyermekként állami gondozásba került, amiért utólag hálás, hisz az intézetben elvárás volt, hogy legalább érettségit szerezzen, számára ez jelentett motivációt.

Családi állapotukat tekintve igen lényeges különbség volt a két nem között. A nők csupán 35%-a élt házasságban, szemben a férfiak 41%-ával, s magasabb az élettársi kapcsolatban élők aránya is a nők körében (15%). A férfiaknak mindössze 7,4%-a vált el, a mintába került diplomás nőknek azonban 30%-a elvált.

Az elvált nők – akik az elvált válaszadók kétharmadát alkották – mind középkorúak, egy kivételével nem őrzik a hagyományokat, bár 67%-uk oláh illetve beás csoporthoz tartozik, akik a nyelvüket beszélik. Közel 70%-uk a fővárosban él, az elvált roma nők közül senki nem lakik kisvárosban vagy falun.

A férfiak között a házások és egyedülállók aránya egyaránt 41%. A nőknél jóval magasabb egyedülálló arányra – még akkor is, ha nem számítjuk a mintába bekerült katolikus papok számát (6 fő) – az adatok alapján magyarázatot nem találtam; mindannyian fiatal felnőttek, arányosan éltek közöttük mindenféle településtípusban, foglalkozásuk is eltérő volt, ami közös bennük, hogy egyikük sem ápolta a cigány hagyományokat, anyanyelvüket csak a mintába bekerült beások beszélték.

Párkapcsolatban, párválasztásban a diploma, a felsőfokú végzettség jelentőségét vizsgálva a válaszadók többsége – 62%-a – fontosnak tartotta, hogy társa is magasán iskolázott legyen; *„általános végzettségűvel már nem érteném meg magam”* (26 éves romungro nő), *„ha a párom alacsonyabb végzettséggel rendelkezne, nem tudnánk egyenrangú partnerek lenni”* (33 éves romungro nő), *„a leendő párom is diplomás legyen”* (27 éves beás férfi), *„igen, legyen diplomás, mert értjük egymást, hogy miről beszélünk, segíteni tudunk egymásnak”* (46 éves oláh cigány férfi). Az elvárásaiknak megfelelően is választottak; 60%-uknak egyetemi, főiskolai diplomával rendelkező társa van, a többi házastárs, élettárs gimnáziumi érettségivel (13%), szakközépiskolai (10%), illetve szakmunkás (7%) bizonyítvánnyal rendelkezik. Általános iskolai végzettséggel rendelkező társa három diplomás férfinak van; egyikük 48 éves, falun élő beás férfi, felesége is beás, 26 és 28 éves gyermekeinek is csak nyolc osztálya van, egy 55 éves oláh cigány férfinak társa is cigány, felnőtt fiának és lányának is csak általános iskolai bizonyítványa van. A harmadik férfi romungro, 40 éves, felesége szintén magyar cigány, gyermekei még kicsik, de nem tartja fontosnak magasabb iskolai végzettség megszerzését az ő esetükben sem.

Párválasztást tekintve a mintába kerültek 52%-ának cigány társa van, de nemek szerinti megoszlásban a nők 54%-ának nem cigány a társa, míg a férfiaknál ez az arány 43%. A társak iskolázottságát vizsgálva azt tapasztaltam, hogy mindkét nem esetében egyaránt 60%-os az egyetemi, főiskolai végzettségű élettárs, házastárs aránya, de míg a nők 20%-ban gimnáziumi, majd további 20%-ban szakmunkás, illetve szakközépiskolai bizonyítvánnyal rendelkező társsal élnek együtt, a férfiak feleségei, élettársai között 7% csupán a gimnáziumi érettségivel, ugyanilyen a nyolc osztállyal rendelkezők aránya, s a fennmaradó 13% szakközépiskolában végzett. Úgy tűnik, a nők – e minta szerint – igényesebbek a társ iskolai végzettségével szemben (vagy a választási lehetőségeik nagyob-

bak), annak ellenére, hogy a női válaszadóknak „csak” 53%-a jelezte, hogy fontosnak tartja a társ hozzá hasonló iskolai végzettségét, szemben a férfi válaszadók 62%-ának ilyen igényével.

Baráti kapcsolataikat túlnyomó többségük ápolta, s valamilyen civil szerveződésnek közel 60%-uk tagja volt. Ez utóbbi szerepvállalás azonban kiemelkedően a nőkre jellemző, a civil munkában részt nem vevők 74%-a férfi volt.

A múltban hátrányos megkülönböztetést közel fele-fele észlelt (48% igen, 52% nem), diplomaszerezésben legfőbb motiváló erőt a többségük számára (60%) a családjuk jelentette, sokan azonban saját maguk elhatározásából törekedtek a továbbtanulásra (22%), gyakran csak a tanáruk biztatta és támogatta a tanulásban őket (15%), s egy-egy barát és pap, lelkész is szerepelt fő motiválóként.

A kutatási mintában szereplő roma/cigány diplomások csoport-hovatartozását, hagyományörzését és cigány nyelvhasználatát a 16. ábra ábrázolja. Szembetűnő, hogy a hagyományosan tradicionális oláh cigányok diplomás képviselői is igen nagy arányban (79%) őrzik a hagyományaikat, használják a romanit (64%). A beások közül lényegesen kevesebben hagyományőrzők (31%), de nyelvüket hasonló mértékben használják (62%). A magyar cigányok közül csak kevesen (18%) jeleztek hagyományörzést, nyelvhasználatot senki. A mintába bekerült egyetlen kárpáti cigány férfi mind a hagyományokat megtartotta, mind pedig beszéli a kárpáti cigány nyelvet. Meglepő eltérést észleltem a hagyományörzés csoportok szerinti nemenkénti megoszlásában; a beások között a nők őrzik inkább a tradíciókat, 40%-uk, szemben a 25% férfi hagyományőrzővel. Az oláh cigányoknál ennek épp az ellenkezője látható; a női diplomások „csupán” 67%-a tiszteli és tartja meg a csoport hagyományait, míg a roma férfi válaszadók 88%-a őrzi azokat (17. ábra).

Kutatásom második felében megpróbáltam feltárni, hogy diplomás válaszadóim milyen mértékben s arányban élnek értelmiségi életet, azaz rákérdeztem olvasási szokásaikra, színház-, kiállítás-, koncert- és mozi látogatási gyakoriságra, közéleti szerepvállalásaikra. A kapott válaszok alapján a minta kevesebb mint felénél (45%) alakult ki értelmiségi életforma, a többi válaszadónál azonban gyakran hiányzik a könyvolvasás is, egyéb lehetőségekkel pedig idő, pénz és alkalom hiánya miatt nem élnek.

A Kutatás II. során vizsgáltam, hogy válaszadóim miképp vélekednek a roma/cigány népességről s a nem cigány többségről. Tudomásom szerint még nem történt kutatás arra vonatkozóan, vajon a cigány emberek miképp látják a többséget, milyen mértékben elfogultak vagy előítéletek ők maguk is. A kérdőívben arra kértem válaszadóimat, soroljanak

Cigány csoport	Nem	Hagyományőrzés (%)	Nyelvhasználat (%)
Romungro n=17	Férfi	11	-
	Nő	25	-
Oláh cigány n=14	Férfi	88	63
	Nő	67	67
Beás cigány n=13	Férfi	25	63
	Nő	40	60
Kárpáti cigány n=1	Férfi	100	100
	Nő	-	-
Nem tudja n=2	Férfi	-	-
	Nő	-	-
Mindösszesen n = 47		40	38

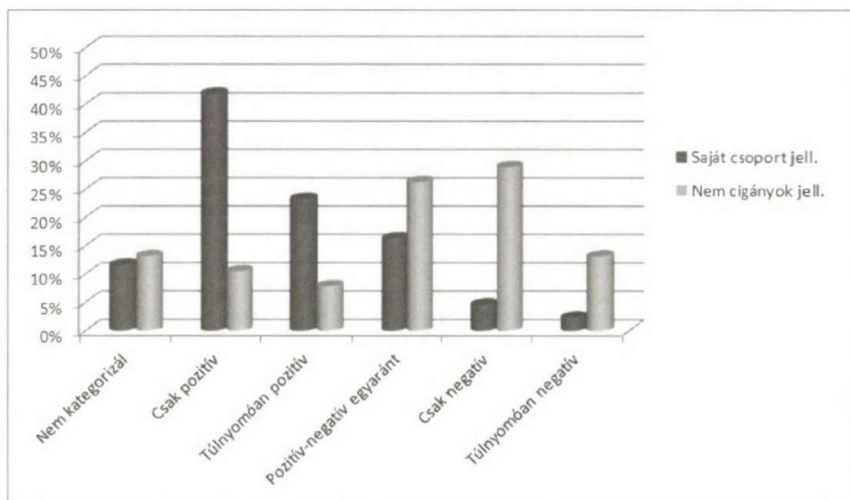
17. ábra

Hagyományőrzés, nyelvhasználat a minta különböző cigány csoportjaiban
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

fel nyolc-nyolc jelzőt (pozitívát és negatívát egyaránt) amelyet a cigány, illetve a nem cigány emberekre általánosan helytállónak tartanak. E kérdésre adott válaszokból (18. ábra) jól mérhető az egyes csoportokhoz való viszonyulás.

Az ábráról leolvasható, hogy a mintába bekerült cigány értelmiség kisebb része, mindössze 12%-a hárította el a felkínált kategorizálást; jelezve, hogy nincs különbség ember és ember között, „csak ember van”, nem akar általánosítani. Az is jól látszik, hogy – annak ellenére, hogy a kérdésben négy-négy pozitív, illetve negatív jelzőt kellett volna felsorolni – sokan csak pozitív vagy csak negatív, illetve túlnyomóan egyik vagy másik minősítést adták.

Egyértelmű a saját csoport pozitívumainak – „családcentrikusak”, „istenhívők”, „temperamentumosak”, „odaadóak” – maximális preferálása; csak pozitívan 42%, túlnyomóan pozitívan további 23% jellemezte saját csoportját, a cigányságot.

18. ábra

Cigányok és nem cigányok jellemzése a minta szerint

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás II. (2010–2011)

Saját népüket reálisan – pozitív és negatív minősítést egyaránt használva – csupán 16% írta le, s akadt összesen 7%, akik többnyire negatívan – „bizonytalanok”, „pozitív énkép hiánya”, „rendszeretelenség”, „nem kitartóak”, „hedonisták” – jellemezték a cigány embereket.

A többséget 42%-uk negatívnak – 29% csak negatív, 13% túlnyomóan negatív – látja; „kirekesztőek”, „önzőek”, „anyagiasak”, „zárkózottak”, „konfliktuskeresők” 18% inkább pozitívan – 10% csak, 8% túlnyomóan pozitívan – írja le; „szabálykövetők”, „dolgosak”, „rendszerben élnek”, „tudatosak”, „kitartóak”, „jó tervezők” s 26% mindkét jelzővel kiegyensúlyozottan illeti.

A kapott válaszok alapján több következtetés is levonható. Egyrészt egyértelmű a válaszadó cigány értelmiség túlzott elfogultsága saját népe felé, ami azért jelez problémát, mert megfelelő kritika, önkritika nélkül – melyet különösen az értelmiségnek kell képviselnie – egyetlen nép sem képes fejlődni, megfelelően jó kapcsolatot ápolni a körülötte élő népekkel. Másrészt, a kapott adatokat alaposabban elemezve megállapítható, hogy a minta 56%-a viszonyul reálisan és pozitívan a többséghez – 12% nem kategorizál, 26% pozitív és negatív minősítéssel egyaránt illette a többséget, 10% csak pozitívan, további 8% túlnyomóan pozitívan jellemzi –, ami alapja lehet a cigány és nem cigány értelmiség közötti termé-

keny együttműködésnek. Harmadrészt azonban fokozott figyelmet érdemel az a 44%, amelyik csak vagy túlnyomóan negatív jelzőkkel írta le a többséget; mind a velük való együttműködés hiánya, mind a bizonyos roma értelmiségi csoport közismert radikalizálódása komoly feszültségeket, problémákat generálhat.

Ugyanakkor az adatok értékelésénél nem téveszthetjük szem elől azt a szociálpszichológiai alapvetést sem, hogy valós előítéletesség helyett, illetve mellett a kérdésfeltevés által generált „mi és mások” distinkció is meghúzódhat a kapott válaszok mögött.

9.6. Kutatás I. és II. közös eredményei

A magyarországi roma/cigány értelmiségre irányuló kutatásomban összesen 98 válaszadó adatait és huszonöt interjú eredményét dolgoztam fel, elemeztem. A mintába került, kérdőíves kutatásban részt vett diplomások nemi arányát és nemek szerinti családi állapotát a 19. ábra mutatja.

			Milyen a családi állapota?					Total
			egyedülálló	házas	elvált	élettársa van	özvegy	
Neme? férfi	Count		20	22	5	3	0	50
	% within Neme?		40,0%	44,0%	10,0%	6,0%	,0%	100,0%
	% within Milyen a családi állapota?		71,4%	51,2%	31,3%	30,0%	,0%	51,0%
	% of Total		20,4%	22,4%	5,1%	3,1%	,0%	51,0%
nő	Count		8	21	11	7	1	48
	% within Neme?		16,7%	43,8%	22,9%	14,6%	2,1%	100,0%
	% within Milyen a családi állapota?		28,6%	48,8%	68,8%	70,0%	100,0%	49,0%
	% of Total		8,2%	21,4%	11,2%	7,1%	1,0%	49,0%
Total	Count		28	43	16	10	1	98
	% within Neme?		28,6%	43,9%	16,3%	10,2%	1,0%	100,0%
	% within Milyen a családi állapota?		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	% of Total		28,6%	43,9%	16,3%	10,2%	1,0%	100,0%

19. ábra

A minta nem és családi állapota Crosstabulation

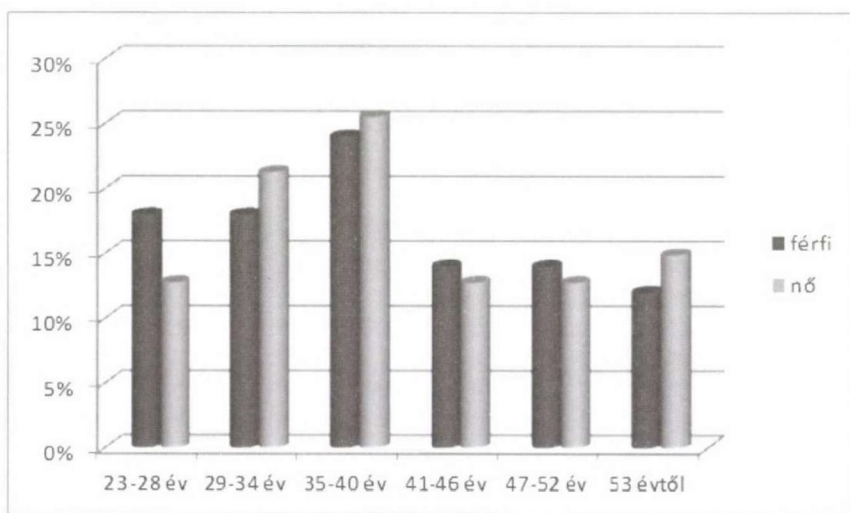
Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A táblázatról leolvasható, hogy a mintába – véletlenszerűen – szinte egyenlő arányban szerepelnek férfiak (50 fő) és nők (48 fő), s kevesebb, mint felük házas. A diplomás roma férfiak közel hasonló arányban élnek egyedül, mint ahányan házasok, s a nőknél jóval kevésbé jellemző rájuk az élettársi kapcsolat s a válás.

A nőknél lényegesen alacsonyabb az egyedülállók, s magasabb az élettársi kapcsolatban élők aránya. A férfiakhoz képest kétszer nagyobb az elvált nők aránya; a mért Cramer's V érték 0,319 (közepes erősség), khi-négyzet szignifikancia 0,041, azaz a kapcsolat szignifikáns.

Életkoruk alapján a fiatal középkorú-középkorú korosztályba tartoznak, az átlagéletkor 38,9 év volt. A minta életkor és nem szerinti megoszlása (20. ábra) kiegyensúlyozott összetételt mutat, ugyanakkor látható, hogy a fiatal diplomások között nagyobb a férfiak aránya (18%), mint a nőké (13%).

Lakóhelyüket tekintve a fővárosban élt 38%-uk, nagyvárosban és kisvárosban egyenlő arányban 21-21%, falun pedig 20%. Életkörülményeiket átlagosnak ítélte többségük, nyolc válaszadó írta, hogy átlagon aluli körülmények között él. Háttérüket megvizsgálva: többségük (75%) elvált, illetve egyedülálló, férfi (75%), többnyire pedagógusként, szociális

20. ábra

A minta nem és életkor szerinti összetétele

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Értelemiségivé válásában ki motiválta?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	családja	52	53,1	57,8	57,8
	saját maga	16	16,3	17,8	75,6
	pedagógusa	17	17,3	18,9	94,4
	barátja	1	1,0	1,1	95,6
	munkatársai	3	3,1	3,3	98,9
	pap ismerőse	1	1,0	1,1	100,0
	Total	90	91,8	100,0	
Missing	99.00	8	8,2		
Total		98	100,0		

21. ábra

A mintában szereplők tanulását leginkább motiváló személyek

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

munkásként dolgoznak, s lakáskörülményeik nem megfelelőek (albérlet vagy igen kicsi lakásban zsúfoltan élnek).

A válaszadók 55%-a jelezte, hogy családjában, rokonságában van diplomás; többnyire unokatestvérek, ritkábban testvérek. Diplomával rendelkező szülőt (mindegyik esetben apát) mindössze 3% jelölt; a minta túlnyomó többségét első generációs értelmiségiek alkotják.

A kérdőívben feltett kérdésre, hogy ki motiválta elsősorban a válaszadók tanulását, legtöbbször a családjukat jelölték meg (58%). 19% kizárólag az osztályfőnöke vagy másik tanára bátorításának, ösztönzésének köszöni, hogy továbbtanult, 18% pedig saját akaratának, elhatározásának. További 3% jelezte a munkahely, s 1-1% barát, pap ismerőse tanulásra buzdítását, támogatását (21. ábra).

Az első diploma megszerzésének évét az egész mintában a 22. ábra diagramja mutatja.

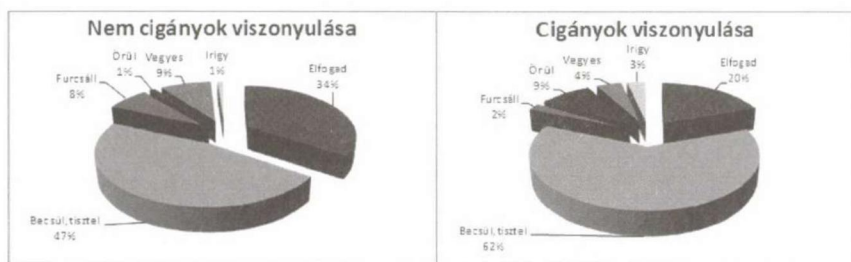
A kapott adatok szerint a mintába került diplomások között nem csupán friss diplomások, hanem évtizedekkel ezelőtt végzetek is vannak; 29% 1990 előtt, 71% pedig az utóbbi húsz évben szerezte diplomáját.

A diploma, a diplomás roma/cigány ember különféle reakciókat vált ki mind a cigányság, mind a többség tagjaiból (23. ábra).

22. ábra

Az első diploma megszerzésének éve a teljes mintában
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010-2011)

23. ábra

A nem cigány és a cigány környezet reakciói a diploma megszerzésére
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010-2011)

Az ábrákról egyértelműen leolvasható, hogy mind a cigány, mind a nem cigány környezet többsége pozitívan viszonyul a diplomás roma/cigány emberekhez. Összehasonlítva a reakciókat, látható, hogy szinte egyezik mindkét csoportban az elfogadók és becsülők, tisztelők, örülők összesített aránya (82%, illetve 91%). A diploma furcsállása s vegyes fogadtatá-

sa a többségben gyakoribb, ám a cigányság körében az öröm mellett az irigykedést is többször tapasztalják a diplomások.

A cigány környezet reakcióit néhányan bővebben is kifejtették:

„Már valahogy nem érznek közüjük valónak, s ez rossz.”

„Szüleim büszkék rám, de rokonaim megvetnek, mert más lettem.”

„A cigányoknak a tanultságom miatt nem vagyok cigány.”

„Van, aki azt mondja, minek ennyit tanulni egy cigány lánynak.”

„Örülnek, de van aki a hátam mögött irigykedik.”

„Elfogadják, de furcsállják.”

„Elfogadják, de nem teljesen értik.”

A nem cigány környezet reakciói:

„Elfogadják a végzettségemet, de a többségnek velem szemben mindig fenntartása van.”

„Tisztelnék, de állandóan bizonyítanom kell, ami dühöt vált ki belőlem.”

„Tisztelnék, de a szűkebb baráti körbe nem vesznek be.”

„A magyaroknak nagyon cigány vagyok.”

„Furcsállják, nem illek bele az embereknek a romaképébe.”

„Vidéken szálla a szemükben, az ő gyereke nem jutott el a diplomáig, itt Pesten a lakóházban nem hitték el.”

A kapott reakciókkal kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy ezek minden esetben a kutatásba bekerült minta tagjainak percepciói. Rendkívül fontos, meghatározó az egyének szempontjából, ugyanakkor nem teljesen árulja el a környezetük tényleges, valós vélekedését.

A diploma „értékét” a legtöbb válaszadó a munkavégzés lehetőségében, a kapcsolatok, a látásmód kiszélesedésében, az önbecsülés növekedésében látja:

„Önmagamnak bizonyítás, hogy meg tudtam csinálni.”

„Belépés egy másik körbe.”

„Olyan emberek szóba állnak velem, akik azelőtt nem.”

„Tanulás által viselkedési, kommunikációs kultúra elsajátítása.”

„Magabiztosságot jelent.”

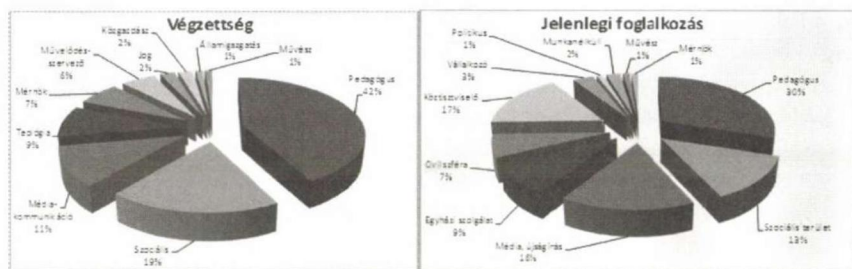
„A tudás kell, hogy magamon és a társaimon segíthessek”

„Lehetőséget ad arra, hogy a környezetem komolyan vegyen engem és a népeimet” „Presztízt, súlyt ad.”

Vannak azonban, akik csalódtak a diploma megszerzése után:

„Jelen helyzetemben inkább még hátrány, bizonyos munkakörökbe túlképzettségre hivatkozva nem vesznek fel.”

„A szakma diplomásként is csak cigányként kezel.”

24. ábra

A minta végzettség és jelenlegi foglalkozás szerinti megoszlása

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

„Megerősített abban, hogy akiben él a megkülönböztetés, annak mit sem számít a diploma.” „A válásomban nagy szerepe volt annak, hogy roma férjem nem tudta elviselni a diplomámat.”

„Ma már nem lenne olyan fontos, nem is mondanám senkinek, hogy legyen diplomás – nincs munkalehetőség.”

A minta végzettség és jelenlegi foglalkozás (24. ábra) szerinti megoszlása alapján: feltűnően magas a pedagógus (43%), szociális (19%) és média-kommunikáció (12%) területen diplomát szerettek aránya, de a hagyományos végzettségeken kívül már teológiai (9%), jogi (1%), mérnöki (7%), közgazdász (1%), államigazgatási (1%), művelődésszervezői (6%) képzettséggel rendelkező cigány diplomások is szerepelnek a mintában.

Diplomájuknak megfelelő munkakörben pedagógusként és szociális munkásként kevesebben helyezkedtek el (30%, illetve 13%), többen a média világában főleg újságíróként, szerkesztőként (16%), a teológiai végzettségűek mind egyházi szolgálatot végeznek (pap, lelkész, hitoktató), s a köztisztviselőként dolgozók aránya a második legnagyobb a pedagógusok után (17%). A civil szférában munkavállaló 7%-uk, vállalkozó 3%, egy-egy politikus, művész és író is van közöttük, s 2% a munkanélküliek aránya.

A továbbtanulást, gyermekeik tanulásra ösztönzését legtöbb válaszadó természetesnek tartotta, leginkább a boldogulásuk érdekében, néhányan azért, mert úgy vélik, gyermekeiket felvértezi a diploma, kevésbé lesznek kiszolgáltatva bántásnak, mellőzésnek, s akad néhány válaszadó, aki úgy véli, nem erőlteti gyermekei diplomaszerzését, hisz ő maga sem tudott előrébb jutni diplomája révén. Inkább támogatja őket, hogy

jó szakmát tanuljanak. S mint már szó volt róla, néhány diplomás szülő gyermekei csupán általános iskolai végzettséget szereztek.

Küldetéstudatot, a cigányság felé való elköteleződést e roma értelmiségi minta 88%-a érez; ennek megfelelő tevékenységeket is – nyelvoktatás, ismeretterjesztés, tanodai feladatvállalás, civil szerveződés – felvállalnak. Civil-roma szerveződésben való részvételük is aktív, több mint felük (64%) vesz részt ezek munkájában, s meglepő a nemi arány; a teljes mintában valamivel nagyobb férfi civil aktivitás (32%) mutatható ki, a nők 29%-a végez ilyen munkát. Lakóhelyük szerint civil szervezetekbe, egyesületekbe leginkább a kisvárosban élő roma diplomások kapcsolódtak be (86%), őket követik a fővárosban élők (64%), a falvakban lakók (56%), majd a nagyvárosi cigány értelmiségiek (22%). A saját népe felé való elköteleződést elhárítók 88%-a férfi, s mindkét nem e csoportba tartozó tagjainak túlnyomó többsége elvált, illetve egyedülálló. Küldetéstudatuk hiányát néhányan meg is indokolták:

„Én már elváltam a fajtámtól. Teljesen asszimilálódtam a társadalomba. Engem már a szüleim is tudatosan úgy neveltek. A nyelvet sem tanították meg, velem nem beszéltek cigányul otthon soha.” (40 éves, elvált, nagyvárosban élő tanítónő)

„Több kudarcom volt.” (falun szolgáló katolikus pap)

Múltbeli hátrányos megkülönböztetést 54%-uk jelzett; a kérdőívben többnyire a már említett rövid, egy-két szavas megjegyzésekkel – „gúnyoltak”, „szidtak”, „kiközösítettek” – az interjúk során azonban részletesebben kifejtették ezeket az élményeiket.

Kutatás I. kérdőívben a jelenben őket érő hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó kérdést is feltettem; s bár az első kutatásban 61% jelezte, hogy gyermekkorában átélt hátrányos megkülönböztetést, jelen helyzetükben „csupán” 44% tapasztalt előítéletes magatartást:

„Közértben biztonsági őr kísér feltűnő távolságból.”

„Munkahelyi jutalmat nem kaptam.”

„Vezetőválasztásnál, bár én voltam az esélyes, nem engem választottak.”

„Éreztettké velem: nehogy már egy cigány mondja meg...”

„A buszon nem ülnek mellém.”

Egy válaszadó jelezte, hogy míg a múltban soha nem tapasztalt negatív megkülönböztetést, mióta azonban falujában a cigányügyek képviselője lett, tapasztal hátrányos bánásmódot. Többen megjegyezték, valószínűleg azért nem érte és éri őket megkülönböztetés, mert rasszjegyeik nem kifejezettek, így nem tudják, nem feltételezik róluk, hogy cigányok.

9.7. Az interjú-kutatás kapott eredményei

Kutatásom második szakaszában huszonöt félig strukturált interjút készítettem, hogy még alaposabban megismerhessem a mai hazai roma/cigány értelmiség helyzetét, életét, életkörülményeiket. Az általában két-három órás – de volt, ahol hét órán keresztül beszélgettünk – interjúkat többnyire válaszadóim otthonában, ritkábban munkahelyén vettem fel. Kivétel nélkül minden alkalommal nyitottságot, őszinte légkört tapasztaltam, interjúalanyaim sorsuk alakulását olyan mértékben tárták fel előttem, ami megtisztelést jelentett, s a jó hangulatú beszélgetéseket gyakran több óra múlva, csak többszöri próbálkozás után tudtam befejezni. Gyakran előfordult, hogy a találkozás végén megjelentek a hozzátartozók (szülők, testvérek, testvérek gyermekei) is, akik szintén hozzáfűztek valamit a témához, a cigányság sorsának alakulásához.

Az interjúzás során elsődleges kérdésekként szociodemográfiai adatokat gyűjtöttem, majd a helyzettől függően fogalmaztam meg újabb kérdéseket is (2. sz. melléklet). E közepesen formalizált interjúkban lehetőség volt arra, hogy a válaszadó gondolatmenete szerint is kanyarodjon a beszélgetés, véleményüket bizonyos témákkal kapcsolatban kifejtésük.

Az interjúk feldolgozása tartalomelemzéssel történt; mind a nyilvánvaló, mind a latens tartalmak feldolgozását fontosnak tartottam.

9.7.1. AZ INTERJÚ-KUTATÁSI MINTA

A kvalitatív kutatás e formáját huszonöt fős mintán végeztem, akikhez a már ismertetett hólabda-módszerrel jutottam el. Interjúalanyaim 25 és 65 év közötti voltak; 13 nő, és 12 férfi. Az interjú idején 25%-uk élt házasságban, 50%-uk elvált, 20% volt egyedülálló, s 5% özvegy. Jellemzően 1–2 gyermekes családok, egyetlen esetben – egy hívő katolikus családban – nevelnek öt gyermeket. Végzettségüket tekintve mind rendelkeznek egy vagy több diplomával. Foglalkozásuk szerint pedagógus, újságíró, médiaszakember, költő, műfordító, operaénekes, zenész, gyógypedagógus, családgondozó, civil cigány szervezet vezetője, egyetemi adjunktus, ötvös, ferences szerzetes, minisztériumi köztisztviselő, roma referens, lelkipásztori munkatárs, nyelvtanár és munkanélküli volt közöttük.

A csoport-hovatartozás szempontjából a minta többé-kevésbé leképezte a magyarországi cigányság összetételét; többségében romungrók, többen zenész cigányok leszármazottai voltak, néhányan oláh cigányok (lovári és cerhári), s kisebb számban beások (muncsán és argyelán) vol-

tak a válaszadók. Nyelvhasználatukat tekintve nagymértékben eltérnek a hazai átlagtól; sokan közülük nemcsak beszélnek anyanyelvi szinten a romanit vagy a beást, hanem még művelik is, anyanyelvükön írnak, alkotnak.

Az elkészült interjúk anyagait feldolgozva, témánként csoportosítva az alábbi eredményeket kaptam.

9.7.2. GYERMEKKOR, TANULÁSI MOTIVÁCIÓK

Az idősebb (35 éven felüli korosztályok) interjúalanyok többsége igen nagy szegénységben, nehéz körülmények között élte gyermekkorát, mégis erre az időre, a szülői házra – kivétel nélkül – nagy szeretettel emlékeztek. Igen sokan beszámoltak arról, hogy nagyszüleik nevelték őket saját szüleik helyett.

A fiatalabb diplomások már gyermekkorukban is némileg jobb körülmények között éltek, nem beszélve a városi, muzsikus cigányokról, akik a többi cigány csoportnál lényegesen magasabb életminőséget valósíthattak meg.

A tanulást kiváltó motivációk között érdekes, figyelemre méltó és sok válaszadónál megjelenő legelső motívum az olvasás, a mesék szeretete. Többen beszámoltak arról, hogy óriási élmény volt számukra az esti mesélés; pl. egyik adatközlőm elmondta, hogy bár igen szegények voltak, édesanyjuk kölcsönkönyvekből olvasott minden este mesét, s ennek következtében alakult ki benne az olvasás szeretete, a vágy, hogy még többet kiolvashasson a könyvekből. Másvalaki arról mesélt, mihelyt felfedezte az olvasás nyújtotta örömeit, attól kezdve falta a történelmi könyveket (elsőre fel is vették a legrangosabb hazai egyetem történelem szakára, nappali tagozatra). Egy muzsikus családból származó lányt azzal buzdított az édesapja tanulásra:

„Minden könyvet megveszek, ha megtanulsz olvasni!”

Sokan arról számoltak be, hogy írástudatlan szüleik miképp kérték számon rajtuk a tanulást; egyikük édesapja, bár nem tudta elolvasni, de minden este felmondatta fiaival az aznapi leckét. Az egyik, nagyszülők által nevelt (ma középkorú, gyógypedagógus nő) gyermeket azzal biztattak az előmenetelre:

„Tanulj, ne kelljen ilyen életet élned!”

Egyértelmű motiváció – gyermekeinek jobb jövőjének érdeke – volt az a momentum is, amikor az írástudatlan beás cigány férfi, felpakolva családját, elsőként hagyta el a cigánytelepet, nem törődve a többiek kiablásával, hogy

„Majd meglássad, hogy elkurvulnak a gyerekeid!”

A gyermekei mind szakmát, érettségit szereztek, interjúalanyom diplomás, nemzetközi szaktekintély, tudományos fokozattal rendelkezik.

A felsőoktatásban történő továbbtanulással kapcsolatban legtöbben azt emelték ki, hogy szüleik azzal segítették őket – ha nem is értették, hogy miért akarnak felsőbb iskolába menni –, hogy nem emeltek akadályt eléjük; nem kényszerítették, hogy férjhez menjenek vagy munkába álljanak, keresetükkel támogassák a családot.

9.7.3. ISKOLAEVEK

A mélyinterjúk során sokkal több negatív iskolai élményről; kiközösítésről, megalázásról meséltek válaszádom, mint amennyi ilyen emlékről a kérdőíveket kitöltők említést tettek.

Az idősebbek többsége, s főleg tanulmányaikat falusi iskolában végzők arra emlékeztek, hogy gyermekkorukban egy iskolába, osztályba jártak a falubeli társaikkal, jó kapcsolat volt közöttük, s szüleik között is. Feléjük ismeretlen volt a „cigányozás”. József Attila-díjas, 60 éves költő beszélgetőtársam a mai napig jó barátságot ápol egykori padtársaival, osztálytársaival, még élő tanítóival.

Legtöbb interjúalanyom azonban keserűen, néha haraggal emlékezett ezekre az évekre, hiszen átérték az utolsó padba ültetés kínjait (némelyik iskolában ezt a szegényhelyet az első pad jelentette), az állandó „cigányozást”, gyanúsítgatást, megalázást vagy a semmibe vevés érzését:

„Nem bántottak, de nem is foglalkoztak velem, nem szóltak hozzám, nem hívtak sehova.”

A magányosság, a kirekesztettség, az idegenség érzése sokukat végigkísérte az iskolai évek alatt. Valaki, akiben emiatt komoly kisebbségi érzés alakult ki, így emlékezett:

„Soha nem szólítottak engem a nevemen, mint a többieket, mindig név nélkül kezeltek: „az a cigánylány” vagy „a cigány Verka unokája” (nagyszülei nevelték).

Ezért el is határozta már általános iskolás korában:

„Én olyan okos leszek, hogy a nevemen szólítanak majd!”

A fájdalom mellett nemcsak önértékelése sérült, de amint elmondta, ettől kezdve utálni kezdte a „magyarokat”. Keresztényként a mai napig küzd ez ellen az érzése ellen.

Interjúalanyaik között volt, aki már óvodásként átélte a „cigányozást”, mások általános és/vagy középiskolás éveit keserítette meg, de voltak olyanok is, akik főiskolán tapasztalták meg a kiközösítést, a magányosság érzését.

Akadnak jó példák is, jólelkű pedagógusok, akik felkarolták őket, volt olyan tanítónő, aki azzal biztatta a hagyományörző családban élő tanítványát:

„Légy büszke a cigányságodra!”

Volt, akit automatikusan a cigányiskolába vettek fel, majd egy hét múlva az igazgató átirányította a „magyar” iskolába. Okát mai napig nem tudja, de élete egyik legnagyobb szerencséjének tartja.

59 éves újságíró adatközlőm általános iskolában sokszor átélte a megszégyenítést, lopással vádolták, kirekesztették, idegenként élt osztálytársai között. Majd középiskolás korában az ellenkezőjét tapasztalta, mikor a nagy árvíz elvitte a putrijukat, s a tanácstól kaptak egy rossz állapotú parasztházat, legnagyobb meglepetésére mind a huszonöt diáktársa megjelent, s heteken keresztül szombat-vasárnap segítettek nekik a házat lakhatóvá tenni. Sőt a gyerekek szülei adták össze s fizették be az ő étkezését egészen az érettségiig.

Néhányan arról is beszéltek, milyen szorongást okozott szüleiknek a rasszjegyek viselése, s miképp tartották távol magukat az iskolától, nehogy kiderüljön, hogy gyermekük cigány. 41 éves, egyetemet végzett, ötgyermekes beszélgetőtársam elmondta, hogy édesapja, akin erősen látszott cigány volta, soha nem ment még az iskola közelébe sem, nehogy ártsa a gyerekeinek. Mindig feleségét küldte:

„Menj, terajta nem látszik annyira!”

Egyetlen iskolai rendezvényen nem vett részt, még fia szalagavatójára, ballagására, diplomaosztójára sem ment el emiatt.

Iskolaéveiből érdekes és számára igen meghökkentő élményéről mesélt 35 éves újságíró interjúalanyom; általános iskolában őt is kirekesztették diáktársai, s ő megpróbált közeledni egy hozzá hasonlóan magányos, s a rasszjegyeket még határozottabban hordozó cigány lány osztálytársához, aki azonban durván elutasította őt, mondván:

„Én nem vagyok roma.”

Egyik válaszadóm azt mondta, hogy számára óriási erőt jelentett, hogy hagyományörző családban nevelkedett, tudta, hogy ő cigány, ennek megfelelően éltek (pl. otthon szoknya, iskolában nadrág), őrizték, ápolták a tradíciókat, s ez jó volt így, mint mondja:

„Egészségesen meg tudtam élni a cigányságomat.”

Nehézséget okozott sok esetben az óvoda, az iskolai felkészülés, a tanult, iskolázott szülők hiánya:

„A szabad élet után nehéz volt átvenni a rendszert, a kötelezettséget, a fegyelmet. Óriási lemaradással érkeztem, s emellett írástudatlan nagyszüleim sajnos sem segíteni, sem ellenőrizni nem tudtak. Soha nem fogom ledolgozni a hátrányt, még ma is érzem a más háttérből fakadó hiányokat.”

9.7.4. FELSŐFOKÚ TANULMÁNYOK, A DIPLOMA ÉRTÉKE, KULTÚRAVÁLTÁS

A mintába bekerült válaszadóim diplomához vezető útja – hasonlóan más kutatók erre vonatkozó tapasztalataihoz (Forray R. 2004) és saját előkutatásomhoz (Szabóné 2004) – a többségi diplomásokétól eltérő; nem egyenesen a középiskola befejezése után kezdődött, hanem hosszabb és kanyargósabb, gyakran munka és család mellett indult. Részen ezért, részben az anyagi nehézségek miatt – aminek enyhítésére óriási segítséget nyújtott számukra mindenféle ösztöndíj –, részben pedig a tudás- és tapasztalatbeli hiányosságok, valamint a minta hiánya miatt is sokan stresszt, szorongást éltek át egyetemi, főiskolai éveik alatt.

Volt, aki úgy fogalmazott, hogy a kurzusokon minden diskurzus a középosztály nyelvén folyt, s erősen alapozott az otthonról hozott tudásra, készségekre. Emiatt neki számtalan nehézsége volt, állandóan megtapasztalta a hiányosságait, harcolt a lemaradásai ellen. Amit más könnyen elért, az neki jóval több energiával sikerült. Ezekről a küzdelmekről sokan beszéltek.

A fiatal ferences szerzetesnek is sok hiányosságot kellett pótolni, de kárpótolta az öröm és büszkeség érzése, hogy képes volt rá. Ő sok jó embertől kapott biztatást, sőt anyagi támogatást is. Véleménye szerint a felsőfokú tanulmányok, egyáltalán a tanulás hozadéka a minőségi és igényesebb életforma. Azt is mondta:

„Tanulok, hogy tovább tudjam adni.”

27 éves, muzsikus családból származó, egyetemet végzett fiatal nő mesélte, hogy – bár mindkét szülője érettségizett – neki nagyon sokat kellett tennie a diplomájáért, hisz más háttérből indult, érezte is ennek hiányát. Az is gondot okozott, hogy otthon nem értették, nem ismerték az

egyetem működését (vizsgaidőszak, felkészülés), nem volt minta, akitől ezekre a kérdéseire választ vagy bármilyen segítséget kaphatott volna.

Sokuk véleménye szerint a diploma presztízst, súlyt ad, hogy a környezetük, a többség komolyan vegye őket és népüket. Többen azt emelték ki, hogy miképp javult az önértékelésük a diploma megszerzésével, mennyi kapcsolatot, ismeretséget tudtak szerezni, s miképp tártult ki előttük a világ.

A diploma fogadtatása a cigányság körében általában pozitív volt, megbecsülik őket, tanácsot kérnek, felnéznek rájuk. Előfordultak azért gyönyörű megjegyzések is. Egyikük édesapjának mondták a cigányok: *„Vigyázz, nehogy a fiad hasra essen a diplomatartásájakában!”*

A diplomás életút azonban sokuk számára csalódást okoz. (Elő kutatásomban a diplomával rendelkező cigány adatközlőim 24%-a bánta meg, hogy diplomát szerzett.) A csalódás okai: nem kap végzettségének megfelelő beosztást, diplomásként is „cigányként” bánnak vele:

„Mindig megkérdőjelezik a szakmai tudásomat, újra és újra még bizonyítanom kell (továbbképzések, tanfolyamok).”

„A többségi társadalom egyszerűen nem veszi tudomásul, hogy nekem is lehet diplomám.”

„Mellbevágó a hatás, mikor kiderül, hogy cigány létemre diplomás vagyok, ez valahogy nem fér bele a megszokott romaképbe.”

Szinte általános megfogalmazás:

„A diplomaszerzés után sem nyíltak ki a kapuk. A szakma diplomával is „cigányként” kezel.”

Más így fogalmazott:

„Mindegy, hogy segédmunkás vagy diplomás a cigány, csak „cigány” marad a többség szemében. Először bosszantó, dühítő, majd belefásul, cinikus lesz az ember.”

Tanulmányok végzéséhez köthető, iskolázottság következtében kialakuló hagyományvesztésre utaló jeleket nem találtam a mélyinterjúk során sem. Inkább azt tapasztaltam, hogy válaszadóim egy része már úgy érkezett a felsőoktatásba, hogy nem hozta otthonról a hagyományokat (már szülei sem ápolták, vagy eleve nem adták át nekik a sikeresebb boldogulás érdekében), azaz nem volt mit elveszteniük. Azokban az esetekben viszont, mikor otthon is éltek a hagyományokat, s ezt a szülők fontosnak tartották átadni gyermekeiknek, még ma, diplomásként, a szülői háztól elszakadva is valamilyen szinten őrzik, s identitásuk fontos részének

tekintik. Elsősorban a cigány nyelv használata, valamint a virrasztás, a halott körüli hagyományos teendők elvégzése tartozik a leginkább megőrzött tradíciók közé. Egyik – egyetemet végzett, fővárosban élő és dolgozó – oláh cigány adatközlőm a hajvágási tilalmat a mai napig őrzi, s ha hazalátogat falujába, nadrágját szoknyára cseréli, s csak így megy a közösségébe. Van, aki azt mondta:

„Ahogy múlnak az évek, egyre inkább visszanyúlók a hagyományokhoz.”

A tanulás rovására írható hagyományvesztés tehát nem tapasztalható.

9.7.5. A DIPLOMÁS ROMA/CIGÁNY NŐK

A tradicionális, de a kevésbé hagyományörző közösségekben is a nőkkel szembeni elvárás, hogy korán férjhez menjenek, jól házasodjanak, sok gyermeket szüljenek, tartsák össze a családot, szolgálják ki maximálisan férjüket. A lánygyermekeket kicsi koruktól kezdve erre a feladatra szocializálják. Kivétel nélkül minden válaszdó (férfiak és nők egyaránt) a sikeres cigány nőt a fenti jelzőkkel írták le. Női válaszdók egyöntetűen állították, hogy a cigány férfiak körében – s egyáltalán nem csak a hagyományörzők körében – a tanult cigány nőnek nincs igazán szava, értéke. A roma/cigány férfiak szemében a helyes női magatartás a férj kiszolgálása, s hogy hagyja az urát kibontakozni, ehhez biztosítsa a hátteret. A férj halála anyagiakkal mérhető; eltartja az asszonyt, akinek nem kell dolgozni járni, mások előtt is megbecsüli, tiszteletben tartja.

Női beszélgetőtársaim többsége elvált, egyedülálló, vagy nem cigány férje, élettársa volt. Mint mondták, ennek több oka van; cigány férfi társaként többnyire egyszerre kell megfelelniük a férjük és a közösségük felől feléjük irányuló tradicionális elvárásoknak, valamint az általuk elképzelt modern női szerepeknek, ez egy idő után felőrli erejüket, kapcsolatukat, s a házasság válással végződik. Sok diplomás cigány nő egyedül marad, igazi „sziget-emberként” él, hisz tanulással töltött évei miatt a hagyományos korai párválasztásból kimarad, közösségében férjhezmeneteli esélyei – koránál fogva – jelentősen csökkennek. Sokszor azonban tudatosan nem is akarnak saját körükben társat találni, hisz a tradicionális, alávetett női szerepet – tanult nőként – már nem akarják elfogadni. A hagyományokkal szemben az útkeresés – túlzás nélkül mondhatjuk, az út kitaposása – a diplomás cigány nőknek a férfiaknál jóval nagyobb nehézségekkel, áldozatokkal jár. Ennek fényében érthető egyikük megállapítása:

„Sokkal több nem boldog diplomás roma nőt ismerek.”

Egy másik beszélgetőtársam válasza arra a kérésre, hogy hasonlítsa össze a diplomás és a diplomával nem rendelkező cigány nők helyzetét:

„Mindkét helyzete kilátástalan; pl. ha én nem tanulok, ott maradok a falumban, lehet, hogy boldogabb lennék, de nagyon szegény, esélytelen. De legalább nem tudnám, mit veszítek.”

A diplomás cigány nők helyzetéről a férfi válaszadóimat is megkérdeztem, s tanulságos egyikük büszke mondata:

„Én már el tudom fogadni, hogy egy nőnek is van véleménye.”

Az átmeneti időszak vajúadását, az újkori női szerepek alakulásának nehézségeit mutatja az az eset, amelyik idősebb értelmiségi, hagyományörző roma/cigány férfi interjúalanyom és lánya között alakult ki. Az apa úgy érzi, lánya előtt nagy jövő állna (állt volna), s ahelyett, hogy a karrierjét építené, hozzáment egy fiúhoz – aki maga is hagyománytiszteelő családból származik, nincs felsőfokú végzettsége, a hagyományos női szerepeket várja el feleségétől –, gyermeket szült, s éli a hagyományos cigány asszonyok életét; ellátja a családját, kiszolgálja a férjét. Az apa neheztelése lánya és főleg veje felé annak fényében is nehezen érthető, hogy Ő maga is híve a hagyományos életformának, a nők tradicionális, családon belüli szerepének.

9.7.6. A KÖVETKEZŐ GENERÁCIÓ

Fontos kérdésnek tartottam válaszadóim terveit gyermekeik jövőjét illetően, mennyire szerepel elképzeléseikben vagy valósul meg a jelenben gyermekeik továbbtanulása, annak ösztönzése, támogatása? Beszélgetőtársaim többsége egyértelműnek tartotta, hogy gyermeke továbbtanulását támogatja/támogatni, ösztönözni fogja, különböző okok miatt:

„A mai világban ez nagyon fontos, más kategóriába sorolják az embert, ha tanult.” Két egyetemista fiát egyedül felnevelő édesanya mondta:

„Agyon is ütöttem volna őket, ha nem tanulnak tovább; mindkettőn látszanak a rasszjegyek, őket is „lecigányozták”, meg kell tudniuk védeni magukat, csak a diploma által van eszköz a kezükben.”

Többen válaszolták:

„Kell, hogy tanuljon, stabilan álljon a lábán, ne legyen kiszolgáltatva semmilyen helyzetnek, más lehetőség ma a boldogulásra nincs.”

Néhányan nem tartják annyira lényegesnek a diploma megszerzését, ők – ha gyermekük azt választja – inkább támogatják egy jó szakma kitanulását, hisz látják, tapasztalják, diplomával sem könnyű elhelyezkedni.

Saját gyermekük cigányságával kapcsolatos negatív tapasztalatairól is említést tett néhány szülő; a „cigányozást”, a kirekesztést már korán, bölcsődés-, óvodáskorban átérték szülők és gyerekek, gondozónők részéről. Egyik szülőpár elmesélte, hogy a bölcsődében a gyermekükhöz való hozzáállás akkor változott meg, amikor a gondozónő súlyosan beteg gyermeke részére ők is és más cigány szülők is adtak vért.

Egy másik interjúalanyom azt mesélte, hogy mikor nem cigány felesége először volt várandós, ő nagyon fohászkodott azért, hogy gyermekük minél világosabb bőrszínnel szülessen.

9.7.7. CIGÁNY ELIT – CIGÁNY ÉRTELMSÉG

Válaszadóim kivétel nélkül lesújtó véleménnyel vannak a mai cigány elitről, a közszereplő cigány értelmiségről. A következőképpen fogalmazták meg gondolataikat:

„A politikai platformokon megjelenik a cigány elit, de nincs vágy kapcsolódni hozzájuk; inkább az egyszerű cigány emberekkel építke kapcsolatot, képvisellem őket.”

„A roma értelmiség jó lenne, ha visszamenne a saját népéhez!”

„Rossz példát mutatnak – »díszcigányok«

„Megélhetési politikusok, sokat ártnak. Egészen tudatosan eltávolodnak a cigányságtól, nem tudják, mit kellene tenni, mit vár el tőlük a cigányság. Maguk közé nem engednek mást bekerülni.”

„Roma értelmiség? Hol van? Meg kellene jelenni a közéletben, médiában!”

„Díszcigányok! Undorodom tőlük! Elfelejtették, hogyan élnek a többiek.”

„Az olyan cigány értelmiséget kellene támogatni, amelyek a terepen akar dolgozni, s nem »díszcigányok« akar lenni. Eltanulták a magyaroktól a harácsolást. Nincsenek pozitív cigány értelmiségi példaképek.”

„A cigány értelmiségnek kettős szerepe van: példaadás saját népe felé, és a többség felé közvetíteni a cigányság értékeit!”

„A cigányság nem egységes, szétesett... A többségi társadalom rendszerben él – tudását az értelmiségi réteg továbbadja. De a cigányságban nincs rendszer, tele van buktatókkal. Így aztán a szép tervek a levegőben maradnak. A megvalósítás lépcsőfokait is ki kellene dolgozni.”

„A legnagyobb probléma, hogy a jelenlegi cigány politikusok az értelmes, okos cigány értelmiséget (fiatalokat) nem engedik hatalomra. 8 általánossal

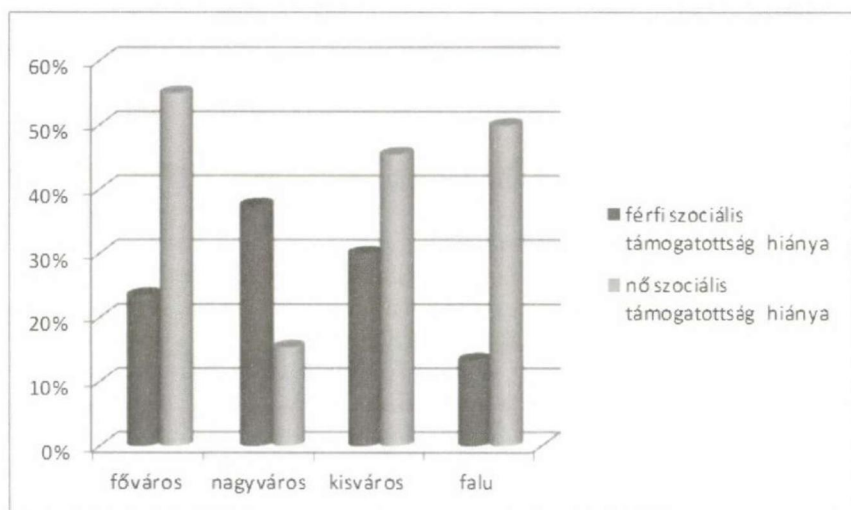
akarják irányítani a magyarországi cigány társadalmat. Ha értelmes vezetőink lesznek egyszer, jobb lesz a cigány társadalomnak, ők látni fogják, hogy milyen problémákat kell leginkább megoldani!"

9.8. A mentális egészségállapot-kutatás eredményei

A kutatásomban szereplő roma/cigány értelmiség – kilencvennyolc fő – mentális állapotát mindkét vizsgálat alkalmával a már említett, hazai és nemzetközi kutatásokban egyaránt használatos tesztekkel – a Beck-féle depressziós skála (BDI) rövidített változatával, a Crumbaugh & Maholick életcél-kérdőív szintén rövidített változatával, a Juhász-féle neurózis pontozó skálával és a Cadwell-féle szociális támogatás kérdőív Kopp és Skrabski által hazai viszonyokra adaptált változatával – mértem fel. A négy teszt alapján kapott eredményeket SPSS programmal elemeztem.

9.8.1. A SZOCIÁLIS TÁMOGATOTTSÁG MÉRTEKE

A mintába bekerült roma értelmiségiek többsége (89%) fontosnak tartja baráti kapcsolatait, többségük kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezik, lakóhelytől függetlenül. Ennek ellenére a Cadwell-féle kérdőív alapján felmért szociális támogatottság mértéke csupán 70%-os az összes válaszadó körében, 30% esetében hiányos; baráti, szomszédi, rokoni, esetleg családi kapcsolataik nincsenek, nem működnek, illetve e kapcsolataikban nem rejlik támogató attitűd. A kapott válaszok alapján a megfelelő szociális védőhálót nélkülözők között lényeges különbség van nemi arányok tekintetében, 63%-uk nő, 37%-uk férfi. Amennyiben a nem és a lakóhely összefüggéseiben vizsgáljuk a támogatottság hiányát (25. ábra), azt látjuk, hogy az adott településtípusban élő nők közül leginkább magányosan, baráti, rokoni támogatás nélkül a fővárosi cigány értelmiségi nők élnek (54%), majd utánuk következnek meglepő módon a falvakban (48%) és a kisvárosokban (45%), nagyvárosokban (15%) élő roma diplomás nők. A különböző településeken lakó, megfelelő baráti, rokoni, családi, munkahelyi kapcsolatokkal rendelkező nők (37%) között többségben vannak a házasságban élő, 35–40 éves korosztályba tartozók. Férfiak esetében a támogatottság hiánya inkább a nagyvárosokban élőkre (38%) jellemző, legkevésbé a falvakban lakókra. Fővárosban 23%, kisvárosokban 28%-uk körül nincs támogatást nyújtani képes baráti, csa-

25. ábra

A szociális támogatottság hiányának mértéke nem és lakóhely szerint

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

ládi, rokoni, munkahelyi háló. A szociális támogatottság ilyen mértékű hiánya egyértelműen a hagyományos cigány családmódel felbomlására, lazulására utal.

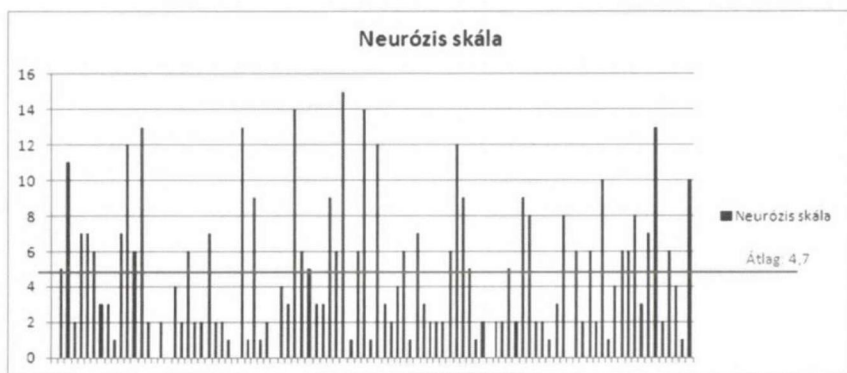
9.8.2. A CRUMBAUGH & MAHOLICK ÉLETCÉL-VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A Crumbaugh & Maholick életcél-kérdőív eredményei azt mutatják, hogy a kutatásban szereplő roma értelmiségiek 92%-a pozitív életcéllal rendelkezik, 8%-nál észlelhetők depresszív tünetegyüttesre utaló jelek. Ez utóbbi csoportba tartozók adatait megvizsgálva azt találtam, hogy többségük (63%) nő, az életcéllal nem rendelkezők fele egyedülálló, többségük a fővárosban él, rendkívül hiányos a szociális támogatottságuk. Neurózis-érintettség 63%-nál, enyhe depressziós tünetegyüttesre utaló jelek 63%-nál, középsúlyos depressziós tünetegyüttes 13%-nál észlelhető. Sokan közülük messzire költöztek, fővárosban, nagyvárosban albérlésben, illetve néhányan rossz lakáskörülmények között élnek. Többen jelezték, hogy munkahelyi kapcsolataik nem megfelelőek, nem képzettségüknek megfelelő munkát végeznek – mérnöki végzettséggel

vidéki helyi önkormányzat roma referense, más álláshoz nem jutott, egy másik mérnök a fővárosban csak újságíróként tudott elhelyezkedni egy roma lapnál – s van, aki pedagógus végzettsége ellenére hat éve munkanélküli.

9.8.3. A MINTA ÉRINTETTSÉGE NEURÓZIS SZEMPONTJÁBÓL

A Juhász-féle neurózis-skálával mért mentális státus kapott eredményei a 26. ábrán láthatóak.

26. ábra

A minta mentális státusa Juhász-féle neurózis-skálával mérve

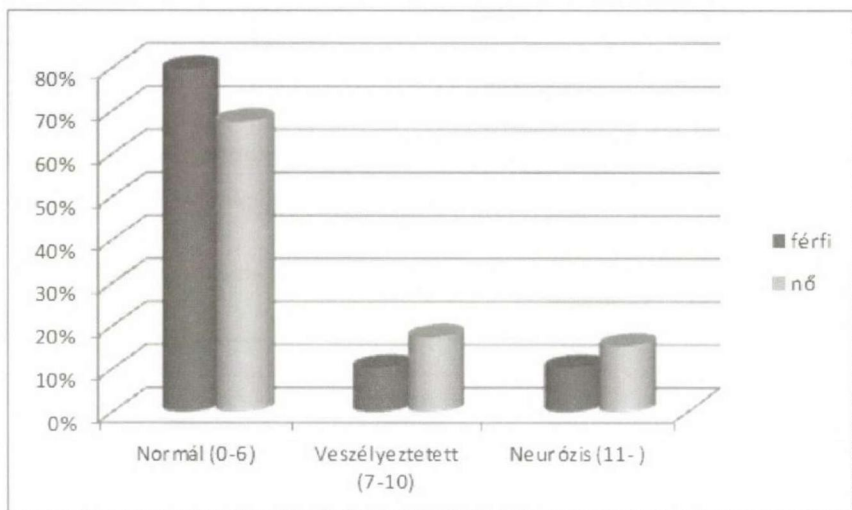
Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A pontozó skálát kitöltő válaszadók ($n = 95$) adatai alapján a minta átlaga 4,7, azaz az egészséges státus (0–6) jellemző; 73,7%-a neurózis szempontjából normális értékeket mutat. Eltérés tapasztalható azonban a fennmaradó 26,3% esetében:

- neurózis szempontjából veszélyeztetett (7–10 közötti értéket mutat) 13,7%
- kialakult neurózis észlelhető (11 és fölötti érték) 12,6%

A kapott eredmények alapján tehát a mintában szereplő roma értelmiségiek közel 27%-a neurózis szempontjából érintett.

A neurózis-skála alapján kapott eredmények nemek szerinti bontását – $n = 49$ férfi, $n = 46$ nő – vizsgálva (27. ábra) lényeges eltérés észlelhető; normál érték mérhető a férfiak 80%-ában, a nők 67%-ában, de míg a fér-

27. ábra

A Juhász-féle neurózis-skála nemek szerint kapott adatai
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

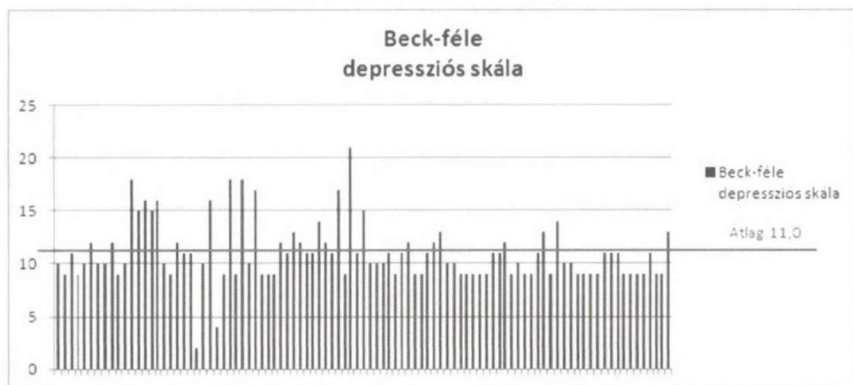
fiaknak csupán 10-10%-a tartozik a neurózis szempontjából veszélyeztetett és a neurózis kategóriába, a nők esetében ezek az arányok 17 és 16%. A férfiak 20%-os arányával szemben a nők 33%-a neurózis szempontjából érintett.

9.8.4. A DEPRESSZIÓS TÜNETEGYÜTTES ELŐFORDULÁSA, SÚLYOSSÁGA

A Beck-féle depressziós-skálával mérve rosszabb eredményeket kaptam (28. ábra).

A válaszadók ($n = 95$) adatai alapján a minta átlaga: 11,0, azaz enyhe depressziós tünetegyüttes jellemző átlagosan a kutatott cigány értelmiség körében. A kapott eredmények:

- a minta 34,7%-a nem mutat depressziós elváltozást (0–9 közötti értékek)
- 64,2%-nál enyhe depressziós tünetegyüttes áll fenn (10–18 közötti értékek)
- 1,1% esetében közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes (19–25 közötti érték) észlelhető.

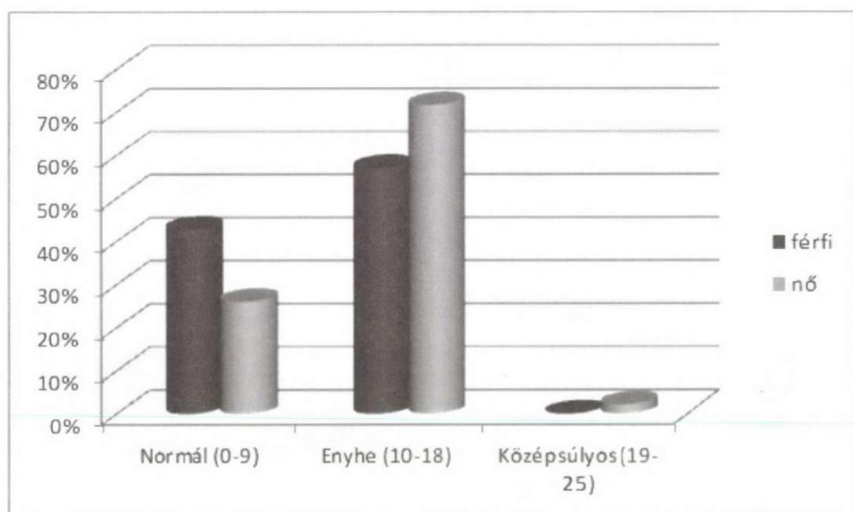

28. ábra

A minta mentális státusa Beck-féle depressziós-skálával mérve
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Depresszió tekintetében a vizsgált diplomás cigány férfiak és nők 65,3%-a depresszió szempontjából érintett.

A depresszió-skála alapján kapott eredmények nemek szerinti bon-
 tását – $n = 49$ férfi, $n = 46$ nő – vizsgálva (29. ábra) is lényeges eltérés

29. ábra

A Beck-féle depresszió-skála nemek szerint kapott adatai
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

észlelhető; normál érték mérhető a férfiak 43%-ában, a nők 26%-ában, a férfiak 57%-a, a nők 72%-a szenved enyhe depressziótól, s míg a férfiak esetében nem fordul elő, a nők 2%-ánál közép súlyos depressziós tünetegyüttes mérhető.

9.8.5. A KUTATÁSI MINTA ÖSSZESÍTETT MENTÁLIS STÁTUSA

A mentális állapotmérőkre kapott adatokat összesítve megállapítható, hogy a mintában szereplők mentális státusa nem kielégítő:

- 8% nem rendelkezik pozitív életcéllal.
- A mintába került férfiak 20%-a, a nők 33%-a neurózis szempontjából érintett.
- A férfiak 57%-ánál észlelhető enyhe depresszió, a nők 72%-ánál enyhe, 2%-ánál közép súlyos depressziós tünetegyüttes mérhető.

szociám A kérdezett szociális támogatottsága * neurskál Neurózis skálán kapott értéke Crosstabulation

			neurskál Neurózis skálán kapott értéke			
			1,00 0-6	2,00 7-10	3,00 11 -	Total
szociám A kérdezett szociális támogatottsága	1,00 megfelelő	Count	54	8	5	67
		% within szociám A kérdezett szociális támogatottsága	80,6%	11,9%	7,5%	100,0%
		% within neurskál Neurózis skálán kapott értéke	77,1%	61,5%	41,7%	70,5%
	2,00 hiányos	Count	16	5	7	28
		% within szociám A kérdezett szociális támogatottsága	57,1%	17,9%	25,0%	100,0%
		% within neurskál Neurózis skálán kapott értéke	22,9%	38,5%	58,3%	29,5%
Total	Count	70	13	12	95	
	% within szociám A kérdezett szociális támogatottsága	73,7%	13,7%	12,6%	100,0%	
	% within neurskál Neurózis skálán kapott értéke	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Symmetric Measures

		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,267	,034
	Cramer's V	,267	,034
N of Valid Cases		95	

30. ábra

Szociális támogatottság és Neurózis-skálán mért adatok közötti kapcsolat
Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

szociális támogatottsága * beck Beck-féle depresszió skála Crosstabulation

			beck Beck-féle depresszió skála			Total
			1,00 0-9	2,00 10-18	3,00 19-25	
szociális támogatottsága	1,00 megfelelő	Count	28	39	0	67
		% within szociális támogatottsága	41,8%	58,2%	,0%	100,0%
		% within beck Beck-féle depresszió skála	84,8%	63,9%	,0%	70,5%
	2,00 hiányos	Count	5	22	1	28
		% within szociális támogatottsága	17,9%	78,6%	3,6%	100,0%
		% within beck Beck-féle depresszió skála	15,2%	36,1%	100,0%	29,5%
Total	Count	33	61	1	95	
	% within szociális támogatottsága	34,7%	64,2%	1,1%	100,0%	
	% within beck Beck-féle depresszió skála	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Symmetric Measures

		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,270	,031
	Cramer's V	,270	,031
N of Valid Cases		95	

31. ábra

Szociális támogatottság és a Beck-skálán mért adatok közötti kapcsolatok
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

E kedvezőtlen mentális állapot okainak feltárását keresztátlás elemzéssel végeztem. Vizsgáltam a szociális támogatottság, a családi állapot és a mentális státusz-problémák – neurózis, depresszió – közötti kapcsolatokat (30. és 31. ábrák).

Jól látható, hogy a szociális támogatottság és a mentális státusz – jelen esetben a neurózis valamilyen formájának kialakulása, annak mértéke között – szignifikáns kapcsolat van; közepes erősségű összefüggést jelez a Cramer's V értéke: 0,267, s a khi-négyzetthez tartozó szignifikanciaérték 0,034.

A megfelelő támogatással rendelkezők 80,6%-a tartozik a neurózis szempontjából egészséges válaszadók csoportjába, közel 12%-uk a veszélyeztetett és 7,5% a neurózist jelző kategóriába. Velük szemben a hiányos támogatottságúak 57%-a van az egészséges zónában, 18% neurózis szempontjából veszélyeztetett, s kimagaslóan sokan, 25% már a neurózist jelző kategóriában.

A szociális támogatottság megléte, illetve hiánya és a kialakuló depressziós tünetegyüttes között is szoros összefüggés mutatható ki (31. ábra).

Neurózis skála * Milyen a családi állapota? Crosstabulation								
			Milyen a családi állapota?					Total
			egyedülálló	házas	elvált	élettársa van	összeg	
Neurózis skála	0-6	Count	23	32	10	5	1	71
		% within Neurózis skála	32,4%	45,1%	14,1%	7,0%	1,4%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	82,1%	76,2%	66,7%	50,0%	100,0%	74,0%
	7-10	Count	2	5	3	3	0	13
		% within Neurózis skála	15,4%	38,5%	23,1%	23,1%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	7,1%	11,9%	20,0%	30,0%	,0%	13,5%
	11-	Count	3	5	2	2	0	12
		% within Neurózis skála	25,0%	41,7%	16,7%	16,7%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	10,7%	11,9%	13,3%	20,0%	,0%	12,5%
	Total	Count	28	42	15	10	1	96
		% within Neurózis skála	29,2%	43,8%	15,6%	10,4%	1,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

32. ábra

Családi állapot és neurózis-skála alapján kapott adatok

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A szociális támogatottság és a depressziós tünetegyüttes mértéke közötti kapcsolat szignifikáns; a khi-négyzethez tartozó szignifikancia 0,031. A kapcsolat erőssége közepes; a Cramer's V értéke 0,27.

A táblázatból leolvasható, hogy az egész minta többsége, 64,2% az enyhe depressziós tünetegyüttest (10–18) mutatók csoportjába tartozik. Feltűnő a hiányos szociális kapcsolati hálóval rendelkezők 78,6%-os aránya az enyhe és 3,6%-os aránya a közép súlyos depressziós tünetegyüttest észleltek között. Ez utóbbi csoportba megfelelő támogatottsággal rendelkező nem került.

Egyértelmű, hogy a biztos támogató háttérrel, rokoni, baráti, családi, munkahelyi kapcsolattal rendelkezők között lényegesen kisebb arányban alakul ki a neurózis, valamint a depresszió bármelyik formája is.

A családi állapot és a neurózis, depresszió kialakulása, annak mértéke közötti kapcsolatok vizsgálata szerint a neurózis szempontjából legkevésbé veszélyeztetettek a házasok, akik a 0–6 kategória többségét, 45,1%-át alkotják, őket követik az egyedülállók (32,4%), majd az elváltak (14,1%) és a többiek (32. ábra). Neurózis szempontjából leginkább veszélyeztetettek az élettársi kapcsolatban élők (30%) és az elváltak (20%), neurózissra utaló jel az élettársi kapcsolatban élők 20%-ánál, az elváltak 13,3%-ánál észlelhető.

A depresszió-skála adatai szerint legrosszabb mentális státusz az elváltak és az egyedülállók esetében észlelhető; az elváltak 80%-a, az egyedülállók 75%-a enyhe depressziós tünetegyüttest mutat, míg ennek a mutatónak az aránya mind a házasok, mind az elváltak körében 51-51%.

Beck-féle depressziós skála * Milyen a családi állapota? Crosstabulation								
			Milyen a családi állapota?					Total
			egyedülálló	házas	elvált	élettársa van	összeg	
Beck-féle depressziós skála	0-9	Count	7	17	6	2	1	33
		% within Beck-féle depressziós skála	21,2%	51,5%	18,2%	6,1%	3,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	25,0%	40,5%	42,9%	20,0%	100,0%	34,7%
	10-18	Count	21	24	8	8	0	61
		% within Beck-féle depressziós skála	34,4%	39,3%	13,1%	13,1%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	75,0%	57,1%	57,1%	80,0%	,0%	64,2%
	19-25	Count	0	1	0	0	0	1
		% within Beck-féle depressziós skála	,0%	100,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	,0%	2,4%	,0%	,0%	,0%	1,1%
Total	Count	28	42	14	10	1	95	
	% within Beck-féle depressziós skála	29,5%	44,2%	14,7%	10,5%	1,1%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

33. ábra

Családi állapot és a Beck-féle depressziós-skála adatai

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Ugyanakkor a házások körében mérhető csak közép súlyos depresszió, 2,4% arányban (33. ábra).

Amennyiben e mentális státusok esetében a nemet mint kontroll változót is vizsgáljuk, közös jellemzőket és lényeges eltéréseket is találunk. Közös, hogy mindkét nem mintájában a legrosszabb státusa (10–18 érték) az egyedülállókénak van (75-75%) (34. ábra).

Lényeges különbség is észlelhető: míg a házas férfiak 54,5%-a depresszió szempontjából nem érintett, s „csak” 45,5% tartozik az enyhe depressziós tünetegyüttest mutatók közé, a nők mindössze 25%-a tünet nélküli, 70% az enyhe, további 5,1% a közép súlyos depressziós tünetegyüttesűek kategóriájában található. Meglepő, hogy az élettárssal élő nők 100%-a érintett depresszió szempontjából, az élettársi kapcsolatban élő férfiaknál ez az arány mindössze 33,3%.

Milyen a családi állapota? * Beck-féle depressziós skála * Neme? Crosstabulation							
Neme?				Beck-féle depressziós skála			
				0-9	10-18	19-25	Total
férfi	Milyen a családi állapota?	egyedülálló	Count	5	15	20	
			% within Milyen a családi állapota?	25,0%	75,0%	100,0%	
			% within Beck-féle depressziós skála	23,8%	53,6%	40,8%	
		házas	Count	12	10	22	
			% within Milyen a családi állapota?	54,5%	45,5%	100,0%	
			% within Beck-féle depressziós skála	57,1%	35,7%	44,9%	
		elvált	Count	2	2	4	
			% within Milyen a családi állapota?	50,0%	50,0%	100,0%	
			% within Beck-féle depressziós skála	9,5%	7,1%	8,2%	
		élettársa van	Count	2	1	3	
			% within Milyen a családi állapota?	66,7%	33,3%	100,0%	
			% within Beck-féle depressziós skála	9,5%	3,6%	6,1%	
	Total		Count	21	28	49	
			% within Milyen a családi állapota?	42,9%	57,1%	100,0%	
			% within Beck-féle depressziós skála	100,0%	100,0%	100,0%	
nő	Milyen a családi állapota?	egyedülálló	Count	2	6	0	8
			% within Milyen a családi állapota?	25,0%	75,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	16,7%	18,2%	,0%	17,4%
		házas	Count	5	14	1	20
			% within Milyen a családi állapota?	25,0%	70,0%	5,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	41,7%	42,4%	100,0%	43,5%
		elvált	Count	4	6	0	10
			% within Milyen a családi állapota?	40,0%	60,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	33,3%	18,2%	,0%	21,7%
		élettársa van	Count	0	7	0	7
			% within Milyen a családi állapota?	,0%	100,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	,0%	21,2%	,0%	15,2%
		összeg	Count	1	0	0	1
			% within Milyen a családi állapota?	100,0%	,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	8,3%	,0%	,0%	2,2%
	Total		Count	12	33	1	46
			% within Milyen a családi állapota?	26,1%	71,7%	2,2%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

34. ábra

Nem, családi állapot és Beck-féle depresszió-skála adatai
 Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

10. KUTATÁSI ÖSSZEFOGLALÁS, HIPOTÉZISEK MEGVÁLASZOLÁSA

A magyarországi roma/cigány népesség diplomásai körében 2004 tavaszán és 2010–2011 folyamán 98 fős mintán végeztem részben kérdőíves, részben interjú kutatást. A cigány értelmiség historiográfiájának feltárását, adatgyűjtést és leírását 2011 második felében készítettem el, 2012 januárjában állítottam össze.

Mind a kérdőívek kitöltésekor, mind az interjúk során válaszadóim segítőkész együttműködését, nyitottságát, érdeklődését tapasztaltam.

A cigány értelmiség helyzetét, múltját és jelenét, összetételét, szerepvállalását, általános jellemzőit, mentális állapotát vizsgáló kutatásom előtt feltett hipotéziseimre kapott válaszokat a következőkben ismertetem.

Hipotéziseim és a kapott válaszok:

H1. Feltételeztem, hogy az értelmiségivé válás útján meghatározó szerepe van egy külső segítő (tanár, pap/lelkész, barát) támogatásának, „példakép” szerepének.

Hipotézisem csak részben igazolódott; a kapott adatok szerint igaz ugyan, hogy a tanulást motiváló személyek között jelentős szerepet játszanak a pedagógusok (19%), olykor munkatárs (3%), barát, pap ismerős (1-1%), de a legfőbb, leggyakoribb motiváló erő a család (58%), s gyakori, hogy saját maguk elhatározásának eredménye (18%) a diplomás életút (21. ábra). Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a Kutatás II. adatai alapján az igen alacsonyan iskolázott, pár osztályt, vagy azt sem végzett, analfabéta szülők gyermekei közül egyik sem a családot, hanem pedagógusát, illetve saját magát jelölte meg a tanulása motiválójaként. A mélyinterjúk során, de a kérdőíveken is többen jelezték, hogy szüleik nem csak nem motiválták őket a tanulásra, de nem is értették, miért akarnak továbbtanulni. Volt, hogy feszültség adódott emiatt a családban, de

van, aki hálás szüleinek, mert nem kényszerítették, hogy férjhez menjen, megnősüljön; s ha nem is értették és támogatni sem tudták, de hagyták, hadd tanuljon.

H2. A mai roma/cigány értelmiség túlnyomó többsége első generációs értelmiség, mint a alig vagy egyáltalán nem áll előttük, ami különböző típusú és súlyú nehézségeket okozhat.

Hipotézisem igazolódott, a mintába kerültek – három diplomás apa kivételével – mind alacsonyabb végzettségű szülők gyermekei, diplomás, felmenőik között e három szülőt kivéve nincs. A Kutatás II. adatai szerint a mintában szereplők (n = 47) szüleinek 84%-a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzett, s a szülők további 16%-a analfabéta. A roma értelmiségi minta hiányát többen említették; nem volt kitől kérdezniük (vizsgák, vizsgaidőszak beosztása, egyetemi élet), és családjuk nem is értette meg ezzel kapcsolatos kérdéseiket, aggodalmaikat. Első generációs értelmiségiként többen megfogalmazták hiányait, lemaradásait a többi hallgatóval s az oktatók elvárásaival szemben. Sokan írták, mondták, hogy nem hiszik, valaha is behozzák művelődésbeli, ismeretbeli, kommunikációbeli hiányosságaikat nem cigány társaikhoz képest.

A mintába került három második generációs értelmiségi nem fogalmazott meg ilyen aggodalmakat. A Kutatás I. mintában szereplő két – diplomás apával rendelkező – válaszadó adatait elemezve a következő megállapítások tehetők: mindkettő fiatal (27 és 30 éves), egyedülálló nő, a fővárosban élnek, szüleik is itt laknak. Mért mentális státusuk szerint mentálisan egészségesek, kiegyensúlyozottak, pozitív életcéllal, nagy társas, szociális támogatottsággal rendelkeznek, kisebbségi létükből fakadó hátrányt nem tapasztaltak. A cigányság felé küldetéstudatot éreznek, romaügyben dolgoznak; egyikük intézményvezető, másik médiaszakember. Valószínű, hogy az értelmiségi apa által kitaposott út, kialakított kapcsolati tőke, a főváros nyújtotta nagyobb lehetőségek tették mindkettőjük esetében könnyebbé az érvényesülést, egészségessé, magabiztossá a mentalitást.

A Kutatás II. mintában egy középkorú, három diplomával rendelkező roma/cigány nő van, akinek egyik felmenője – szintén az édesapa – egyetemet végzett. Elvált, egyedül neveli két gyermekét, akik egyetemre járnak. Az első generációs értelmiségieknél könnyebben vette az akadályokat ő is, házassága azonban tanulása miatt megromlott, elmondása szerint cigány származású férje nehezen viselte tanulását, magasabb végzettségét.

H3. Úgy gondoltam, hogy az értelmiségivé vált roma/cigány emberek ma még jelentősen eltérnek mind népük, mind a többség hagyományos cigányképétől, ezért fogadtatásuk egyik környezetben sem egyértelműen pozitív.

Ez a hipotézisem is igaznak bizonyult. Igaz, hogy mind a cigányság, mind a többség többnyire pozitívan viszonyul a diplomás cigányokhoz (23. ábra), de mindkét környezetben vannak, akik vegyes érzésekkel, furcsállva, tartózkodóan, irigyen fogadják az általános romaképbe nem illeszthető cigányokat. Sokukból „sziget-ember” válik:

„A magyaroknak túl cigány, a cigányoknak túl magyar vagyok.”

Sokan csalódottságuknak adtak hangot, azt remélték, diplomásan jobban befogadja és elfogadja őket a többségi társadalom;

„A szakma diplomával is csak cigányként kezel.” Mások: *„Mindegy, hogy segédmunkás vagy diplomás a cigány, csak cigány marad.”*

H4. A roma/cigány értelmiségi nők többsége – felsőfokú tanulmányaik végzése által, szakítva a hagyományos roma/cigány női szerepekkel – nehezen talál társat, feltételeztem, hogy párkapcsolati zavarok, válás, egyedüllét gyakoribb körükben, mint a hasonló végzettségű roma/cigány férfiak között.

Ez a hipotézisem maximálisan igazolódott. A mintámban szereplők között kétszer nagyobb az elvált nők aránya, mint a férfiaké (22,9%: 10,0%), s míg a férfiaknak mindössze 6%-a él élettársi kapcsolatban, a nők esetében 14,6% (19. ábra). Mélyinterjúk során a nők gyakran elmondták, milyen nehezen fogadják el a roma férfiak, hogy egy nőből önálló akarattal, véleményvel rendelkező, a hagyományos alávetett női szerepet többségében elutasító, értelmiségi nő válik. Többen állították: *„Sokkal több nem boldog diplomás nőt ismerek.”* A nők rosszabb mentális státusát több kapott eredmény is megerősíti (35. ábra).

Párkapcsolataik terhelt voltát, támogató jellegének hiányát bizonyítja, hogy a házasságban élő férfiak 45,5%-a mutat enyhe depressziós tünetegyüttest, a nőknek azonban 70%-a, s további 5,1% közepes súlyos depresszióra utaló jeleket. Az élettársi kapcsolatban élők között a nők 100%-a érintett depresszió miatt, a férfiaknak 33,3%-a.

Mentális státus	Férfi (%)	Nő (%)
Szociális támogatottság hiánya	37,0	63,0
Neurózis szempontjából veszélyeztetett	10,0	17,0
Neurózis	10,0	16,0
Enyhe depressziós tünetegyüttes	57,0	72,0
Középsúlyos depressziós tünetegyüttes	-	2,0

35. ábra

A mintában szereplő nők és férfiak mentális státusának összehasonlítása

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

H5. A fenti okok miatt feltételeztem, hogy a mintába került roma/cigány diplomások mentális státusa nem kielégítő, neurózis, depressziós tünetegyüttes gyakori körükben, amit mérni tudok.

Hipotézisem igazolódott. A Crumbaugh & Maholick életcél-kérdőívvel, a Juhász-féle neurózis-skálával, valamint a Beck-féle depressziós-skálával mért és kapott mentális státus értékek alapján egyértelműen állítható, hogy a két mintába került diplomás cigány férfiak és nők többsége neurózis, depressziós tünetegyüttes szempontjából érintett (26., 27., 28. ábrák). A válaszadók 8%-a nem rendelkezik pozitív életcéllal. Neurózis szempontjából elváltozást mutat a minta ($n = 95$) 26,3%-a; 13,7% veszélyeztetett, 12,6% esetében kialakult neurózisra utaló jelek láthatóak. Enyhe depressziós tünetegyüttes 62,4%-nál, középsúlyos pedig 1,1% esetében észlelhető.

A kisebbségi létből fakadó mentális állapotváltozásokat – frusztráció, fokozott elfojtás, folyamatos megfelelési kényszer, ebből fakadó stressz, düh, túlkompenzálás, csalódottság, „Üvegplafon-szindróma” – a mintába került értelmiségiek többségénél mind a végzett tesztvizsgálatok eredményei, mind az interjúk során kapott válaszok egyértelműen alátámasztják.

H6. Úgy gondoltam, hogy a diplomás roma/cigány emberek közül kevesen őrzik hagyományaikat, nyelvüket, körükben – családjaiktól való térbeli elszakadás miatt, s a többségi társadalomba való beilleszkedés érdekében – gyakoribb a kultúraváltás, nyelvvesztés.

Ez a hipotézisem nem igazolódott. Az első kutatásom mintájába bekerült diplomások többsége ugyanis már úgy érkezett a felsőoktatásba, hogy otthonról nem hozták magukkal a hagyományaikat; vagy már a családjuk sem ápolta azokat, vagy gyermeküket – a későbbi boldogulásuk érdekében – tudatosan távol tartották attól. A Kutatás I. eredményei alapján tehát megállapítható, hogy többségük nem hagyományőrző, de ennek egyetemi tanulmányaikhoz nincs köze, közvetlenül a tanulás rovására írható hagyományvesztés nem fordult elő.

A Kutatás II. során rákérdezve csoport-hovatartozásukra, nyelvük használatára, hagyományaik ápolására, feltűnően nagy arányban jeleztek hagyományőrzést, cigány nyelv használatát a válaszadók (17. ábra). A mintába került oláh cigányok 79%-a őrzi a hagyományokat, s 64% beszéli a romanit, a beások 31%-a hagyományőrző, 62%-a beszéli a cigány nyelvet, a magyar cigányok 18%-a jelzett hagyományápolást, nyelvhasználatot senki, s a minta egyetlen kárpáti cigány fiatalembere őrzi a hagyományokat, s beszéli a kárpáti cigány nyelvet.

Hat hipotézisemből négy teljesen, egy részben igazolódott, egyre pedig várakozásommal ellentétes választ kaptam.

11. AZ ÉRTEKEZÉS ÖSSZEGZÉSE

Doktori értekezésem témájául a hazai roma/cigány értelmiség kialakulásának és történelmének feltárását és leírását, a roma/cigány népesség vékony tanult, diplomás rétegének bemutatását választottam.

Értekezésem négy pilléren nyugszik:

- A cigányság oktatásának történelmét, a roma/cigány értelmiség historiográfiáját feltáró és leíró kutatáson, melyre eddig sem a hazai értelmiségkutatásban, sem a hazai cigány kutatásban nem került sor.
- 2004-ben végzett kérdőíves vizsgálaton, melynek során 51 roma/cigány értelmiségi körében gyűjtöttem anyagot.
- 2010–2011-ben 47 fős mintán végzett kérdőíves kutatáson.
- 2011-ben 25 roma/cigány értelmiséggel készített interjú-kutatáson.

Kérdőíves és mélyinterjús kutatásaimnak célja az volt, hogy kirajzolódjon egy kép a mai cigány értelmiségről, életútjukról, problémáikról, életükéről, terveikről. A kapott válaszok alapján a következő „profil” rajzolhatjuk meg:

A feltételezések ellenére a cigány értelmiség nem csupán fiatal – az utóbbi évtizedekben „helyzetbe hozott” (felfedezett, támogatott) – diplomásokból áll, mint azt mintánk 29%-a is bizonyítja, akik diplomájukat 1990 előtt szerezték. Tény azonban, hogy többségük ahhoz a réteghez tartozik, akik előtt a kilencvenes években nyíltak meg a felsőoktatás kapui az oktatáspolitikai kedvező alakulása – többek között az 1989-ben hozott változtatás, ami a felvételi keretszámok helyébe az irányszámokat vezette be, illetve 1990/1991-től a felvételi kötöttségek eltörlése – következtében. A felsőoktatási expanzió – melynek során az összhallgatói létszám 1990 és 2000 között 232%-a emelkedett (187%-al a nappali, 210%-al az esti és levelező képzésre járók) (Ladányi 2002) – s a hozzá kapcsolódó támogatási rendszerek tették lehetővé e diplomások többségének belépését a felsőoktatás világába.

A vizsgált mintában a nők és a férfiak aránya kiegyensúlyozott, ami ismerve a cigány nők alávett helyzetét, reményre ad okot, bár a kapott adatok szerint a fiatalabb korosztályban férfi túlsúly észlelhető.¹³³

Válaszadóim végzettségét és jelenlegi foglalkozását vizsgálva megállapítható, hogy a hazai cigány értelmiség mind végzettség, mind foglalkozás tekintetében még többnyire beszorul a hagyományos területekre; szociális gondoskodás, tanítás, egyházi szolgálat, de már magasabb presztízsű képzésekben – orvos, jogász, mérnök, közgazdász – is egyre inkább megjelennek. S bár nem mindenki helyezkedett el végzettségének megfelelően, esetükben is érvényes, hogy a pedagógus diploma jól konvertálható, megfelelő belépő akár a médiába, akár a köztisztviselői munkakörökbe. Lényeges adat az is, hogy mindössze 2%-uk munkanélküli, esetükben is igaz, hogy diplomával jobban el lehet helyezkedni.

A magyarországi cigány értelmiség joggal tekinthető a hazai cigányság kiemelkedő rétegének, hisz a 2001-es népszámlálási adatok szerint a hazai cigányság 0,7%-a rendelkezik csupán felsőfokú végzettséggel. Ennek tudatában többségük küldetéstudatot is érez saját népe felé, s míg a többségi társadalom tagjainak közel 20%-a vesz részt civil szerveződésekben (Kuti 2008), a mintám 64%-a, s elsősorban roma/cigány szerveződésekben, szervezetekben.

Társas kapcsolataikat tekintve, bár igen sokan széles baráti körrel rendelkeznek, a szociális védőháló hiányos (30%) – főleg a fővárosi cigány értelmiségi nők körében –, ám ez az arány jóval kedvezőbb, mint a többségi lakosságban mért 71%-os szociális támogatottsági hiány (Kopp-Skrabski 2008).

Kis mintán mérve ugyan ($n = 47$, Kutatás II.), de határozott a vizsgált diplomások körében a hasonló végzettség elvárása a társtól (62%), s ennek megfelelően a mintába került roma diplomások 60%-ának egyetemét, főiskolát végzett társa van. A 2001. évi népszámlálási adatok szerint a párkapcsolatban élő diplomások 51%-ának diplomás a társa (KSH 2004).

A párkapcsolati zavarok, az alacsonyabb házasodási kedv a többséghez hasonlóak e cigány értelmiségi mintában; magas az elváltak, egyedülállók és élettársi kapcsolatban élők aránya körükben is, csakúgy, mint a többségben. Mentális státusuk a teljes népességhez viszonyítva lénye-

¹³³ Ugyanakkor a változást mutatja annak a – mintában nem szerepelt – fiatal egyetemista csoportnak az összetétele is, akik a fővárosban 2011 őszén megnyílt bentlakásos Jezsuita Roma Szakkollégium hallgatói; 23 fiatalból 13 lány! S öröndetes, hogy e hallgatók már nem a „hagyományos” pályákra készülnek, hanem orvosi, jogi, közgazdasági, nyelvész, történész tanulmányokat folytatnak.

gesen rosszabb; a teljes népességben a férfiak 33%-a, a nők 41%-a érintett depressziós tünetegyüttes szempontjából (Purebl–Balog 2008), a kutatásban szereplő diplomások esetében azonban a férfiak 57%-a, a nők 74%-a enyhe vagy közép súlyos depressziós tünetegyüttesre utaló jeleket mutat. A depresszió nemek szerinti arányát tekintve mindkét közösségben jellemző, hogy a nők lényegesen rosszabb státussal rendelkeznek, de gyakorisága a diplomás roma/cigány nők esetében kimagasló.

A kapott kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy ha lassan is, de tovább bővül, formálódik a magyarországi cigány értelmiség, keresi az utat újabb és újabb képzési formák felé. Többségük első generációs értelmiségi, háttérben alacsonyan iskolázott szülőkkel, gyakran testvéreik is náluk jóval kevesebb végzettséggel rendelkeznek. A hazai cigány értelmiségen belül mindegyik hazai cigány csoport megtalálható, a hagyományörzés, nyelvápolás mértéke még a tradicionális csoportok képviselői körében jelen van, ha kisebb mértékben is, mint szüleik generációjában. Arra utaló jelek, hogy a felsőoktatás megfosztaná a kisebbség tagjait hagyományaiktól, nem észlelhetők, inkább jellemző, hogy otthonról már alig hozzák azokat magukkal.

A minta alapján egyértelmű, hogy legfőbb továbbtanulási motiváló erő a család, mely kiengedi, bátorítja tagját a tanulásra, s meghatározó a pedagógusok támogató, biztató együttműködése, irányítása.

Szembeötlő a mintában – s amint jeleztem, összhangban van Keményék kutatásai során kapott adatokkal – a beás cigányok felsőfokú oktatásban való fokozott részvétele, amely nem magyarázható mással, csak az említett „pécsi–baranyai modellel”; a megvalósított tanoda-gimnázium-felsőoktatás modell egyértelmű inspiráló, motiváló, befogadó hatásával.

Az értelmiségi minta hiánya általános a mai cigány értelmiség körében, s valószínűleg ebből fakad az értelmiségi életforma hiánya (rendszeres olvasás, a folyamatos művelődés különböző formái) is a minta 55%-ánál.¹³⁴

S végül meg kell említenem a kutatásba került cigány értelmiség saját csoportját túlzottan pozitívan látó, a többséget inkább negatív jelzőkkel illető véleményét, látásmódját, ami megakadályozza építő kritikáját – s ezáltal fejlődését – saját népének, s együttműködését a többséggel. A reális vélemények kialakításához a mainál sokkal több kapcsolódási pontra, együttműködésre van szüksége mind a cigány, mind pedig a nem cigány értelmiségnek.

¹³⁴ Félő azonban, hogy hasonló arányban találnánk ennek hiányát a teljes népesség értelmiségén belül is.

12. VÉGKÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK, TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

12.1. Végkövetkeztetések

A hazai nem cigány értelmiség történelmén tanulva, azon okulva a következő megállapítások tehetők:

- A magyar társadalom léte, megmaradása, felemelése érdekében történelmünk során – ugyan politikai berendezkedéstől, ideológiáktól függő módon, de – mindig rendkívül fontos célkitűzés volt az iskolázottság emelése, a kiművelt emberfők nevelése.
- Az alulról jövő, munkás-paraszt származású fiatalok nevelését, oktatását soha nem elkülönített – „felzárkóztató”, „kisegítő”, „M” (munkás) illetve „P” (paraszt) – osztályokban, iskolákban, oktatásban valósították meg.
- Felzárkóztatásuk érdekében széles körű társadalmi összefogás jött létre, mozgalmak indultak, egyesületek alakultak, mint a KALOT, KALÁSZ, NÉKOSZ, „fényes szelek” mozgalom etc.
- Az alacsony származású, első generációs értelmiség kialakulásának segítésére kollégiumi hálózat jött létre országszerte; Eötvös, Bolyai–Györffy, Horthy Kollégium, Parasztfőiskolások Közössége.
- A nehéz körülmények közül származók támogatásáról már a korai évszázadokban patrónusok, alapítványi támogatások gondoskodtak.
- A magyar tehetősebb, nemesi réteg is fontosnak tartotta a szegények, elesettebbek intellektuális felemelkedésében történő szerepvállalást; anyagi támogatás mellett intézményalapítással, s gyakorlati tevékenységgel is bizonyítva e melletti elköteleződésüket (Brunszvík, Bezerédi, Hugonnai).
- A hazai értelmiség szellemi és lelki megerősödéséhez nagymértékben hozzájárult saját intézményeinek megalapítása; Nemzeti Múzeum, Könyvtár, Színház, Kaszinó.
- Az értelmiség 20. századi történelmében a politika markáns beleszólása a felsőoktatásba – mind a numerus clausus, mind a numerus politicus formájában –, azaz tudás helyett származás alapján eldön-

tetni, hogy ki alkalmas magasabb képzettség megszerzésére, mérhetetlen károkat okozott.

- A politikai indíttatású erőltetett beiskolázás, a káderértelmiség megteremtése, ennek érdekében a felsőoktatási követelmények minimalizálása – szakérttségi, érettségi nélküli egyetemi felvételi, gyorsítópályó képzések stb. – egyértelműen kudarcra ítélt. Az alacsony szintű tudás, s a valódi tanulási motiváció hiánya általános és súlyos színvonalcsúszáshoz vezetett.
- A látszat-mobilitás az egyének életében tömeges kudarchoz vezetett.
- A magyar értelmiség történelmében az 1780-as évektől nyomon követhető a szétválás, az értelmiség megosztottsága, együttműködési képtelensége.
- A mai értelmiségnek a politikai elittel való összefonódása megbotránkoztató; a legnagyobb baj, ahogy Szalai megfogalmazza: *„az értelmiség által tárgyalt témák döntő részét nem ő maga, hanem a politika tárgyalja”* (Szalai 2008).

12.2. Javaslatok a hazai roma/cigány értelmiségi réteg jelentős bővítése érdekében

1. Minőségi oktatás

A hazai értelmiség történelmének, artikulálódásának tanulságait figyelembe véve egyértelműnek tűnik, hogy a cigányság felemelkedése, többséghez történő felzárkózása csak az oktatáson, még hozzá a minőségi oktatáson keresztül valósulhat meg. Elkülönült helyett az integrált (inkluzív, mozaik, kooperatív, differenciált) oktatás (Varga 2009/b) a járható és sikeres út (Aronson 2009) ott, ahol erre még van lehetőség, azaz van más iskola és vannak nem cigány gyermekek is.

2. Tanoda – Gimnázium – Romológia, a „Pécs-baranyai modell”

Széles körű társadalmi összefogásra, politikai akaratra és szakmai együttműködésre van szükség ahhoz, hogy tanodák, kollégiumok, ezeket segítő alapítványok minél nagyobb számban jöjjenek létre és működjenek az országban.

Eredményeit, sikereit tekintve a „Pécs-baranyai modell” az ország számos régiójában követendő példa lehetne; minél több tanodát szükség volna egy-egy régióban létrehozni, ahonnan a tanulni vágyó fiatalok-

nak nemzetiségi gimnáziumban való továbbtanulása biztosítva lenne. S rendkívül erős húzóerőt jelent egy egyetem, felsőoktatási intézmény romológia képzése, szakiránya, illetve önálló szaka; részben mert lehetővé teszi a különféle képzéseken részt vevő nem cigány hallgatóknak a roma/cigány népességre vonatkozó ismeretek megszerzését, másrészt mert hívószóként szerepelhet a roma/cigány fiatalok felé. A romológiai képzés beemelése a felsőoktatásba az együttélés, a kölcsönös megbecsülés, a problémák célzott, korrekt és eredményes megoldására, kezelésére képes szakemberek kinevelését is eredményezi.

A felsőoktatásban tanuló, hátrányos helyzetű roma/cigány hallgatók támogatására, kettős identitásuk erősítésére létrejött Roma Szakkollégiumi Hálózat, a tanodák, nemzetiségi gimnáziumi hálózat kiépítését a fenti célok teljesülése érdekében folytatni kell.¹³⁵

3. Ösztöndíjprogramok, alapítványi támogatások

Amint a nem cigány értelmiség kialakulásában, úgy a cigány értelmiség létrejötte érdekében is elengedhetetlen az ösztöndíjprogramok, alapítványi támogatások biztosítása. Fontos lenne, hogy a cigányság tehetősebb és ismert tagjai is élen járjanak a támogatások finanszírozásában, s minél többen részt vegyenek ilyen tevékenységekben. Minden bizonnyal a társadalmi megbékélésnek is segítene, ha nemcsak jogvédőként lépnének fel a cigány elit tagjai, hanem mecénásként, támogatóként is minél többen részt vennének a roma/cigány értelmiségi közéletrepretege formálódásában.

4. Beiskolázási kudarcok elkerülése végett a színvonal megtartása

Okulva az államszocializmus említett, pártpolitikai érdekektől vezérelt, gyorsított és erőltetett beiskolázási kudarcaiból, feltétlenül el kell kerülni, hogy tényleges tudás és kellő motiváltság nélkül jussanak be cigány fiatalok a felsőoktatásba, kitéve őket emiatt a többség ellenséges indulatainak, a kudarcélményeknek, amit nem megfelelő felkészültségük, tudásuk következtében szenvednek el. Minden módon azonban törekednünk kell az esélykiegyenlítésre; ennek érdekében széles körű, az egész országra kiterjedő tanodaprogramot, minőségi oktatást kell biztosítani, s egyéb támogatásokat, hogy saját képességeik alapján fel tudjanak készülni, saját jogon legyenek egyetemi, főiskolai hallgatók.

¹³⁵ Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 2006. A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségihez. Budapest: Corvinus Egyetem, *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* BWP 2006/6.

5. A társadalomban és a roma/cigány népességben a pozitív cigánykép erősítése

A társadalmi béke, a sikeres együttműködés érdekében rendkívül fontos, hogy a sztereotípiák helyett pozitívabb kép alakuljon ki a hazai roma/cigány népességről, a negatívumok hangoztatása mellett a sikerekről, sikeres életutakról is tudomást szerezzon mind a többség, mind a kisebbség. Épp ezért nem megkerülhető már a cigány értelmiség jogos, évszázados kérése, Cigány Múzeum létrehozása hazánkban, ami kiváló találkozási pont lehetne a cigány és a nem cigány értelmiség, mindkét népesség tanult és kevésbé iskolázott tagjai számára, s nem utolsósorban eszköze lehetne a társadalmi megbékélésnek, elismerése a hazai cigány értelmiség fél évszázados emancipációs törekvéseinek.

12.3. További kutatási irányok

Jelen kutatásom befejezésével újabb kutatási kérdések merültek fel, melyek új kutatási irányokat jelölhetnek ki. Vizsgálatra alkalmasnak tartom, javasolom:

- a roma/cigány és nem cigány értelmiség helyzetének, mentális állapotának összehasonlító elemzését,
- más országok nemzeti, etnikai kisebbségeinek oktatástörténetét, első generációs értelmiségük vizsgálatát,
- egy átfogó kutatás elvégzését az európai roma értelmiség felkutatása, életútjának, helyzetének, mentális állapotának bemutatása céljából,
- a hazai roma/cigány és nem cigány értelmiség együttműködési lehetőségeinek feltárását.

Fontos kutatási területnek tartom a jelen fiatal roma/cigány értelmiség körében egy hasonló vizsgálat elvégzését. Mintám átlagéletkora 38,9 év, feltételezhető, hogy a mai pályakezdő, friss diplomás roma/cigány fiatalok már más háttérből, más motivációval, más elvárásokkal indulnak, eltérő nehézségekkel szembesülnek értelmiségivé válásuk során. Összehasonlító elemzés során feltárhatjuk a változásokat, s felvázolhatjuk a modern, fiatal roma/cigány értelmiség profilját is.

13. FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Margit 2001. Az üdvös, a szükséges utópia. *Bárka* 6, 77–85.
- Ainsworth–Darnell, J.W–Downey, D.1998. Assessing the Oppositional Culture Explanation for Racial/Ethnic Differences In School Performance. *American Social Review*. 63, 536–553.
- Alcalde, José E. A. 2008. *Cigány gyerekek az iskolában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó
- Ambrus Péter 2001. *Cigányság és iskola*. Andor Mihály szerk., Romák és oktatás. Iskolakultúra. Pécs.
- Andor Mihály–Liskó Ilona 1999. *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra.
- Andorka Rudolf 1978. *Az értelmiség társadalmi mobilitásainak történeti alakulása*. Huszár Tibor szerk., Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Aron, Raymond 2006. *Az értelmiség ópiuma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Aronson Elliott 2009. *Columbine után (Az iskolai erőszak szociálpszichológiája)*. Budapest: ABOVO Kiadó.
- Babits Mihály 1928. Az írástudók árulása. *Nyugat* 18, 355–376.
- Babusik Ferenc–dr. Papp Géza 2002. *A cigányság egészségi állapota. Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Budapest: Delphoi Consulting. <http://www.delphoi.hu/download-pdf/roma-BAZ-eu.pdf> (2011.12.07.)
- Balázs Ildikó és mtsai szerk., 2010. *PISA 2009 Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási. www.oecd-pisa.hu (2011.06.15.)
- Balogh Jancsi, ipolysághi 1850. *Legelső cigány imádságok, a mely mind a két magyar hazában levő cigány nemzet számára fordította Ipolysághi Balogh Jancsi nemzeti zenekar igazgató*. Esztergom: Beimel J. Nyomdája.
- Barth, Fredrik 1996. *Ethnic groups and boundaries*. Oslo: University Press.
- Beck AT.–Beck RW. 1972. Shortened version of BDI. *Post. Grad. Med.* 52, 81–85.
- Beck Zoltán 2003. *A lehetséges cigány irodalom*. Gypsy Studies 12. , Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.
- Békési Ágnes 2002. Szocializációs minták átöröklése cigányzenész családokban. *Educatio* 3, 431–440.
- Bengtsson, A. 1991. *Roma in Sweden – the Right to Education*. Sweden Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law in Lund.

- Bényi Mária 2003. A cigánytelepek közegészségügyi helyzetében bekövetkezett változások 1997 óta. *Esély* 4, 23–30.
- Bibó István 1947. *Válogatott tanulmányok I–IV. kötet.* ifj. Bibó István szerk., Válogatott tanulmányok. Budapest: Magvető Kiadó.
- Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Bitay Árpád 1926. *Erdély jeles katolikus papjai.* Cluj-Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda.
- Boethius de Dacia 1270. *A legfőbb jóról.* Idézi: Huszár Tibor 1977. Fejezetek az értelmiség történetéből. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bourdieu Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Brown, R. P. – Lee, M. N. 2005. Stigma consciousness and the race gap in College academic achievement. *Self and Identity* 4. 149–157.
- Caldwell R. A. Pearson – J. L. Chin, R. J. 1987. Stress-moderating effects: social support in the context of gender and locus of control. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13, 1, 5–17.
- Choli Daróczi József 2004. Jászladány és integráció. *Világunk* 6, 2
- Clark K. – Clark M. In: Festus E. Obiakor: *Self-Concept of African-American Students: An Operational Model for Special Education.* <http://www.questia.com/googleScholar.gst?docId=5000150290> (2011.12.13.)
- Cornel West. 1991. *Breaking Bread: Insurgent Black Intellectual Life.* Cambridge: South End Press.
- Crumbaugh, J. C. – Maholick, L. T. 1964. An experimental study in existentialism: the psychosomatic approach to Frankl's concept of noogenic neurosis. *J. of Clin. Psychology*, 20, 200–207.
- Cruse, H. 1967. *The Crisis of the Negro Intellectual.* New York: New York Review Books.
- Czeizel Endre és mtsai 1978. *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében.* Budapest: Medicina Kiadó.
- Csepeli György 1992. *A nemzet által homályosan.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Cserti Csapó Tibor 2008. *Területi-szociológiai jellemzés a magyarországi cigány népesség körében.* Cserti Csapó Tibor szerk., Társadalom és életstílusok. 75–109. *Gypsy Studies* 21. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- Csizmadia Ervin 2008. Két értelmiség Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 3, 135–138.
- Csongor Anna 1979. Majd ott megtanítják őket a rendre. *Mozgó Világ* 1, 58–63.
- Daróczi Ágnes 2006. Mivé lettünk? *Új Ifjúság Szemle* 2, 51–57.
- Diósi Ágnes 1998–1999. Értelmiségi roma nők I.–VI. *Esély* 1998/5-6. 1991/1,4,5,6.
- Diósi Ágnes 1999. A cigányság ügye a demokratikus ellenzék tükrében. Interjú Havas Gáborral. *Esély* 6, 83–99.
- Doku, Joe 1997. A lelki egészség fejlesztése egy multikulturális társadalomban. *Szenvedélybetegségek* 6, 449–451.

- Domokos Veronika 2010. *Szegény-és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése*. Budapest: Ecotrend Bt. NFÜ.
- Erdős Kamill cigánytanulmányai. 1989. Vekerci József szerk. Gyula, Békée Megyei Tanács.
- Erős Ferenc szerk. 1998. *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola–Új Mandátum Kiadó.
- EÜM 2001: „Roma felnőtt népesség egészségállapota, egészség magatartása és a romák valamint az egészségügyi szolgáltatások közötti kapcsolat vizsgálata” (Országos Egészségfejlesztési Intézet):
https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:kMv_zvOB3Lcj:www.romaweb.hu/doc/szociologia/romak_osszegzett_eum2001.pdf&hl=hu&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESgj9DaeOSW8SbQQ04SVyI-zsYKVMpWBRAWkAg3fc6zXBPSpyy830insc205bMEC0LfsLhxPdZ4Bb-JylHnLEIyLLDqMPO9KC3SQ3xEkGnaBbPVUyztPeGyXoDS3Ut_wPIW-kaO-xLt&sig=AHIEtbTQ2wOk4UrkkPfyoBG_VEnBCs0btg (2012.02.21.)
- Farkas Attila Márton 2005. A létezett szocializmus leghalálosabb bűne. *Liget* 2, 11–35.
- Fónai Mihály 1995. *Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek. (Egy regionális kutatás konzekvenciái.)* Kandidátusi értekezés. Nyíregyháza.
- Fónai Mihály 2008. *Az értelmiségkép változásai a poszt-szocialista átmenet publicisztikájában*. OTKA kutatás. <http://hdl.handle.net/2437/3336> (2011.09.07.)
- Forray R. Katalin 2004. *Életutak–iskolai pályák. Interjúk cigány, roma fiatalokkal*. Gypsy Studies 13. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.
- Forray R. Katalin 2008. *Értelmiségképzés–cigány diákok a felsőoktatásban*. Kézirat www.forrayrkatalin.hu (2011.12.27.)
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1990. *A cigány etnikum újjászületében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 2003. *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. Oktatáskutató Intézet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Forray R. Katalin – Czachesz Erzsébet–Lesznyák Márta 2001: *Multikulturális társadalom – interkulturálisnevelés*. Báthori Zoltán–Falus Iván szerk., Tanulmányok a neveléstudományok köréből. 111–125. Budapest: Osiris Kiadó.
- Füredi Frank 2005. *Where have All The Intellectuals Gone?* CONTINUUM.
- Gazsó Ferenc 1976. *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Gramsci Antonio 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- Grezsza Ferenc 1998. *Bevezetés a mentálhigiénébe*. Budapest: Magyar Testnevelési Egyetem.
- Gyukits György 2008. *A szociális tényezők hatása a romák egészségi állapotára*. Kopp Mária szerk., Magyar lelkiállapot 2008. 460–466. Budapest: Semmelweis Kiadó.

- Gyukits György és mtsai 2000. A depressziós tünetegyüttes előfordulása a fiatal roma nők körében. *Lege Artis Medicinae* 11–12, 911–915.
- Hablicsek László 2007. Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére 1. *Demográfia* 1, 7–54.
- Halliman, M.T. – Smith, S. 1985. The Effects of Classroom Racial Composition on Students Interracial Friendships. *American Sociological Review*. 52, 653–664.
- Hancock Ian 1997. The stroggle for the control of Identity. *Patrin Web Journal*. <http://starbacks.ca/~patrin/identity.htm> (2012.03.21.)
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Kiadó
- Havas Gábor – Zolnay János 2010. *Az integrációs oktatáspolitikai hatásvizsgálata*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatásokért Közalapítvány (EÖKK).
- Hegedűs Sándor 2000/a. *Cigány irodalmi kislexikon*. Budapest: Konsept-H Kiadó.
- Hegedűs Sándor 2000/b. *Cigány kronológia*. Budapest: Konsept-H Kiadó.
- Hegedűs T. András 1996. Kisebbségi nő család és társadalom között. *Educatio* 3, 441–453.
- Herrmann Antal 1895. *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet Budapest: Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- Horváth Aladár 2002. *Ha nincs szék, akkor is tudj helyet foglalni*. http://www.romnet.hu/hirek/2002/10/01/ha_nincs_szek_akkor_is_tudj_helyet_foglalni. (2012.01.10.)
- Huszár Tibor 1977. *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ifj. Fasang Árpád szerk., 1997. *Az (magyar) értelmiség hivatása*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
- Janky Béla 1999. *A cigány nők helyzete*. Pongrácz Tiborné – Tóth I. György szerk., A nők helyzete. 217–238. Budapest: Munkaügyi Minisztérium–TÁRKI.
- Janky Béla 2005. A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében. *Beszélő* 10,1. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-gyermekvallalas-idozítése-a-cigany-nok-koreben> (2012.01.05)
- Jean-Paul C. Grund – Paul Öfner – Hans T. Verbraeck 2001. *Marel o Del, kas kamel, le romes duvar*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Juhász Éva 2004. *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Szekszárd: Cigány Népismereti és Történeti Egyesület Romológiai Kutatóintézete.
- Juhász Júlia 2003. *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Budapest: TANINFO Kiadó.
- Juhász Péter–Kopp Mária–Veér András 1978. Módszer a neurózis szűrővizsgálatához. *Ideggyógyászati Szemle* 31, 292–299.
- Kalla Éva 2000. És már megint nélkülünk. *Élet és Irodalom* 46, 32–34.
- Kalla Éva–Soproni Ágnes 1997. *Írják le a sóhajtatásomat! Milyen lehet cigánynak lenni?* Budapest: Magvető Kiadó
- Kaslik Péter 2010. „Mert meg vagyok írva...”. *A keresztény értelmiség szerepe a társadalmi értékek formálásában*. <http://www.makusz.hu/publicisztika/421/mert-meg-vagyon-irva> (2010.09.10)

- Kemény István 2004. A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia*. 3–4, 335–345.
- Kemény István–Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. *Beszélő* 10, 64–76.)
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest. Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kemény István–Rupp Kálmán–Csalog Zsolt–Havas Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézetének Kiadványai.
- Kende Ágnes 2005. *Értelmiségiként leszek roma, romaként leszek értelmiségi*. Neményi Mária–Szalai Júlia szerk., Kisebbségek kisebbsége. 376–408. Budapest: Új Mandátum Kiadó
- Kerekgyártó István 2006. *Kultúrateremtő ősemlékezés*. http://www.napkut.hu/naput_2006/2006_01/053.htm (2012.01.05.)
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1999. *A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején*. Kemény István szerk., *A cigány népesség Magyarországon*, 45–72. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.)
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 2006. *A hátrányos helyzetű és a roma fiatalok eljuttatása az érettségéhez*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP 6. Budapest: Corvinus Egyetem.
- Kézdi Gábor–Surányi Éva: Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai 2005–2007. <http://www.biztoskezdet.hu/site/doc/section/9/id/25> (2012.01.03.)
- KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság 2011. *Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia*. Budapest: Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. <http://romagov.kormany.hu/nemzeti-tarsadalmi-felzarkozasi-strategia-dokumentumok> (2011.11.09.)
- Klanczay Tibor szerk. 1964. *A magyar irodalom története I*. Budapest Akadémiai Kiadó.
- Kókay György 1984. Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. (Olvasókabinét Pozsonyban 1782). *Magyar Könyvszemle* 1–2, 34–44.
- Konrád György 1985. *Visszapillantás 1985-ben az értelmiség osztályhatalmára*. Konrád György–Szelenyi Iván szerk., *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Szamizdat kiadás.
- Konrád György–Szelenyi Iván szerk. 1978. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Szamizdat kiadás
- Kopp Mária 2008. *Az esélyerősítés magatartástudományi modellje*. Kopp M. szerk., *Magyar lelkiállapot 2008*. 3–9. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kopp Mária szerk. 2008: *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád 1995. *Alkalmazott magatartástudomány*. Budapest: Végeken Kiadó.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád 2008. *Kik boldogok a mai magyar társadalomban?* Kopp M. szerk., *Magyar lelkiállapot 2008*. 73–79. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- KSH 2004. *Demográfiai évkönyv 2003*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

- Kovács János 1895. *A cigányok Szegeden Etnographia*. idézi: Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Budapest: Osiris Kiadó 2009.
- Kozma Tamás 1998. Expanzió. *Educatio* 1, 5–18.
- Kozma Tamás szerk. 2002. *Roma/cigány értelmiségiek iskolai karrierje*. Debrecen: Acta Paedagogica Debrecina
- Kuti Éva 2008. *Civil Európa–Civil Magyarország*. Budapest: Európa Ház Kiadó.
- Kwiek Gregory 1998. Mistaken identity. *Patrin Web Journal*. http://www.reocities.com/~patrin/mistaken_identity.htm (2012.03.21.)
- Ladányi Andor 2002. A diplomások száma és összetétele. *Educatio* 2, 179–190.
- Lakatos Menyhért 1975. *Füstös képek*. Budapest: Magvető Kiadó
- Landauer Attila 2011. A magyar protestáns egyházak korai évszázadai és a cigányság. *Credo* 4, 32–39.
- Losonc Alpár 2002. *A vajdasági magyar értelmiségi szerepkörrel kapcsolatos dilemmák*. www.mtt.org.rs/.../LosoncAlparVajdasagimagyareretelmiseg2002.pdf (2011.10.14.)
- Malraux André 1934. idézi: Molnár Tamás 1996. *Az értelmiség alkonya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mannheim, Karl (1940): *Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Maslow, Abraham 2003. *A lét pszichológiája felé*. Budapest: Ursus Libris Kiadó.
- Máté Mihály 2003. *Tematikus bibliográfiák I. Gypsy Studies* 11. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.
- Meleg Csilla 1996. szerk., *Iskola és Társadalom I.* Pécs: JPTE BTK-TKI
- Mendi Rózsa 1999. *Felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pályaszocializációs és személyiségvizsgálata*. ELTE BTK Szakdolgozat. <http://mek.oszk.hu/02000/02034> (2011.10.11.)
- Mennyei József 1856. A mostani cigányiskola Érsekújvárott. *Tanodai Lapok*, 8, 10–11.
- MÉKSZ. Juhász József és mtsai szerk., *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó 2006.
- Mezey Barna–Pomogyi László–Tauber István 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Mihály Anikó 2009. Kulcsadatok az oktatásról Európában 2009-ben. *Iskolakultúra* 12, 74–82.
- Moretti Magdolna–Kurimay Tamás–Molnár Zsuzsanna–Szerdahelyi Ferenc 1997. Az asszimiláció ára. *Psychiatria Hungarica* 1, 5–18.
- MSK 1895. *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet Budapest: Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- MSZMP 1973. *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata. Vass Henrik–Ságvári Ágnes szerk., *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest: Kossuth Kiadó.

- Nagyidai Sztojka Ferenc 1886. *A cigányok vándorlása*. <http://www.imediaskiado.com/ciganylexikon.html>. (2012.01.24.)
- Nagy Pál 1998. *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Nagy Pál 1999. „Kicsinségemben elszakattam”. Cigányközösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio*, 2, 320–338.
- Nyugat 1911. *Iskola van, tanterem nincs*. Miről szóltak a hírek száz éve? http://www.nyugat.hu/tartalom/cikk/szombathely_1911_november (2011.11.19.)
- Okley Judith 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orsós Anna 1997. *A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai*. Bódi Zsuzsanna szerk., Cigány néprajzi tanulmányok 6. 194–197. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- OSI 2005. *A kisebbségek védelme Magyarországon*. A Open Society Institute (OSI) EU Csatlakozást Monitorozó Programjának jelentése. <http://www.magyaragora.org/?p=roma&c=3> (2012.01.02.)
- OSI 2008. *International Comparative Data Set on Education*. <http://www.romadecade.org/5050> (2012.01.24.)
- Pataki Ferenc szerk. 1998. *Megismerés, identitás, előítélet*. Budapest: Új Mandátum.
- Pataki Ferenc 2005. *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pénzes István 2007. Az első cigányiskola. *Pedagógusfórum* 9–10, 27.
- Phinney, J. 1992. The multigroup ethnic identity measure: A new scale for use with adolescents and young adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research* 7. 156–176.
- Pinel, C. Elizabeth 1999. *You are Just Saying That Because I'm a Woman: Stigma Consciousness and Attribution to Discrimination*. *Self&Identity* 3. 39–51. www.mendeley.com (2011.12.17.)
- Polónyi István 2002. A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági, foglalkoztatási helyzete. *Iskolakultúra* 8, 44–56.
- Pomogyi László 1995. *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest: Osiris–Századvég Kiadó.
- Pukánszky Béla szerk., 2000. *A gyermek évszázada*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pukánszky Béla–Németh András 1996. *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
- Purebl György–Balog Piroska 2008. A depressziós tünetegyüttes jelentősége az esélyteremtés szempontjából. Kopp M. szerk., *Magyar lelkiállapot* 2008. 584–591. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Razumnyik Ivanov 1911. *K vaproszu ob inteligencii*. Idézi Huszár Tibor 1977. *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes osztály” – a tények tükrében. *Valóság* 8. 77–89.

- Réger Zita 1981. *Amit a cigány gyermekek fejlettségének megítéléséhez tudni kell. Az áthelyezési vizsgálat.* 143–160. Budapest: Művelődési Minisztérium.
- Révai József 1947. *A magyar értelmiség útja.* Budapest: Szikra Kiadás.
- Róbert Péter. szerk. 1998. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- RP 1990. Roma Parlament alapító okirata. *Amaro Drom* 2002/melléklet.
- Sartre, J.P. 1966. *Előadások az értelmiségről.* Bauer Béla szerk., Süsü a társadalomban. Budapest: Új Mandátum Kiadó (2000)
- Sághy Erna 2008. Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 1, 273–308.
- Sárosi Bálint 1971. *Cigányzene...* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Shils Edward 1965. *The Calling of Sociology.* Parsons, Talcott et al eds., *Theories of Society.* New York: Free Press.
- Schumpeter, A. 1976. *Kapitalizmus, Sozialismus und demokratie.* Stuttgart, 1976. Id., Huszár Tibor 1977. *Fejezetek az értelmiség történetéből.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Skrabski Árpád 2003. *Civil kurázsi.* <http://www.mpszov.hu/skrabski9.htm> (2011.10.01.)
- Solt Otília 1976. Cigány gyerekek az iskolában. *Budapest* 6, 28–31.
- Sorokin P. A. 1998. *A vertikális mobilitás csatornái.* Róbert P. szerk. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Sz. Kármán Judit 2004. *Sar si von? Mentálhigiéne és Pszichoszomatika* 4, 335–358. <http://www.akademiai.com/content/v1p2x42161268j85/?p=b5f28d4302634f1b8fae0a1c309f6ea&pi=3> (2012.03.01.)
- Szabóné Kármán Judit 2004. *A magyarországi cigány értelmiség helyzete, mentális állapota.* *Educatio, Kutatás közben* 3, 459–465. www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalom sor/1021 (2011.12.04.)
- Szabóné Kármán Judit 2005. *A magyarországi cigány értelmiség helyzete és mentális állapota.* *Gypsy Studies* 6. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- Szabóné Kármán Judit 2006. *A magyarországi cigány értelmiség helyzetéről.* *Ket-hano Drom*, 14. évf. (2006) 1. sz.
- Szabóné Kármán Judit 2008. *A roma/cigány népesség helyzete.* Kopp Mária szerk., *Magyar lelkiállapot* 2008. 415–427. Budapest: Semmelweis Kiadó. <http://www.szabonekarmanjudit.hu/publikaciok> (2012.02.01.)
- Szabóné Kármán Judit 2010. *Őszintén a „cigánykérdésről”.* *Embertárs* 2, 179–189. <http://www.szabonekarmanjudit.hu/osztint-en-a-ciganykerdesrol> (2012.01.02.)
- Szabóné Kármán Judit 2011. *De kik is vagyunk? Ba kon vi sam? Dá sijnyé nyisz noj?* *Vigilia* 3, 162–170. <http://www.vigilia.hu/content/76-%C3%A9vfo-lyam-3sz%C3%A1m> (2012.02.08)
- Szalai Erzsébet 2000. *Ezredváltó dilemmák Magyarországon.* Budapest: Új Mandátum.

- Szalai Erzsébet 2008. A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle* 3, 11–126.
- Szálé László 2009. *Kitörők. Interjú tizenöt cigány értelmiségivel*. Budapest: Kométás Kiadó.
- Szárász András 2002. *Jövőd még nincsen, múltad már nem kell*. www.romnet.hu (2005.02.27.)
- Szcepaniski Jan 1966. *Az értelmiség funkciói a modern társadalmakban*. ELTE Szociológiai Tanszék Dokumentáció 4287.
- Székelyi Mária–Csepeli György–Örkény Antal 2001. *Ambíciók iskolája*. Pál E. szerk., Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Szinnyei József 1891. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky Kiadó.
- Szőnyi Nagy István 1695. *Magyar Iskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya*. Kolozsvár, Toldy Ferencz kiadta: Corpus Grammaticorum. Régi magyar nyelvészek. Pest, 1866. 585–604. I. Ism. Lugossy József, M. Akad. Értesítő 1844. 162. I. Néptanítók Lapja 1876. 1.
- Tánczos Gábor 1977. *A népi kollégisták útja 1939–1971*. KSH Budapest
- Tényi Tamás–Trixler Mátyás 1992. A mágikus befolyásoltság és a démonikus megszállottság pszichopatológiai vonatkozásairól cigányok schizofren pszichózisában. *Psychiatria Hungarica* 2, 167–173.
- Thayer Paul B. 2000. Retention of Students from First Generation and Low Income Backgrounds. *Opportunity Outlook*. May, 2–8.
<http://www.eric.ed.gov/ERICWebPortal/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED446633> (2012.04.13.)
- Thimár Attila 2007. *Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon*. Szegedy-Maszák Mihály szerk., A magyar irodalom történetei. A kezdetektől 1800-ig. 643–655. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Törkös Katalin 2005. *Két kultúra határán – cigány diplomások életútvizsgálata az ezredfordulón Magyarországon*. Ph.D. értekezés Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. <http://hdl.handle.net/2437/79537> (2012.02.07.)
- Tóth Kinga Dóra 2004. *A magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitáspusainak összehasonlító elemzése*. Ph.D értekezés. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
www.lib.uni-corvinus.hu/phd/toth_kinga.pdf (2012.02.07.)
- Varga Aranka 2009/a. *A gyermekvédelmi gondoskodásban élők inklúziójának esélyei*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
<http://www.ofi.hu/tudastar/varga-aranka> (2011.09.30.)
- Varga Aranka 2009/b. *Cigány gyerekek az oktatásban-együttműködésre épülő inkluzív iskola*. (Kutatási beszámoló). PTE Oktatókutató Központ
<http://www.cerd.pte.hu/?q=node10> (2012.01.10.)
- Világbank 2010. *Economic Cost of Roma Exclusion*. idézi: KIM 2011.
<http://romagov.kormany.hu/nemzeti-tarsadalmi-felzarkozasi-strategia-dokumentumok> (2011.11.09)

- Viorel Achim 2001. *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Voci, Alberto 2006. The link between identification and in group favouritism: Effects of threat to social identity and trust-related emotions. *British Journal of Social Psychology*. 45, 264–284.
- Wright, W. D. 2007. *Crisis of the Black Intellectual*. Chicago, IL: 3rd World Press.
- Zacher Gábor 2002. A hazai droghelyzet a klinikus szemével. *Világgazdaság* 27. <http://www.vg.hu/kozelet/tarsadalom/a-hazai-droghelyzet-a-klinikus-sze-mevel-26745> (2011.10.27.)
- Zonda Tamás 1989. A cigányok öngyilkossági cselekményeiről. *Psychiatria Hungarica* évf. 1, 31–38.
- Zsigó Jenő 1996. A romáknak a romák felé kell fordulniuk a politizálásban. *Amaro Drom* 6, 5.
- Zsigó Jenő 2005. *Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét*. Neményi Mária–Szalai Júlia szerk., *Kisebbségek kisebbsége*. 7–41. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

14. MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet Interjú-vázlat

I. Fókuszált élettörténet

Gyermekkor

Szülők végzettsége, foglalkozása

Testvérek száma, iskolázottsága

Lakóhely, családi viszonyok, életkörülmények

Nevelés, szociokulturális környezet

Iskolaévek

Óvoda, előkészítő, iskola, oktatás típusa, minősége

Tanulási motivációk, minták, segítők, ellenzők

Társas kapcsolatok alakulása

Identitástudat alakulása

Felsőfokú tanulmányok

Pályaválasztás motivációi

Felsőoktatásba vezető út, támogatók, tapasztalt hiányosságok

Diplomás pályafutás

A diploma értéke, elhelyezkedés, munkahelyi kapcsolatok,
viszonyok

Az első generációs értelmiségi lét

Elégedettség mértéke

Párkapcsolat

A származás szerepe, jelentősége

Az iskolázottság szerepe, jelentősége

A férfi/női szerepek

A roma/cigány nők és a tanulás

A diplomás nők a roma/cigány közösségben

Női iskolázottság és párkapcsolat

Előítélet, rasszizmus

Találkozás elutasítással, kirekesztéssel

Hagyományápolás, kultúraváltás

Tradíciók értéke a modern társadalomban

Iskolázottság és kultúraváltás

A következő generáció

Iskolázottsági elvárások

Nevelési motivációk

II. Reflexiók

Vélekedések a roma/cigány értelmiségről.

A diplomás roma/cigány helye, szerepe a saját népe között,
s a többségi társadalomban.

Vélekedés a nem cigány többségről és a roma/cigány népről.

2. sz. melléklet Mentális állapotmérő tesztek, skálák

Crumbaugh & Maholick életcél kérdőív

Kérem, hogy a helyes válasz számát írja a négyzetbe az alábbiak szerint:

- 7. Egyáltalán nem jellemző
- 8. Alig jellemző
- 9. Jellemző
- 10. Teljesen jellemző

- 1. Megbízható vagyok ☐
- 2. Nincsenek életcéljaim ☐
- 3. Minden egyes nap újszerű és különböző ☐
- 4. Általában unatkozom ☐

Összpontszám:.....

Szociális támogatás kérdőív

1. Nehéz élethelyzetben kinek a segítségére számíthat?
(0. semmit, 1. keveset, 2. átlagosan, 3. nagyon)

szomszéd	☐	szülő	☐
munkatárs	☐	házastárs, élettárs	☐
barát	☐	segítő foglalkozású	☐
iskolatárs	☐	gyermek	☐

2. Kire számíthat, ha gyakorlati támogatásra szorul?
(kölcson, fizikai segítség)

szomszéd	☐	szülő	☐
munkatárs	☐	házastárs, élettárs	☐
barát	☐	segítő foglalkozású	☐
rokon	☐	gyermek	☐

3. Hány ember áll önnel kapcsolatban az alábbi csoportból?
(Kérem, írja a pontozott vonalra a személyek számát!)

szomszéd: szülő:
munkatárs, iskolatárs: házastárs, élettárs:.....
barát: rokon:

Összpontszám:.....

Neurózis pontozó skála

Kérem, a helyes választ x-szel jelölje!

1. Milyen gyakorisággal fáj a feje?

0. soha	☐	3. naponta	☐
1. ritkán	☐	4. állandóan,	☐
2. hetente	☐	folyamatosan	☐

2. Könnyen alszik-e el?

0. igen	☐	1. nem	☐
---------	--------------------------	--------	--------------------------

3. Milyen az alvása?

0. folyamatos, mély ☐
1. felületes, kis zajra is felébred ☐
2. szakaszos, gyakran felébred ☐

4. Érez-e indokolatlan félelmet, szorongást?

0. nem ☐ 4. gyakran ☐
2. igen, ritkán ☐

5. Vannak-e tartós, 2-4 hétig tartó hangulatváltozásai, elsősorban lehangoltság?

0. nem ☐ 2. igen ☐

6. Szokott-e tartósan 2-4 hétig türelmetlen lenni?

0. nem ☐ 2. igen ☐

7. Reggel pihenten ébred?

0. igen ☐
1. nem, de kb. fél óra alatt felfrissül ☐
2. nem, és tartósan fáradt ☐

8. Volt-e olyan periódusa minimálisan egy hétig, amikor munkaképessége csökkent, de konkrét megbetegedés nem volt megállapítható? Pl.: kimerültség, koncentráciogyengeség, türelmetlenség.

0. nem ☐ 2. gyakran ☐
1. nagyon ritkán ☐

9. Érez-e gyomorfájdalmat? (Orvosi vizsgálat gyomorbetegséget nem állapított meg?)

0. nem ☐ 2. gyakran ☐
1. nagyon ritkán ☐

Összpontszám:.....

Beck-féle depressziós skála rövidített változata

Kérem, a helyes válasz számát írja a négyzetbe az alábbiak szerint:

1. Egyáltalán nem jellemző ☐
 2. Alig jellemző ☐
 3. Jellemző ☐
 4. Teljesen jellemző ☐
-
1. Minden érdeklődésem elvesztettem mások iránt ☐
 2. Semmiben sem tudok dönteni többé ☐
 3. Több órával korábban ébredek mint szoktam,
és nem tudok újra elaludni ☐
 4. Túlságosan fáradt vagyok, hogy bármit is csináljak ☐
 5. Annyira aggódom a testi-fizikai panaszok miatt,
hogy másra nem tudok gondolni ☐
 6. Semmi munkát nem vagyok képes ellátni ☐
 7. Úgy látom, hogy jövőm reménytelen, és
a helyzetem nem fog változni. ☐
 8. Mindennel elégedetlen, vagy közömbös vagyok ☐
 9. Állandóan hibáztatom magam ☐

Összpontszám:.....

A kötet témája a magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, a hazai cigányság oktatásának története, kiegészítve a mai diplomások körében végzett empirikus kutatással.

A könyv a 17. századtól – az első roma/cigány írástudók megjelenésétől kezdve – napjainkig mutatja be a legnagyobb létszámú hazai kisebbség értelmiségének kialakulását, artikulálódását, szerveződését, kapcsolatát a többségi értelmiséggel. E téma eddig sem a hazai értelmiségkutatásokban, sem pedig a cigánykutatásokban nem szerepelt, ezért hézagpótló mind a szakma, mind a laikus közönség körében. A szorosan vett roma/cigány történet mellett az Olvasó áttekintheti a magyar értelmiség fejlődésének historiográfiáját is, hisz a szerző szándéka az volt, hogy azzal párhuzamban, a hasonlóságokat és különbségeket feltárva, a kapcsolódási pontokat megkeresve mutassa be a cigányság oktatás- és értelmiségtörténetét.

Az értekezés másik nívója a kutató közel száz hazai roma/cigány diplomás körében végzett vizsgálata, melyben a motivációkon, életútelemléseken túl mentálhigiénés kutatásokat is végzett. E megközelítés – társadalmi mobilitás és mentális állapot összekapcsolása – társadalomkutatási szempontból is újszerű a cigánykutatások történetében.

A könyv olvasmányos, s a kutatási téma mellett átfogó képet ad a hazai cigány népesség helyzetéről, különböző csoportjairól, a nők, gyermekek sorsáról, a roma/cigány identitás kérdéseiről is.

3400 Ft

